

Archeologische Kroniek Zuid-Holland

De belangrijkste opgravingen en vondsten uit 2024

Archeologische Kroniek van Zuid-Holland

Jaargang 2025

De Archeologische Kroniek jaargang 2025 is een uitgave van

Erfgoedhuis Zuid-Holland

www.erfgoedhuis-zh.nl

www.geschiedenisvanzuidholland.nl

Deze kroniek en eerdere jaargangen zijn te downloaden via

www.geschiedenisvanzuidholland.nl

Redactie en eindredactie:

TGV teksten & presentatie, Leiden

Vormgeving:

Bannink Publiciteit, Leimuiden

Foto voorpagina:

Archol

ERFgoedHUIS
ZUID·HOLLAND

provincie
Zuid·Holland

De Archeologische Kroniek is beschikbaar onder de licentie Creative Commons Naamsvermelding / Gelijk Delen. Dat betekent dat de bijdragen uit de Kroniek onder voorwaarden gedeeld en verspreid mogen worden zonder dat daarvoor toestemming

hoeft te worden gevraagd. Hiervoor kan de volgende bronvermelding worden gebruikt: Organisatie + auteur(s) van de bijdrage in kwestie / Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2025 / Erfgoedhuis Zuid-Holland CC BY SA 4.0.

Meer informatie vind je op www.creativecommons.nl/uitleg

VOORWOORD

Zuid-Holland is op archeologisch gebied een buitengewoon actieve en veelzijdige provincie die continu in ontwikkeling is. Of het nu gaat om opgravingen op het Binnenhof of in Valkenburg, inventarisaties van restanten van de Atlantikwall of participatieprojecten, zoals de archeologiediners in Alphen aan den Rijn – het gebeurt hier allemaal. Dit alles is mogelijk dankzij de dagelijkse inzet van bedrijven, universiteiten, studenten, musea, gemeenten, inwoners en de honderden vrijwilligers. Hun bevoegenheid en kennis is van onschatbare waarde en zal, nu en in de toekomst, verder bijdragen aan prachtige resultaten — iets wat ook uit de artikelen in deze Kroniek blijkt.

In deze Kroniek komen daarnaast enkele bredere thema's uit het erfgoedveld aan bod. Zo wordt er binnen én buiten de archeologische monumentenzorg volop geëxperimenteerd met participatie en het gedachtengoed van het verdrag van Faro. Het is inspirerend om te zien hoe deze benaderingen in de Zuid-Hollandse archeologie op uiteenlopende manieren beleefbaar worden gemaakt. In 2024 werd bijvoorbeeld de eerste publieksofgraving van Dordrecht uitgevoerd op de eeuwenoude buitenplaats Groenhove. Hierbij konden buurtbewoners en geïnteresseerden — vanaf zeven jaar — drie dagen actief mee-graven. In Alphen aan den Rijn vonden daarnaast vier archeologiediners plaats. Verschillende gemeenschappen, die eerder weinig met archeologie bezig waren, gingen samen met archeologen en tentoonstellingsmakers aan de slag met de migratie-geschiedenis van Zuid-Holland. Deze projecten tonen hoe veelzijdig archeologie is en kan zijn — soms zelfs zonder het woord expliciet te noemen.

De verwevenheid van Zuid-Holland met water vormt eveneens een rode draad in deze Kroniek. Water bracht onze provincie veel groei en kansen, maar ook de nodige uitdagingen. In Valkenburg zijn recent drie bruggen en twee dammen uit de Romeinse Tijd opgegraven en in Rotterdam trof men bij de bouwwerkzaamheden van RottaNova middeleeuwse sluizen en kademuren aan; slechts twee voorbeelden van de vele waterwerken die in onze provincie op ingenieuze wijze zijn aangelegd. Tot slot: klimaatverandering zet onze leefomgeving en ons erfgoed steeds meer onder druk. Onderzoek helpt ons om de effecten daarvan te begrijpen en gezamenlijk te bepalen hoe we hier als archeologisch werkveld mee om willen en kunnen gaan. In 2024 is met de klimaatquickscan van Zuid-Holland een eerste belangrijke stap gezet: een waardevol instrument dat bijdraagt aan bewustwording en uitnodigt tot dialoog. Een doemscenario is het gelukkig niet. Er liggen ook kansen waarbij archeologie zelfs een sleutelrol kan spelen in de toekomst van onze provincie.

Voor nu wens ik u veel leesplezier.

Marielle Hendriks
Directeur-bestuurder Erfgoedhuis Zuid-Holland

INHOUD (Klik op een hoofdstuk)

Alphen aan den Rijn – Hazerswoude-Rijndijk |
Westvaartpark

6

Delft | Aart van der Leeuwlaan 12-14

6

Delft | Hof van Delft

7

Delft | Kruisstraat

8

Delft | Museum Prinsenhof Delft

9

Den Haag | Binnenhof

10

Den Haag | Hofplaats

13

Den Haag | Madepolderweg 59c

16

Den Haag | Noordweg 121

18

Den Haag | Zuidwest

20

Dordrecht | Nieuwbouwlocatie Amstelwijk

24

Dordrecht | Goudenregenstraat

25

Gouda | Achter de Kerk 15a en Molenwerf 12-14

26

Katwijk – Valkenburg | Limesbuurt

31

Katwijk – Valkenburg | Valkenburgse Meer

34

Leiden | Noordeinde

36

Rotterdam | Baantoren

37

Rotterdam | Blaak 333

38

Rotterdam | Jaffabuurt

39

Rotterdam | John Mottweg 122

39

Rotterdam | RottaNova

40

Rotterdam | Schiedamsesingel 203-205

42

Wassenaar | Duingebied

43

VARIA

ACTUELE THEMA'S IN DE ARCHEOLOGIE VAN ZUID-HOLLAND

Klimaatrisico's voor erfgoed

46

Publieksofgraving 17de-/18de-eeuwse buitenplaats
Groenhove

47

Bestemming bereikt?

50

NAGEKOMEN ONDERZOEK

Delft | Westerkwartier

52

Gouda | Fluwelensingel 86/86a en b

52

Rotterdam | Coolsingel 42

54

Rotterdam | IJsselhof en Vosbergendam

57

Zwijndrecht | Plangebied Lindtsebenedendijk 151-155

62

BIJZONDER ONDERZOEK

Afvalkuilen op het Binnenhof

64

Den Haag | 3D-scantechnologie

67

UITGELICHT

Indicatieve Kaart Atlantikwall-Erfgoed Zuid-Holland

68

Inventarisatie Duitse bezetting Tweede Wereld-
oorlog in Den Haag

70

Een urn uit het grafveld Solleveld in Den Haag

71

Rapport Rondom de Sint-Janskerk

72

Een middeleeuws klapvizier uit Rotterdam

72

NIEUWS UIT DE DEPOTS

Nieuws uit het Provinciaal depot

73

Nieuws uit het Delfts depot

74

Nieuws uit het Vlaardings depot

74

Zeldzame houten voorwerpen uit Noordwijk

76

Kaart van Zuid-Holland met locaties van de Kroniek

78

Literatuur

80

**Foto p. 5. Zicht op de noordelijke beerkelder met
(resten van) gordelbogen bij de opgravingen op het
Haagse Binnenhofcomplex.**

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Alphen aan den Rijn – Hazerswoude-Rijndijk | Westvaartpark

Ook voor de periode 2023-2024 kreeg de Omgevingsdienst van gemeente Alphen aan den Rijn subsidie ter bevordering van de jongerencultuur. In 2023 kon de ODMH daardoor gedeeltelijk de opgraving in het Westvaartpark (Hazerswoude-Rijndijk) meefinancieren. Na de opgraving bleven we zitten met meerdere vragen over de loop en ligging van de limesweg richting het westen. Met het onderzoek van 2024 door Vestigia hebben we geprobeerd hier een antwoord op te geven. Aangezien er geen bouwwerkzaamheden gepland waren op deze locaties, is in eerste instantie toestemming aan de eigenaren gevraagd voor het uitvoeren van een booronderzoek. De vier eigenaren waren bereid hieraan mee te werken. Ter hoogte van de twee westelijke percelen (3 en 4) zijn alleen komafzettingen gevonden en niet de verwachte oeverafzettingen. Het oostelijke perceel (1) leek qua hoogte nog het meest kansrijk, maar ook hier waren de resultaten

Rode lijn: 'oud' tracé limesweg, blauwgroene lijnen: opties voor ligging limesweg naar aanleiding van de eerdere onderzoeken in het Westvaartpark. (Foto: ODMH)

een goed bestede herfstvakantie en wij zijn weer een beetje verder opgeschoten met de uitwerking van het onderzoek. (Foto: ODMH)

teleurstellend. De bodem was opgehoogd en op sommige punten bleek het vanwege puin niet mogelijk om boringen te zetten.

Bij het middelste perceel (2 op de figuur) kregen we naast toestemming voor het booronderzoek ook enthousiast

toestemming om twee sleuven in de tuin aan te leggen. Ook hier vonden we over het algemeen weer komafzettingen en mogelijk een randje van de oeverafzettingen. Een enkel recent paaltje en wat scherven waren het resultaat. De limesweg moet vanaf het Westvaartpark weer sterk noordelijk zijn afgebogen

Ook dit keer hebben jongeren meegewerkt aan het project, zowel in het veld als bij het schoonmaken, beschrijven en fotograferen van de houten palen die bij eerder onderzoek waren gevonden. Voor hen

richting de Rijn. Vermoedelijk ter hoogte van de huidige woning.

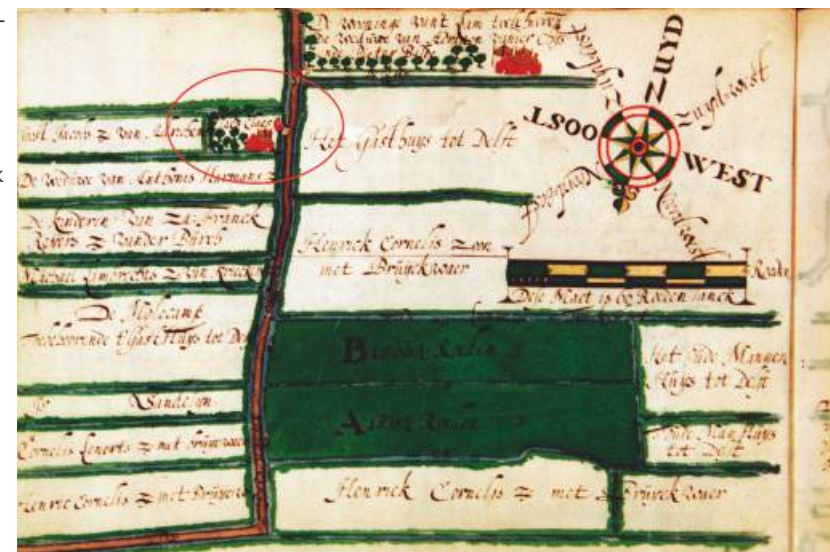
Gemeente Alphen aan den Rijn/ODMH,
Janneke Noordervliet-van Zwiene

Delft | Aart van der Leeuwlaan 12-14

Waar vroeger het schoolgebouw van Pro Grotius aan de Aart van der Leeuwlaan stond, wordt in 2025 een nieuw schoolgebouw voor ISK Delft en het Pleysiercollege gebouwd. Uit het vooronderzoek is bekend dat op deze locatie langs de Papsouwseweg, tegenwoordig Prinses Beatrixlaan, al vanaf het midden van de 16de eeuw een boerderij met erf stond. Met de nieuwbouw en herinrichting van het terrein wordt deze archeologische vindplaats vergraven. Om die reden hebben we vanaf eind november tot begin december opgegraven. Door de aanwezigheid van bomen en struiken aan de west- en zuidzijde van het terrein heeft daar nog geen onderzoek kunnen plaatsvinden.

De boerderij uit de tijd van eigenaar Claes Claesz (1626-1633). Kaartboek van de Studenten van het Hoogheemraadschap uit 1626. Het noorden is onder.

(Foto: Erfgoed Delft)

De grote inpandige waterput van de 20ste-eeuwse boerderij. (Foto: Erfgoed Delft)

Uit bronnen in het stadsarchief is bekend wie vanaf 1543 tot aan de bouw van de wijk Voorhof – rond 1960 – achtereenvolgens de eigenaren dan wel gebruikers van het perceel waren. Op historische kaarten is te zien waar de boerderij, hooimijt, schuren en boomgaard ongeveer stonden. In het stadsarchief ligt zelfs een bouwvergunning van de laatste boerderij die in 1907 is gebouwd. De vorige boerderij is voor dat jaar afgebroken.

Tijdens het onderzoek bleek dat geen van de boerderijen

De mestgoot en achtermuur van het stalgedeelte.

(Foto: Erfgoed Delft)

diepe funderingen had en dat die grotendeels bij de sloop waren verwijderd. Er is namelijk maar een beperkt deel van de muurdelen gevonden en die lagen binnen enkele decimeters onder het maaiveld. Overigens lag het woongedeelte van de boerderij buiten het onderzoeksgebied; dit deel stond destijds langs de doorgaande weg. Van de laatste bouwphase vonden we één van de mestgoten uit het stalgedeelte en een grote inpandige waterput. Van de eerdere boerderij(en) hebben we onder andere twee waterputten, de achtergevel, een kelder en een schuur gevonden. Dat deze bouwphase langer in gebruik is geweest, blijkt uit de meerdere vloerlagen en bestratingen die respectievelijk in de kelder en achter de boerderij over elkaar heen lagen. Verspreid over het erf lagen voornamelijk kuilen, waarvan een deel diende voor het wegwerken van puin en afval. Maar de meeste kuilen werden gebruikt om kadavers in te begraven. De skeletten zijn vooral van koeien, maar ook van schapen, een enkel paard en huisdieren als kat en hond. Een deel van de kuilen lag langs de noordelijke en oostelijke erfsloot. De diergraven dateren uit de hele periode dat het erf in gebruik was als boerderij.

Een aantal kuilen bevatte een nog intacte houten paal.

Deze palen zullen deel hebben uitgemaakt van een constructie, mogelijk een schuur of wellicht een oudere boerderijfase. Als er voldoende jaarringen in het hout aanwezig zijn, is het wellicht mogelijk de kapdatum van het hout te bepalen.

Behalve de enorme hoeveelheid dierlijk bot is er verder relatief weinig afval van de bewoners gevonden, niet onverwacht overigens, omdat de opgraving vooral het stalgedeelte en achtererf betrof. Hoogstwaarschijnlijk ligt het meeste weggegooid servies- en gebruiksgoed ter hoogte van het voormalige woonhuis. Zodra het terrein bouwrijp is gemaakt, wordt in 2025 het zuidelijke en westelijke deel van de ontwikkellocatie verder onderzocht.

Archeologie Delft, Jean Paul Bakx

Delft | Hof van Delft

Sinds 2022 voert Erfgoed Delft, team Archeologie een archeologische begeleiding uit van de rioolwerkzaamheden in de wijk Hof van Delft. Dit jaar zijn er nog twee extra vindplaatsen onderzocht en in november 2024 is het fysieke onderzoek afgerond.

Sfeerfoto van het onderzoek naar de wasserij op de hoek Sint Olofstraat – Eliza Dorusstraat.

(Foto: Erfgoed Delft)

De eerste van deze twee vindplaatsen is de Paxlaan. In 2023 meldde we al dat in de C. de Wittstraat een afgedamde sloot, die in het verlengde ligt van de Paxlaan, is gevonden. Nu kon deze sloot in de Paxlaan zelf worden onderzocht. Langs de hele sloot liep een houten beschoeiing en ook de vulling van de sloot leverde veel vondstmateriaal op. Dit wordt bestudeerd om meer te weten te komen over de sloot en de bewoners die ernaast woonden. De woning van een of enkele van deze bewoners vonden we deels in de naastgelegen Blekerhof: een enkele muur en een houten goot.

De andere vindplaats ligt op de hoek van de Eliza Dorusstraat en de Sint Olofstraat. Hier groeven we een bijna complete wasserij op. Deze wasserij dateert zeer waarschijnlijk uit de 18de en/of 19de eeuw. De basis van de wasserij is een grote houten bak met daaromheen meerdere houten schotten en drie goten die in deze bak afwatern. Hieromheen staat een klein gebouw, wellicht een schuur. De locatie van de hele constructie is wel opvallend, aangezien die bovenop een grote sloot staat. Ons vermoeden is dat deze sloot doelbewust gedempt is voor het bouwen van de wasserij en dat de goten bedoeld waren om de watertoevoer naar de houten bak te controleren. Deze en andere vragen hopen we de komende jaren bij de uitwerking te kunnen beantwoorden aan de hand van de opgravingsgegevens en het verzamelde vondstmateriaal. De uitwerking van het onderzoek is nog in volle gang. Wordt vervolgd.

Archeologie Delft, Jasper Boelsma

Delft | Kruisstraat

In februari 2024 stuitte een aannemer bij de aanleg van huisaansluitingen op het riool in de Kruisstraat op muurwerk. Vanwege de beperkte omvang waren de werkzaamheden niet vergunningsplichtig en daarom gelden de

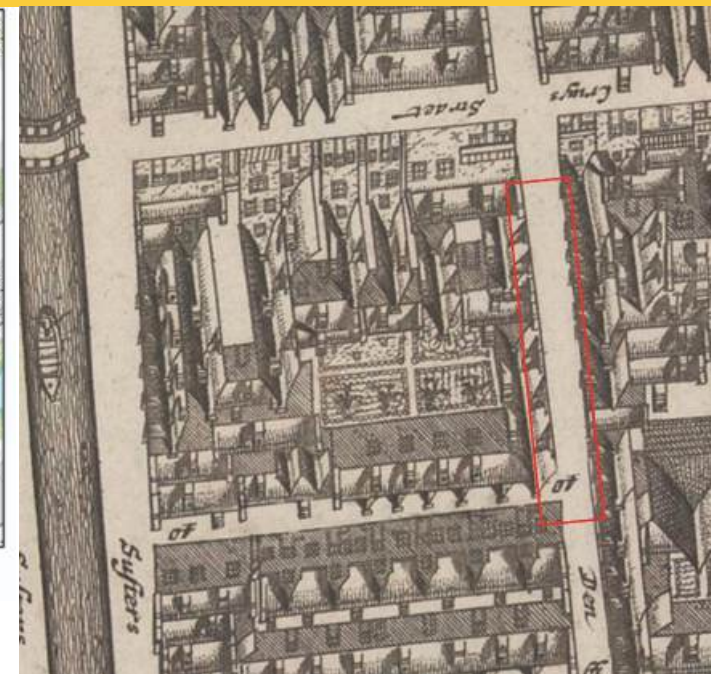

Boven: ligging van het plangebied en van de eerder uitgevoerde opgravingen.

Onder: de locatie van het plangebied geprojecteerd in het rood op het schilderij van de stadsbrand uit 1536 en op de kaart figuratief uit 1675 (rechts). Het noorden is links. (Foto: Erfgoed Delft)

archeologische sporen als toevalsvondst. De werkzaamheden vonden plaats tussen al eerder opgegraven huizenblokken (projecten DC116 en Dc259). Het opgegraven gebied ligt in het zuidoosten van de historische stadskern van Delft. Dit deel van de stad

werd in 1355 bij de stad gevoegd. Rond 1450 werd een zusterhuis opgericht, gewijd aan Sint-Ursula, aan de noordzijde van de tegenwoordige Gasthuislaan en ten zuiden van

Foto van de Pieterstraat (huidige Kruisstraat) naar het oosten. Rechts de 1e Nieuwsteeg/voorheen de Brugsestraat, vóór de sloop in de jaren 60 (GAD 43928).

(Foto: van der van Reijken)

De waterput in werkput 4. (Foto: Erfgoed Delft)

afbraak van het klooster en de aanpassing van de buurt aan het begin van de 17de eeuw, fase 2, is een nieuwe muur gebouwd en is de gevel een halve meter opgescho-
ven. Deze rooilijn werd niet in een keer aangepast, dat gebeurde geleidelijk, gezien de verschillende baksteenma-
ten die gebruikt zijn in de gevelmuren en dwarsmuren.

Vanwege dit historische en archeologische belang zijn op diverse momenten in de maanden februari tot en met mei in totaal negentien werkputten van het funde-
ringsonderzoek archeologisch begeleid. De putten zijn

Helene Lepage

Het Prinsenhof, Delft
Begane grond

Schoolstraat

Bouwdeel 1

Bouwdeel 2

Bouwdeel 4

Bouwdeel 5

Bouwdeel 3

Zone 1

Bouwdeel 8

Tweede binnenplaats

Bouwdeel 7

Bouwdeel 12 (voorplaats)

Zone 3

Bouwdeel 6

Zone 2

Prinsentuin

Bouwdeel 10

Bouwdeel 11

Wisselo kerk

Bouwdeel 9

Sint Agathaplein

Chapelstraat

conservatorium

Werkput in het gebouw langs de Oude Delft waar in de 18de eeuw de Latijnse School was gevestigd, met daarin een waterkelder en daaronder doorlopend een goot die afgedekt is geweest met natuursteen.

(Foto: Erfgoed Delft)

Werkput ter hoogte van de fundering van de spin-kamers met onderliggende kelder. Langs de fundering is een keldertje gevonden dat vermoedelijk hoort bij de 18de-eeuwse, in de vorige eeuw gesloopte uitbouw die als muziekkamer diende. (Foto: Erfgoed Delft)

verspreid over het complex gegraven. Hoewel het onderzoek zich met name richtte op de funderingsopbouw van de gebouwdelen zijn we daarnaast ook meer te weten gekomen over de opbouw van de bodem en de daarin aanwezige archeologische waarden. Zoals verwacht zijn ter hoogte van de tweede binnenplaats (zone 1) en nabij de Oude Delft (zone 3) laatmiddeleeuwse ophoogpakketten waargenomen. Op basis van boringen en bekende gegevens blijkt uit een reconstructie van het bodemprofiel vanaf de Oude Delft (oost) naar de Phoenixstraat (west) dat de natuurlijke bodem ter hoogte van het Prinsenhof, bij de tweede binnentuin aanzienlijk dieper ligt dan respectievelijk aan de Phoenixstraat (1,50-1,60 m -NAP) en ter hoogte van de Oude Kerk, bij het Heilige Geestkerkhof (1,00 m -NAP). De top van de natuurlijke afzettingen is hier vergraven. De verwachting voor een eventuele vindplaats uit de Romeinse Tijd kan ter hoogte van de tweede binnenplaats om die reden komen te vervallen.

Behalve de funderingen van de bestaande gebouwen waren er ook andere archeologische sporen, zoals goten, (water)kelders en funderingen van andere niet meer

bestaande gebouwen. Deze sporen zijn in het verleden aangelegd in ophooglagen. Ter hoogte van zone 1 konden deze lagen op basis van het vondstmateriaal vanaf de 13de tot in de 20ste eeuw worden gedateerd. Ter hoogte van de oostelijke fundering van de kapittelzaal zijn ook drie fragmenten menselijk bot gevonden. Dit materiaal zou met grond van elders kunnen zijn aangevoerd, bijvoorbeeld voor het ophogen van het terrein. Maar het zou ook een aanwijzing kunnen zijn voor een begraafplaats in de directe omgeving. Tot op heden is niet bekend waar de begraafplaats uit de kloosterperiode precies lag. Ter hoogte van de tweede binnentuin is een plausibele optie. De start van de renovatie in 2025, met onder andere de bouw

van een nieuw trappenhuis ter hoogte van de binnentuin, biedt een kans om hier meer duidelijkheid over te krijgen.

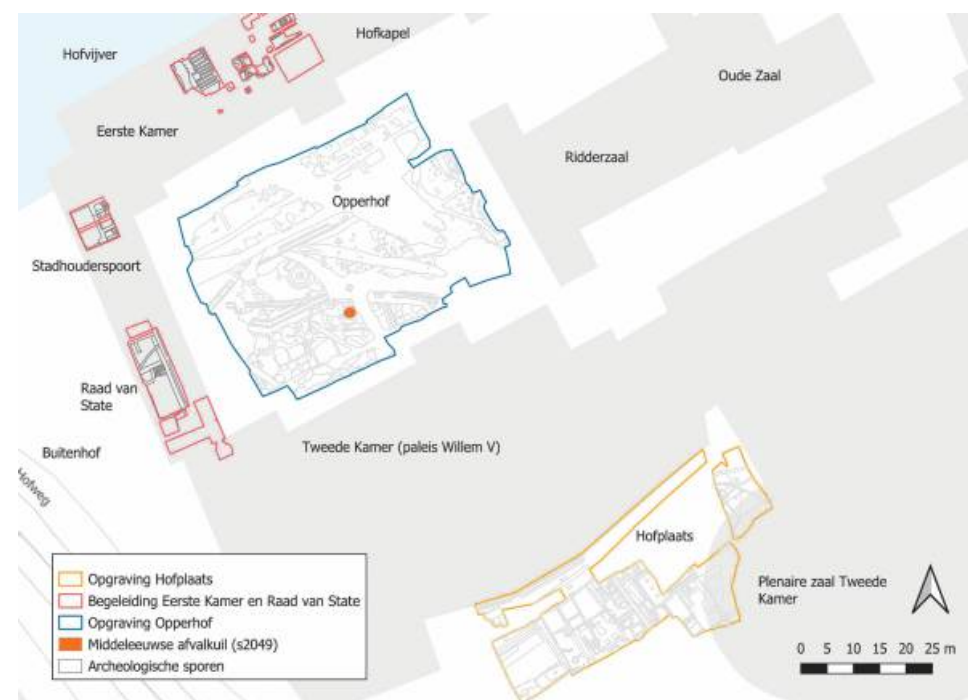
Archeologie Delft, Jean Paul Bakx

Den Haag | Binnenhof

In het kader van de renovatie van het Binnenhof is in de bouwvleugel die pal ten noorden van de huidige Stadhouderspoort ligt archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het onderzoek vond plaats omdat er plannen zijn om op de locatie een kelder aan te leggen. Nadat de betonnen vloeren verwijderd waren, hebben archeologen de grond daarvoor voor een deel handmatig en deels met behulp van een grondzuiger uitgegraven. Al gauw werd duidelijk dat op de onderzoekslocatie meerdere funderingen van grote bakstenen, zogenaamde kloostermoppen, lagen.

Plattegrond van het Binnenhof met in de tekst genoemde locaties.

(Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Bij hun onderzoek hebben de archeologen gebruikgemaakt van de modernste technieken; zo zijn bijvoorbeeld alle funderingsresten gedetailleerd in kaart gebracht door middel van een 3D-scan (zie p. 67).

Een groot deel van de blootgelegde funderingen kan op basis van de afmetingen van de gebruikte bakstenen, het in relatie daarmee gevonden vondstmateriaal en observaties en interpretaties van H. Hundertmark (bouwhistoricus), rond het midden en in de tweede helft van de 13de eeuw gedateerd worden. Opmerkelijk genoeg functioneren deze achthonderd jaar oude funderingen vandaag de dag nog steeds als zodanig en zijn daarmee een integraal onderdeel van het bovengrondse rijksmonument Binnenhof. Uit het archeologische en bouwhistorische onderzoek blijkt dat er al onder Rooms-koning Willem II (1227–1257) ter hoogte van de huidige Stadhouderspoort een poortgebouw aan het Buitenhof stond.

De fundering van de noordgevel van het poortgebouw. De onderste 6 baksteenrijen dateren uit de tijd van Rooms-koning Willem II (circa 1250) met erboven een renovatiefase uit de regeerperiode van zijn zoon graaf Floris V (circa 1295). (Foto: Afd. Archeologie, Gemeente Den Haag)

De datering van de oudste resten hiervan komt overeen met de bouwphase van de Oude Zaal, het paleis van Willem II uit circa 1250. De Oude Zaal is het deel van de Grafelijke Zalen dat nu vlak achter en aan de oostzijde van de Ridderzaal ligt.

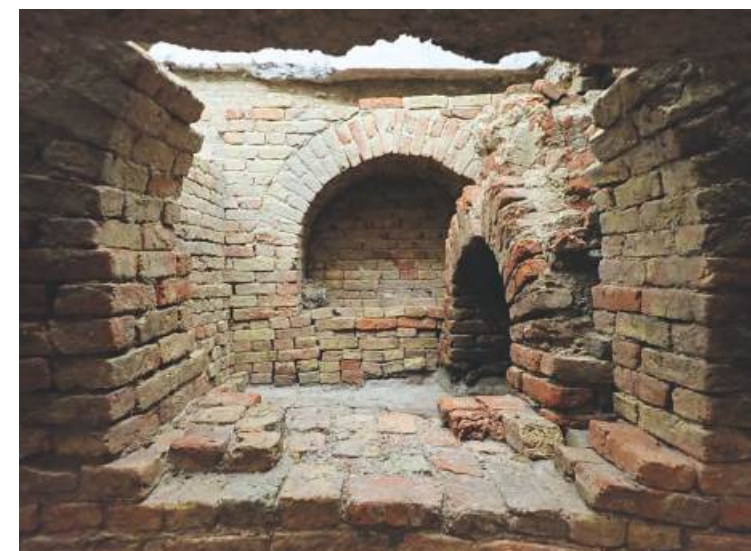
Omdat in de afgelopen jaren verschillende (funderings) onderzoeken bij en in de nabijheid van de Stadhouderspoort hebben plaatsgevonden, is inmiddels duidelijk geworden dat in de tijd van Rooms-koning Willem II pal ten noordoosten van het poortgebouw nog een ander gebouw heeft gestaan (Pavlović en Van Veen 2022, Archeologische Kroniek over 2021, p.19). Na een archeologische en bouwhistorische analyse van het funderingswerk is inmiddels duidelijk geworden dat het gaat om de resten van een vakwerkgebouw met (mogelijk) poeren voor staanders. Over de functie van het gebouw valt te speculeren, maar aangezien het dicht op de poort staat, wordt gedacht aan een stalfunctie of onderkomen voor paarden en/of andere bezittingen van zowel de bewoners/gebruikers van het Binnenhof als van bezoekers.

Dit vakwerkgebouw is zeer waarschijnlijk onder het bewind van graaf Floris V (1254-1296) gesloopt, toen hij het poortgebouw liet verbouwen. Aansluitend op en ten zuiden van het poortgebouw werd een (kade)muur opgericht. De resten hiervan zijn twee jaar geleden onder de vloeren van de Volle Raadzaal en de Raad van State gedeeltelijk opgegraven en onderzocht (Pavlović 2023, Archeologische Kroniek over 2022, p. 18 en 19). Zowel het poortgebouw als de (kade)muur lagen direct aan een gracht op het Buitenhof. Deze gracht werd in de tweede helft van de 19de eeuw gedempt. De (kade)muur had waarschijnlijk een tweeledige functie: namelijk als keermuur voor het water en als verdedigingsmuur van het Binnenhofcomplex. Bij een van de inspannende archeologische funderingsonderzoeken in de Raad van State is door de bouwhistoricus aan de

landzijde van de (kade)muur een aanzet van een steunbeer gezien. Dit kan een aanwijzing zijn dat de (kade)muur een weergang had. Of dat zo is, zal moeten blijken bij toekomstig archeologisch onderzoek, aangezien de renovatiewerkzaamheden in de Raad van State nog niet zijn afgerond. Tegelijkertijd werd aan de noordzijde van het verbouwde poortgebouw een smalle vleugelaanbouw gerealiseerd. Daarvan zijn bij het archeologische onderzoek de resten van twee kelders met een kleine hoeveelheid afval opgegraven. Deze twee kelders zijn met elkaar verbonden door een zogenaamde gordelboog en in de noordelijke kelder zit een tweede gordelboog (die later is dichtgemetseld), wat er vermoedelijk op wijst dat een derde beerkelder in noordelijke richting lag. Deze kelder is echter in het verleden al weggegraven, aangezien in de aangrenzende ruimte een moderne kelder ligt. De gordelbogen zijn een aanwijzing dat de kelders toegankelijk waren, vermoedelijk om ze regelmatig te legen en/of te onderhouden.

Zicht op de noordelijke beerkelder met (resten van) gordelbogen. Op de kleinere boog rechts waren twee storkokers geplaatst.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

In de noordoosthoek van de tweede – meest noordelijke – kelder zijn de resten van twee stortkokers gevonden.

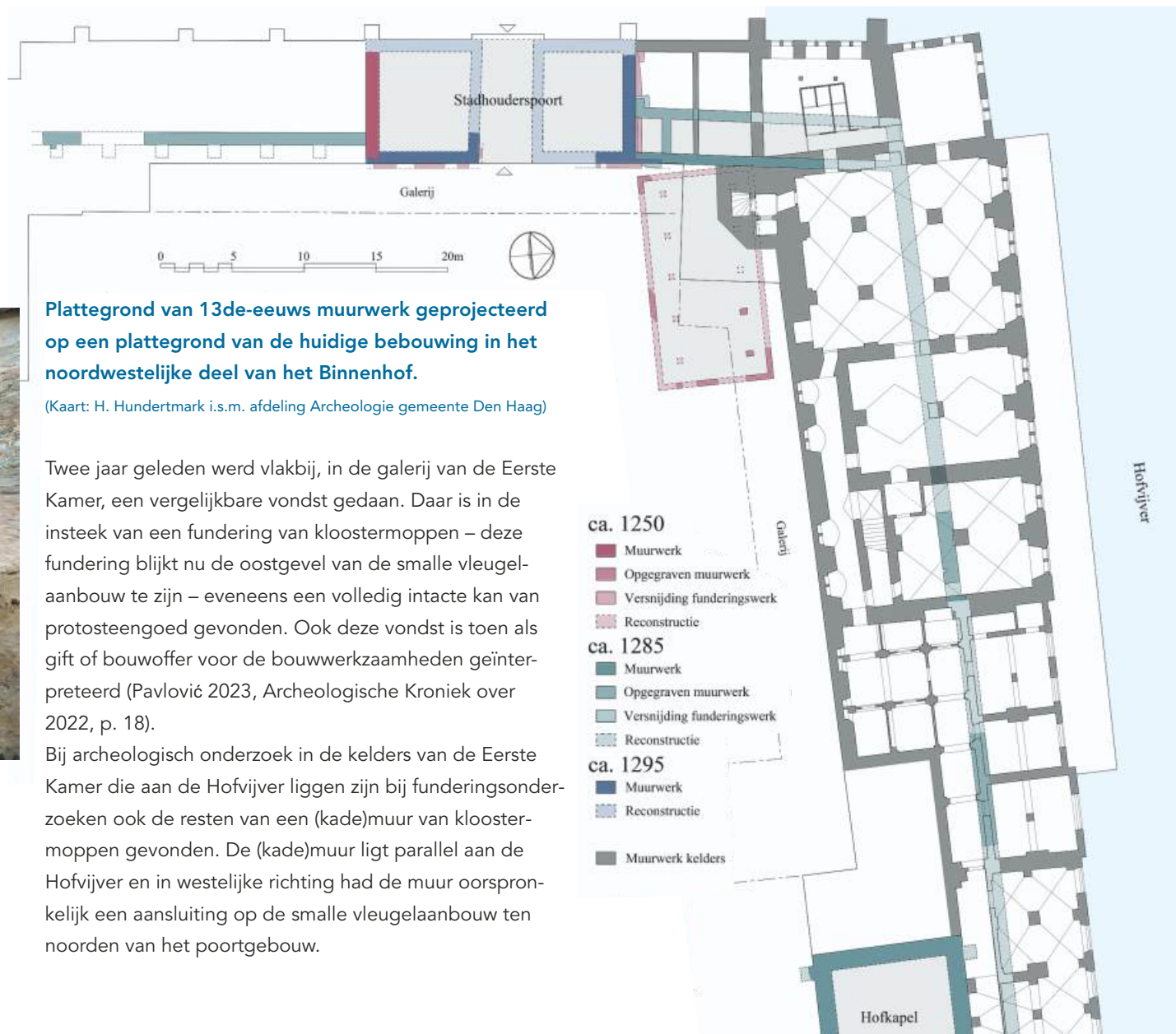
Dit in combinatie met een vulling van puin en een kleine hoeveelheid afval (beer) maakt duidelijk dat boven de kelders latrines lagen en dat hier sprake is van beerkelders uit de tijd van de Hollandse graaf Floris V.

Aan de westzijde – de grachtzijde – werd de smalle vleugelaanbouw door een talud van het water gescheiden. Dit talud bestond uit opgebracht zand dat plaatselijk verstevigd was met puntig afgestoken veenplaggen. In het talud werd verrassend genoeg een volledig intacte proto-steengoed schenk- of drinkkan gevonden, die op basis van de vormkenmerken uit het derde kwart van de 13de eeuw dateert.

De vondst van een protosteengoed kan tijdens het couperen en verdiepen van het talud waarin zich puntig afgestoken veenplaggen aftekenen. Het metselwerk van hergebruikte kloostermoppen (links en op de achtergrond) dateert uit de late 16de en de vroege 17de eeuw. (Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Omdat hij puntgaaf is, wordt gedacht dat de kan daar bij de aanleg van het talud bewust is neergelegd en achtergelaten, vermoedelijk een bouwoffer of gift met als doel een goed en voorspoedig verloop van de constructiewerkzaamheden.

Twee jaar geleden werd vlakbij, in de galerij van de Eerste Kamer, een vergelijkbare vondst gedaan. Daar is in de insteek van een fundering van kloostermoppen – deze fundering blijkt nu de oostgevel van de smalle vleugelaanbouw te zijn – eveneens een volledig intacte kan van protosteengoed gevonden. Ook deze vondst is toen als gift of bouwoffer voor de bouwwerkzaamheden geïnterpreteerd (Pavlović 2023, Archeologische Kroniek over 2022, p. 18).

Bij archeologisch onderzoek in de kelders van de Eerste Kamer die aan de Hofvijver liggen zijn bij funderingsonderzoeken ook de resten van een (kade)muur van kloostermoppen gevonden. De (kade)muur ligt parallel aan de Hofvijver en in westelijke richting had de muur oorspronkelijk een aansluiting op de smalle vleugelaanbouw ten noorden van het poortgebouw.

Op basis van de hier genoemde archeologische resten, in combinatie met bouwhistorische observaties en interpretaties, kan van het noordwestelijke deel van het Binnenhof een voorlopige plattegrond van de bebouwing uit het

midden en de tweede helft van de 13de eeuw gepresenteerd worden.

In de beerkelders is een kleine hoeveelheid afval gevonden die bestaat uit puin, scherven protosteengoed, visgraten en andere botresten van gegeten dieren, waaronder een vrijwel compleet schedeltje van een reiger.

Schedel van een reiger.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

In het afbraakpuin van de noordelijke beerkelder is een vrij zeldzaam zilveren muntje gevonden. Het is een penning uit de laatste regeringsjaren van de Hollandse graaf Floris V, die – zoals we weten – behalve de hierboven genoemde bouwwerkzaamheden, ook de Ridderzaal en de Hofkapel heeft laten bouwen.

Voor- en achterzijde van een zilveren penning van graaf Floris V. (Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Een ander metalen object uit de beervulling is een priem of smalle beitel met een handvat van gewei. Andere bijzondere vondsten zijn twee stukjes blauwgekleurd mozaïekglas en een fragment van gebrand-

Ijzeren priem of beitel met handvat van gewei.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Twee stukjes blauwgekleurd mozaïekglas en een fragment van gebrandschilderd vensterglas.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

schilderd vensterglas. Daarnaast is er ook een (hals?) fragment van een klein flesje of flacon met ribbels op de schouder gevonden.

Fragment van de hals van een glazen flesje of flacon.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Aangezien de renovatiewerkzaamheden in de keldervertrekken van de Eerste Kamer en de Raad van State nog niet zijn afgerond, wordt daar in de komende tijd meer archeologisch onderzoek verwacht. Ongetwijfeld leidt dat tot nog meer archeologische ontdekkingen, die ons meer inzicht

zullen geven in de vroegste bewoning en bebouwing op het Binnenhof. Wordt vervolgd...

*Gemeente Den Haag, afdeling Archeologie,
Andjelko Pavlović*

Den Haag | Hofplaats

In de winter van 2023-2024 is op de Hofplaats een opgraving uitgevoerd als voorbereiding op de aanleg van een nieuwe bezoekersingang voor de Tweede Kamer. Hoewel de Hofplaats nu buiten het Binnenhof ligt, maakte hij oorspronkelijk deel uit van het complex. Op kaarten uit de

De opgraving van de Hofplaats in volle gang in november 2023.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

16de eeuw is te zien dat in het onderzoeksgebied grachten en een poortgebouw (de Spuiport) lagen, die de uiterste grenzen van het grafelijke hof markeerden. In de loop van de 17de eeuw raakte dit deel van het Binnenhof volgebouwd met (particuliere) huizen en ontstond er een stadswijk die een overgangsgebied vormde tussen het hof en de stad. In de 19de eeuw werden de restanten van de Spuiport afgebroken en in de 20ste eeuw verdween de historische bebouwing om plaats te maken voor de Hofweg en de Hofplaats. De opgraving voorafgaand aan de bouw bood de mogelijkheid de ontwikkeling van deze plek van Buitenhof tot stadswijk in meer detail te onderzoeken.

De Hofplaats in de Middeleeuwen

In het oosten van het plangebied zijn de funderingen van de Spuiport blootgelegd. De poort bestond uit een vierkant poortgebouw van circa 5 x 5 m met aan de buitenzijde

Haagse archeologen leggen de funderingen van de Spuiport bloot. (Foto: Jurriaan Brobbel)

(zuidkant) twee achthoekige torens. In de westelijke toren is een put aanwezig met een opening naar de gracht. Gezien de donkere aanslag was er in deze toren een latrine. In het opgaande muurwerk van de poort is de aanzet van een kruisribgewelf waargenomen. Bij de opgraving zijn twee fragmenten van natuurstenen gewelfribben gevonden. De poort was dan wel relatief klein in omvang, maar moet met zijn slanke torens en natuurstenen elementen een imposante toegang zijn geweest.

De Spuiport werd voor het eerst vermeld in 1352 als de 'toren an die Spoye'. De poort is vernieuwd in 1404 en nogmaals in 1436-1437, nadat één van de torens was ingestort door inwerking van water en ijs. Bij archeologisch onderzoek in 1987 werd verondersteld dat de funderingen uit het begin van de 14de eeuw dateren, maar dat blijkt niet te kloppen. Uit onderzoek van bouwhistoricus Hein Hundertmark blijkt dat het funderingswerk en het opgaande metselwerk van de Spuiport uit één bouwfase stammen. Zowel het veel zwaarder aangelegde funderingswerk als het opgaande metselwerk is in overeenkomstige baksteenformaten uitgevoerd, en wel 25,5-26 x 12,5-13 x 6 cm, met een tien lagenmaat van 64 cm. Dit metselwerk dateert uit het begin van de 15de eeuw. Het lijkt er dus op dat in 1404 een compleet nieuw poortgebouw is opgemetseld. Van een oudere fase, zoals vermeld in 1352, ontbreekt elk spoor. In het metselwerk zijn herstelwerkzaamheden te zien uit de late 15de eeuw, toen de fundering

Ooit werd de Hofplaats doorsneden door een grachtje. Een brug hielp de voorbijgangers met droge voeten naar de overkant. (Foto: Tineke Dijkstra)

van de toren(s) in de gracht is versterkt.

Aan de zuidzijde van de poort lag een gracht die tijdens het onderzoek nog niet kon worden opgegraven. Er is wel een smaller zijgrachtje blootgelegd dat, vanuit de brede gracht in het zuiden, richting het noordwesten liep. Deze zijgracht was circa 3 m breed en 2 m diep. Over de gracht lag aan de noordoost- en zuidwestzijde een brug met bakstenen brughoofden, die waren opgemetseld met bakstenen van 29-31 x 14-15 x 7-8 cm. Dit formaat wijst op een datering in de 13de eeuw (hoewel hergebruik nog niet wordt uitgesloten). In de grachtvulling werden, naast veel aardewerk, bijzondere benen voorwerpen gevonden, zoals een oorlepelje annex tandenstoker en een fragment van een zakzonnewijzer, beide uit de 16de eeuw. Binnen de omgrachting stond bebouwing. Bij de opgraving zijn funderingen van een rechthoekig gebouw gevonden en een deel van een 1 m dikke muur met een spaarboog.

Een benen oorlepel, waarmee men in de 16de eeuw de oren schoon hield. De hoorn van de eenhoorn kon als tandenstoker worden gebruikt.

(Foto: Tineke Dijkstra)

Benen zakzonnewijzer uit de 16de eeuw.

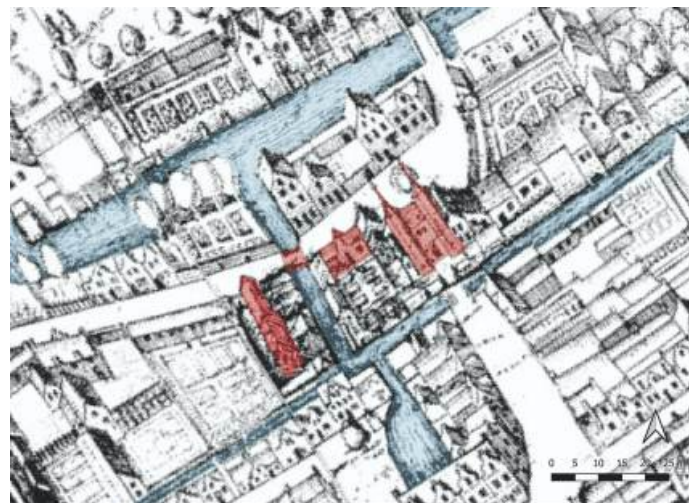
(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Het baksteenformaat van de gebouwen (29 x 13,5 x 6-6,5 en 27 x 12,5 x 5,5-8 cm) lijkt te wijzen op een datering in de 14de of mogelijk zelfs de late 13de eeuw. Op basis van deze vondsten kunnen we concluderen dat er al vroeg een goed

ingerichte en degelijk uitgevoerde infrastructuur bestond buiten het eigenlijke hofcomplex. Op de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 staat de Hofplaats voor het eerst duidelijk afgebeeld. De Spuipoort en de grachten zijn hierop goed zichtbaar. Ook de afgebeelde bebouwing komt overeen met de resten die gevonden zijn. Het is niet onwaarschijnlijk dat de inrichting van de Hofplaats (deels) teruggaat tot de Late Middeleeuwen. Hoe dit deel van het Binnenhof werd gebruikt, is niet helemaal duidelijk. Er kunnen bijvoorbeeld soldaten zijn ondergebracht of personeel dat verantwoordelijk was voor de tuinen en boomgaarden die bij het hof lagen.

Een overzicht van de oudste middeleeuwse sporen (in rood). (Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Een uitsnede van de stadsplattegrond van Bos en Van Harn uit 1616. De roodgekleurde gebouwen komen overeen met de muurresten die gevonden zijn.

(Tekening: afdeling Archeologie, gemeente Den Haag)

De Hofplaats in de 17de tot de 19de eeuw

In het begin van de 17de eeuw werd de Hofplaats opnieuw ingericht. De zijgracht werd gedempt en het terrein werd opgedeeld in verschillende langgerekte percelen. Waar de zijgracht liep, verscheen een smal pand dat stevig op palen was gefundeerd om te voorkomen dat het muurwerk in de zachte grachtvulling zou wegzakken. Langs het Binnenhof ontstond zo een straatje, de Hofsingel, waarvan de zuidelijke bebouwing is blootgelegd. De noordzijde van de straat is (sterk verbouwd) opgenomen in het Tweede Kamercomplex. Bij de opgraving zijn alleen de voorhuizen in kaart gebracht. De achterhuizen die in het zuiden aan de gracht grensden, moeten nog worden opgegraven. Een deel van de tussenliggende binnenplaatsen is wel opgegraven. Hier bevonden zich waterkelders of -putten en beerputten. Daarnaast was er een riool aangelegd dat op de gracht loosde.

In de loop van de eeuwen werd de Hofplaats helemaal volgebouwd. (Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

In de loop van de eeuwen werd de Hofplaats helemaal volgebouwd. (Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

In de loop van de tijd werden de panden aangepast of gerenoveerd. Een opmerkelijke verandering was het verhogen van de (kelder)vloeren. Het lijkt erop dat alle panden last hadden van het grondwater. Niet verwonderlijk, aangezien de huizen op de flank van de strandwal waren gebouwd, boven op een dik veenpakket. Een van de panden werd vermoedelijk gebruikt als herberg. In het pand was een dubbele put (één grote met daarnaast een kleine) aangebracht, met daarin een korfvormige bakstenen constructie, die aan de boven- én onderzijde was dichtgemetseld en waarvan de functie niet duidelijk is.

In de 17de eeuw bevond zich in een van de panden een dubbele waterput. In de grote put zat een bakstenen 'korf' die tot in de ton doorliep.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

In de vulling zaten fragmenten van 17de-eeuwse glazen (roemers en berkenmeiers) en kleipijpjes. De vloer erboven was bezaaid met kleipijpjes uit de 18de eeuw, die allemaal

identiek waren en allemaal hetzelfde hielmerk (het wapen van Gelre) hadden. Het lijkt erop dat de ruimte gebruikt werd als gelagkamer waar gasten een pijp konden roken uit de voorraad van de herberg. De vloer is later opgehoogd en boven op deze vloer werd een grote hoeveelheid drankflessen uit de 19de eeuw gevonden. Het is niet waarschijnlijk dat de panden in relatie stonden met het Binnenhof, ook al lagen ze binnen de grenzen van het hof (binnen de Spuiport en de gracht), en vielen ze daardoor buiten het ambacht van Den Haag. Dat veranderde in de loop van de 19de eeuw. Uiteindelijk verdwenen ook de gracht en de Spuiport (in 1861), waardoor niets meer herinnerde aan de oude grenzen tussen Den Haag en het Binnenhof.

Het einde van de 'stadswijk' op de Hofplaats

Aan het einde van de 19de eeuw werd een groot deel van de bebouwing gesloopt ten behoeve van de bouw van een elektriciteitscentrale. Deze Hofsingelcentrale werd in 1889 gebouwd door de Nederlandsche Maatschappij voor Electriciteit en Metallurgie (NMEM). Het was daarmee de eerste particuliere elektriciteitscentrale van Den Haag en zelfs een van de eerste van Nederland. De centrale leverde elektriciteit aan een groot aantal woonhuizen en bedrijven die binnen een straal van vijfhonderd meter van de centrale stonden. De stoommachines stonden op een diep aangelegde en zwaar uitgevoerde bakstenen fundering op houten palen. Door de aanleg van deze fundering zijn alle oudere sporen volledig verdwenen. De elektriciteitscentrale werd in de loop van de vroege 20ste eeuw verder uitgebreid, waarbij oudere pandjes werden gesloopt of

De Hofplaats vlak voor de sloop van de Hofsingelcentrale en de resterende historische bebouwing in het begin van de 20ste eeuw.

(Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

verbouwd. Uiteindelijk werd de elektriciteitscentrale in 1913 gesloopt. Kort daarna werden ook de laatste historische panden afgebroken, waardoor de Hofplaats ontstond. De open ruimte werd onder andere gebruikt als parkeerplaats. Nu er een bezoekersingang voor de Tweede Kamer wordt gerealiseerd, zal de Hofplaats weer een integraal onderdeel gaan vormen van het Binnenhof, waarbij ook de oudste ingang naar het Binnenhof, de fundering van de Spuiport, mogelijk weer in het zicht zal komen.

*Gemeente Den Haag, afdeling Archeologie,
Brecht Cornelisse*

Den Haag | Madepolderweg 59c

De Dienst Stedelijke Ontwikkeling van de gemeente Den Haag gaat een terrein aan de Madepolderweg 59c

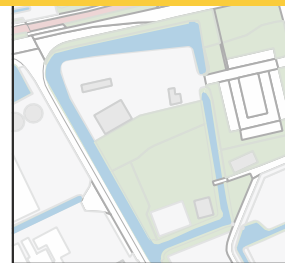

Allesporenkaart van het proefsleuvenonderzoek en de opgraving aan de Madepolderweg 59c.

(Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

geschikt maken voor het plaatsen van twee woonwagens en het aanleggen van een wegcunet en parkeervakken. Vooruitlopend op deze werkzaamheden zijn een bureauonderzoek en een verkennend booronderzoek uitgevoerd (Lenoir/Van Zoolingen 2024). Hieruit is gebleken dat binnen het plangebied een verwachting bestaat op het aantreffen van archeologische resten uit de Romeinse Tijd en de periode Late Middeleeuwen tot en met de Nieuwe Tijd. Na dit vooronderzoek volgde in juni 2024 een combinatie van een proefsleuvenonderzoek en een opgraving

door de afdeling archeologie van de gemeente Den Haag. De beperkte diepte van de toekomstige bodemingrepen, en daarmee ook de beperkte opgravingsdiepte, maakte het niet mogelijk om profielen aan te leggen voor landschapsonderzoek. Op basis van het (horizontale) opgravingsvlak kan wel worden vastgesteld dat de archeologische sporen op zand (Laag van Voorburg/Madepolder strandwal) liggen. Alleen in de meest westelijke werkput ligt op het zand nog klei (Gantel Laag). Deze klei komt ook sporadisch als inspoeling voor in de spoorvullingen. Met de vondst van zand in het hele plangebied en klei langs de westelijke zijde ervan, is het beeld bevestigd dat al uit het booronderzoek kwam (Lenoir/Van Zoolingen 2024). Al tijdens het proefsleuvenonderzoek werd duidelijk dat

Topografische kaart 2023

Grondbedrijf 1954

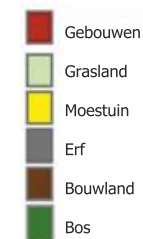
Bonneblad 1900-1904

Kadaster 1832 (HisGIS)

Kruikius 1712

Uitsneden uit verschillende historische kaarten van het plangebied in verschillende schalen. Het noorden ligt altijd boven (o.a. HisGIS en Hoogheemraadschap van Delfland). (Samenstelling: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

het plangebied vooral sporen uit de Late Middeleeuwen en/of Nieuwe Tijd bevat van een boerderij die op de kaart van Delfland uit 1712 staat.

In de eerste proefsleuf (ter hoogte van de toekomstige woonwagens) waren het vooral uitbraaksporen die het resultaat zijn van het afbreken van de bebouwing uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. In deze proefsleuf zijn ook enkele recente verstoringen gedocumenteerd, maar die bleken toen nog niet talrijk. Andere grondsporen zijn enkele mogelijke paalgaten en kuilen. In de tweede proefsleuf, in het

oostelijke deel van het terrein, werden enkele sloten/greppels en twee skeletten van runderen gevonden. De sporen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd werden gedocumenteerd vanaf 0,1 m -NAP en dieper.

De sporen die tijdens de opgraving werden gevonden zijn in grote lijnen in te delen in de twee boven-genoemde zones. In het centrale deel van het plangebied lagen vooral sporen van een erf uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd, zoals funderingsresten, waterputten en afvalkuilen. Wat eerder uitbraaksleuven leken, bleken uiteindelijk vaak goten te zijn waarvan de insteek was opgevuld met ouder puin.

Opvallend was ook dat het aantal moderne verstoringen, waaronder ook bodemverontreinigingen, vooral in het centrale deel van het plangebied groot was.

Muurresten van een kelder uit de Nieuwe Tijd.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

In de randzone van het terrein kwamen vooral greppels en dierbegravingen aan het licht, net als in de tweede proefsleuf. Nieuw in het beeld van de randzone waren enkele diepe paalkuilen langs de westelijke rand van het terrein. Vermoedelijk zijn die in verband te brengen met een soort kade langs een waterloop. Maar vanwege de beperkte toekomstige bodemverstoring en het ontbreken van

Fundering van laatmiddeleeuwse bakstenen.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

grondwaterbemaling is besloten deze sporen niet verder te onderzoeken, maar ze in situ te behouden. Tegen de zuidwestelijke rand van de opgraving kwam een fundering tevoorschijn die was opgebouwd uit hergebruikte kloostermoppen. De stenen dateren uit de 13de eeuw (Van Veen 2015, bijlage 3.2), maar waarschijnlijk zijn ze pas later op de locatie hergebruikt. Tot de noemenswaardige vondsten uit de periode Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd behoort verder nog een benen wolcam.

Benen wolcam van de Madepolderweg.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Sporen uit de Romeinse Tijd zijn ook gevonden, maar pas bij de opgraving. Het proefsleuvenonderzoek had wel al enkele fragmenten handgevormd aardewerk opgeleverd.

Profielopname van een waterkuil uit de Nieuwe Tijd.

Onderin het profiel zijn twee bodems te zien: de bovenste is S910, de onderste is S920.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

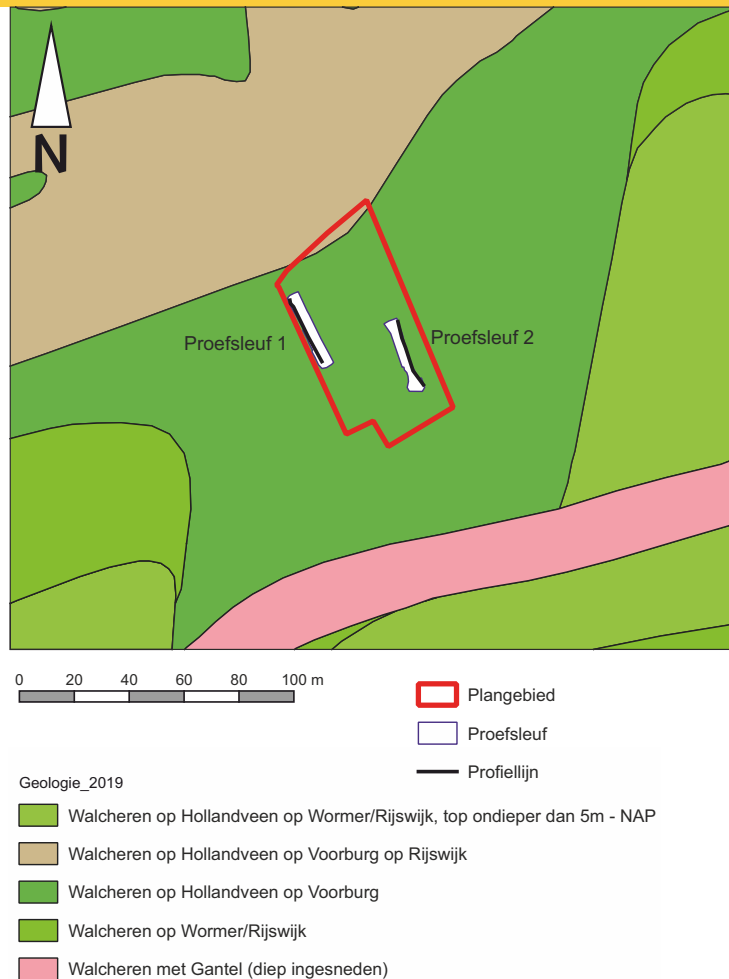

Ze komen uit een licht humeuze bodem in het duinzand (S910, zie deze pag.), die tijdens het couperen op een diepte van 20 cm onder het opgravingsvlak aan het licht kwam. Deze bodem werd ook tijdens de opgraving in de coupes gezien en leverde toen weer aanzienlijke aantallen handgevormd aardewerk op. Omdat ook deze bodem buiten bereik van de voorgenomen bodemingrepen zal blijven, is er geen verder onderzoek naar gedaan. In het centrale deel van de opgraving zijn enkele vage paalsporen, een greppel en een kuil onderzocht. Op basis van de vondsten uit deze sporen is het aannemelijk dat ze een datering hebben in de Romeinse Tijd. Op enkele grondsporen en wat losse vondsten na, is de vindplaats uit de Romeinse Tijd buiten beeld gebleven. De enkele vondsten maken wel twee dingen duidelijk: ten eerste zal het zwaartepunt van de datering van de vindplaats in het plangebied aan het begin van de Romeinse Tijd moeten worden gezocht (voor 150) en ten tweede is het opvallend dat juist de fragmenten van het wat jongere, gedraaide aardewerk van grote voorraadpotten zijn, die ook vaak bij het onderzoek op de locatie Madepolderweg 55-57 zijn gevonden (Vossen/Geerts 2022).

Gemeente Den Haag, afdeling Archeologie,
Jeroen van Zoolingen

Den Haag | Noordweg 121

Vooruitlopend op de ontwikkeling van het perceel Noordweg 121 is in januari 2024 een archeologisch proefsleuvenonderzoek uitgevoerd (Van Zoolingen 2024). Op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek kan de conclusie worden getrokken dat er sprake is van twee vindplaatsen. De eerste is een behoudenswaardige vindplaats uit het Neolithicum, waarschijnlijk een nederzetting die hoort bij de Vlaardingencultuur. De tweede is een niet-behoudenswaardige vindplaats uit de Late Middeleeuwen/

Het plangebied Noordweg 121 op een uitsnede van de geologische kaart (Koster/Vos 2019).

(Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Nieuwe Tijd. Hier zijn sporen van een erfinrichting gevonden, die in verband te brengen zijn met de nabijgelegen boerderij De Hoonaerts Tient, bekend van historische kaarten, zoals die van Cruquius uit 1712. Het onderzoek heeft ook vondsten uit de IJzertijd en Romeinse Tijd opgeleverd; ze komen allemaal uit jongere sporen. Grondsporen met een datering in de IJzertijd of Romeinse Tijd zijn niet gevonden.

Volgens de geologische kaart uit 2019 bestaat de ondergrond van het plangebied en de directe omgeving uit de westelijke uitloper van de strandwal van Rijswijk-Voorburg (Koster/Vos 2019). De bodemopbouw bestaat voornamelijk uit kleiafzettingen van het Laagpakket van Walcheren (Gantel Laag). Meestal ligt de klei op veen van het Hollandveen Laagpakket of op zandafzettingen van het Laagpakket van Schoorl (Laag van Voorburg) of op kwelderafzettingen van het Laagpakket van Wormer/Laag van Rijswijk. Geologisch is dit deel van Den Haag ontstaan aan het einde van het Neolithicum, rond 4000 v. Chr. De oudste afzettingen zijn gevormd door een kwelder waarin zout en zoet water elkaar afwisselden. Nadat de strandwal van Rijswijk-Voorburg was gevormd en hierop kleine duinen ontstonden, raakte de kwelder afgesloten van invloed vanuit zee. Verzoeting en veenvorming waren het gevolg. Ondertussen breidde de kustlijn zich verder in westelijke richting uit, met een volgende strandwal (van Den Haag) als resultaat. Het moeras ten zuidoosten van de oudste strandwal breidde zich steeds verder uit, waardoor het veen ook op de flanken en uiteindelijk op de top van de strandwal groeide. Hierdoor is het hele westelijke uiteinde van de strandwal afgedekt met veen. Het ontstaan van het getijdsysteem van de Gantel rond 1000 v. Chr. zorgde voor nieuwe afwatering in het gebied - waardoor veenvorming stopte - maar ook voor nieuwe sedimentatie. Het kleidek dat zowel de strandwal als de strandvlaktes bedekt, is hiervan het resultaat. Ten zuiden van het plangebied loopt een oude geul van het Gantel getijdsysteem, die ongeveer de zuidelijke flank van de oude strandwal volgt. Booronderzoek in het plangebied toonde aan dat de oudste afzettingen in het plangebied bestaan uit goed gesorteerd matig fijn, kalkloos duinzand van de Laag van Voorburg (Van Zoolingen/Rieffe 2023, 121). De conclusie dat binnen het plangebied in dit duinzand bodems ontbre-

ken is door het proefsleuvenonderzoek weerlegd. Op circa 1,9 m -NAP ligt in de zuidoosthoek van het terrein een duidelijk herkenbare bodem van grijsbruin, zwak siltig zand (S940). Aan de top van het duinzand is lokaal klei ingespoeld. Ook in deze (zandige) kleilaag en het echte duinzand lag een bodem, maar die is op de meeste plaatsen opgenomen in de recente bouwvoor. In het duinzand zijn duidelijke aanwijzingen voor verstuvings. Eventuele andere bodems zullen als gevolg van winderosie verdwenen zijn. Afzettingen van de Gantel Laag zijn alleen nog in de diepste sporen op het eerste vlak waargenomen. Klei is als natuurlijke laag in de opbouw van de ondergrond volledig afwezig, doordat de klei is opgenomen in de recente bouwvoor. Die bouwvoor is minder dan 80 cm dik en reikt maximaal tot 0,5 m -NAP.

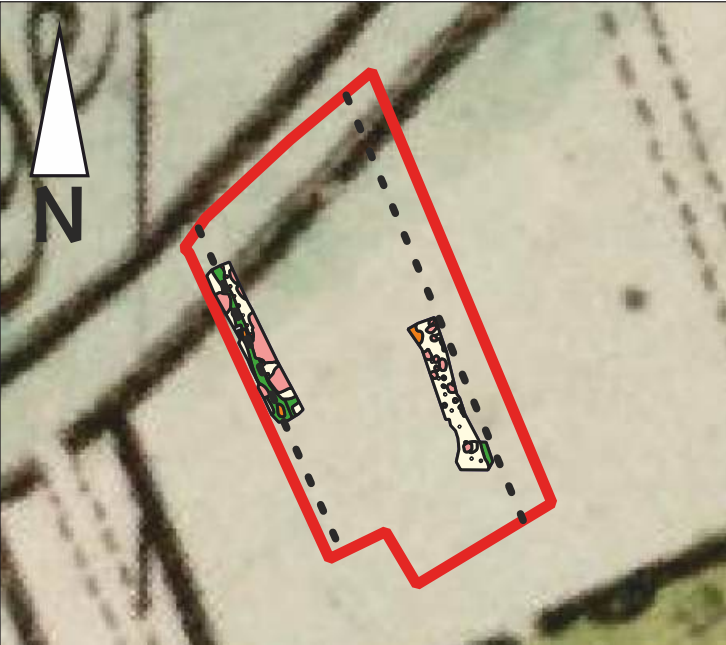
Hoewel er geen grondsporen zijn gevonden, maken de relatief hoge aantallen vondsten duidelijk dat in de zuidhoek van het plangebied een neolithische vindplaats ligt. Deze vondstlaag ligt op een natuurlijke bodem in het duin-

Detail van het oostprofiel in proefsleuf 2 met onderin duidelijk herkenbaar de neolithische bodem (S940).

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

zand (Laag van Voorburg) en is de rand van een waarschijnlijk grotere vindplaats die zich in zuidwestelijke richting verder uitstrekt over de flank van de strandwal. De vondstlaag ligt op een diepte van circa 1,9 m -NAP en heeft binnen de proefsleuf een omvang van circa 25 m². De begrenzing kon niet overal worden vastgesteld; de inschatting is dat deze maximaal 800 m² binnen het plangebied beslaat. Het vondstmateriaal van de vindplaats sluit aan bij de Vlaardingencultuur. Het ontbreken van grondsporen maakt het lastig de aard van de vindplaats te duiden, maar

De proefsleuven en grondsporen van vlak 1 geprojecteerd op de kaart van Delfland van Cruquius uit 1712.

(Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

Plangebied	Dierbegraaving
Proefsleuf	Greppel
Oriëntatie greppels	Kuil
	Laag (duinzand)
	Paalgat
	Recent

Overzichtsfoto van vlak 1 in proefsleuf 1, met de palenrij.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

in vergelijking met andere vindplaatsen uit dezelfde periode in de omgeving is het aantal vondsten (per m²) relatief hoog. Dit maakt het aannemelijker dat het om een nederzetting gaat, vergelijkbaar met Steynhof (Van Zoolingen en Bulten 2021) of Wateringse Binnentuinen (Stokkel/Bulten 2017), dan om een kleine activiteitenzone, zoals aan de Noordweg 76 (Van Zoolingen/Rieffe 2023b, 42-67). De tweede vindplaats bestaat uit sporen en vondsten met een datering uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd. In beide proefsleuven lagen zowel de grondsporen als de vondsten in de top van de onverstoorde bodemopbouw. Het zijn hoofdzakelijk kuilen, twee greppels, drie dierbegravingen en een palenrij. In dit sporenvak uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd ontbreken de minst diepe sporen. Waarschijnlijk zijn deze sporen tijdens de egalisatie van het terrein in de subrecente bouwvoor opgenomen, wat ook geldt voor de vondstlaag. Daarentegen zitten er in het sporenvak wel grote kuilen en enkele paalsporen uit de 20ste eeuw. Het geheel maakt vooral duidelijk dat deze vindplaats uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd sterk verstoord is. Toch kan over de aard nog wel een en ander

worden gezegd. Gezien de nabijheid van een van historische kaarten bekende boerderij (De Hoonaerts Tient) ten zuiden van het plangebied, ligt het voor de hand de grondsporen hiermee in verband te brengen. Met hun noord-oost-zuidwest oriëntatie vormen de greppels/sloten een verbinding tussen de boerderij en de Noordweg (die ook al op historische kaarten staat afgebeeld). De palenrij in proefsleuf 1 volgt deze oriëntatie en is wellicht het restant van een hekwerk dat de (erf)afscheidende functie van de greppel op een zeker moment heeft overgenomen. De vele kuilen en drie dierbegravingen geven een indruk van de activiteiten op het boeren erf.

Gemeente Den Haag, afdeling Archeologie,
Jeroen van Zoolingen

Den Haag | Zuidwest

Den Haag Zuidwest bestaat uit Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust en Vrederust. In deze naoorlogse uitbreidingswijken van de stad is momenteel veel achterstallig onderhoud en een gebrek aan woningen. Daarom zullen de komende jaren op verschillende plekken in Zuidwest projecten worden gestart om dit deel van de stad weer leefbaar te maken. Dit zal renovatie van de huidige bebouwing en deels sloop en nieuwbouw behelzen, naast herinrichting van de openbare ruimte. In 2024 is gestart in de buurten Dreven en Venen, waar vooruitlopend op de ontwikkelingen ook archeologisch proefsleuvenonderzoek is uitgevoerd. Voor beide locaties is in een eerder stadium al uitgebreid vooronderzoek uitgevoerd door de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag.

De Dreven

In Dreven deelgebied 1 zijn in oktober zes proefsleuven gegraven rond de Baljuwdreef en Gravendreef waar we archeologische resten vanaf het Neolithicum tot in de

Nieuwe Tijd verwachtten (Lenoir 2021).

Volgens de geologische kaart van Den Haag, editie 2019 (Koster/Vos 2019), bestaat het overgrote deel van de ondergrond van Dreven deelgebied 1 uit zand (Laag van Rijswijk; Laagpakket van Zandvoort) met daarop klei (Laagpakket van Wormer), met daarop veen (Hollandveen Laagpakket) dat weer is afgedekt door klei vanuit het Gantelsysteem (Laagpakket van Walcheren). Het booronderzoek vooruitlopend op het proefsleuvenonderzoek heeft dit beeld verder gecompleteerd (Lenoir 2021). De geologische opbouw van de ondergrond bestaat grotendeels uit (recente) ophogingslagen met daaronder klei behorend tot de Gantel Laag en veen van het Hollandveen Laagpakket (top tussen circa 2,20 en 2,40 m -NAP). In de meeste boringen ligt onder dit veen een dun laagje klei (Laagpakket van Wormer, variërend in dikte tussen 5 en 30 cm)

Dreven deelgebied 1: oostprofiel in proefsleuf 6 met spoornummers van de lagen en een greppel uit de Romeinse Tijd (S2). (Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

en daaronder zand (Laag van Rijswijk: vanaf circa 3 m -NAP en dieper). In het plangebied ligt verder een (kleine) geul van het Gantelsysteem en de (aanzet tot) een duin die hoort bij de Laag van Voorburg (Laagpakket van Zandvoort). Tijdens het proefsleuvenonderzoek is door middel van profielen en karterende boringen het landschap verder in kaart gebracht en werd bovenstaand beeld bevestigd. In de meest zuidoostelijke proefsleuf 6 is een deel van het oostprofiel gedocumenteerd.

Daaruit bleek dat de Gantel Laag een meerfasige opbouw kent. De oudste fase (S914) ligt direct op het Hollandveen Laagpakket (S920), waarbij de grens tussen de lagen is verstoord door een tredlaag (S921). In het horizontale vlak van proefsleuf 6, op de top van het veen is deze tredlaag uit hoefindrukken van vee, dat in de kwelders is geweid, zichtbaar als kleiige vlekken in het veen.

Proefsleuf 1 is erop gericht een duin (Laag van Voorburg) te onderzoeken, omdat hier mogelijk bewoning uit het Neolithicum zou kunnen liggen. Bij het karterend booronderzoek in de proefsleuven 2 t/m 7 is met regelmaat land-

schap uit dezelfde periode als het duin aangeboord; dit landschap bestaat uit strandzanden (Laag van Rijswijk) met daarop kwelderafzettingen (Laagpakket van Wormer). Uit de kwelderafzettingen zijn pollenmonsters genomen die zouden kunnen bijdragen aan onderzoek naar het neolithische landgebruik.

De karterende monsters waren er in de eerste plaats op gericht om op de veraarde top van het veen eventuele archeologische indicatoren uit de IJzertijd op te sporen. Hoewel er 26 boringen zijn gezet, waaruit 29 monsters zijn genomen, zijn maar in drie monsters resten van aardewerk, verbrand

botmateriaal of houtskool gevonden. Twee monsters komen uit de verrommelde top van het veen (in boringen BP07 en BP13) op dieptes van respectievelijk 1,89 m -NAP en 1,73 m -NAP. Een derde monster met (mogelijk) archeologische indicatoren komt uit een humeus bandje in de Gantel Laag (in boring BP06), op een diepte van 1,43 m -NAP.

Gezien het geringe aantal archeologische indicatoren is de conclusie dan ook dat in het plangebied geen sprake was van een nederzettingsterrein uit de IJzertijd. Wel kon worden vastgesteld dat de top van het veen vaker verrommeld is, zoals ook de tredlaag in het profiel in proefsleuf 6 duidelijk maakt.

Hieruit blijkt dat het plangebied Dreven deelgebied 1 al in de IJzertijd gebruikt werd om op de kwelders vee te weiden. Daterend aardewerk om te bepalen in welke fase van de IJzertijd deze activiteiten plaatsvonden, is niet gevonden.

Er is één grondspoor uit de Romeinse Tijd gevonden: greppel S2 in proefsleuf 6. Het spoor ligt op een diepte van circa 1,50 m -NAP, direct onder de oude bouwvoor S911 en de Laag van Poeldijk (in de nazak van de greppel bewaard gebleven). De greppel heeft een noordwest-zuidoost oriëntatie en maakte ongetwijfeld deel uit van een groter verkavelingssysteem. Vergelijkbare greppels zijn ook elders in Den Haag Zuidwest met regelmaat gevonden. Uit de greppel komt ook de enige Romeinse vondst van het onderzoek, namelijk een bodemfragment van een geperforde beker in techniek A. De datering hiervan is 1ste of 2de eeuw na Chr.

Sporen uit de Late Middeleeuwen en/of Nieuwe Tijd komen het meest voor en bestaan uit enkele sloten, greppels, paal-sporen, kuilen, poeren en puinconcentraties. Ze concentreren zich, niet geheel verrassend, rond de voormalige boerderij Vrederust, die ter hoogte van proefsleuf 1 stond.

Uitsnede van de kaart van Cruquius uit 1712 met daarop weergegeven de huidige topografie, het plangebied en alle sporen van het onderzoek in Dreven deelgebied 1.

(Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

in proefsleuven 2 en 7 is een sloot gevonden, die in locatie en oriëntatie overeenkomt met de erfsloot van de historische boerderij, zoals die is weergegeven op historische kaarten.¹ Ten noorden van deze grens, in proefsleuf 7, werden meerdere grondsporen gevonden die kenmerkend zijn voor een erf, zoals paalsporen en kuilen. De opbouw van de ondergrond is hier weinig verstoord, wat betekent dat resten van de boerderij zelf en het erf waarschijnlijk nog

¹ Hierbij moet worden opgemerkt dat de historische kaart nog nauwkeuriger kan worden geëfereerd, zodra er meer sporen van het erf zijn gedocumenteerd. De verwachting is dat proefsleuf 1 hier meer duidelijkheid over zal kunnen geven. Het kan dan ook zijn dat de sloot die in proefsleuven 2 en 7 is gevonden, niet de zuidelijke erfgrens was, maar een sloot die meer centraal op het erf lag.

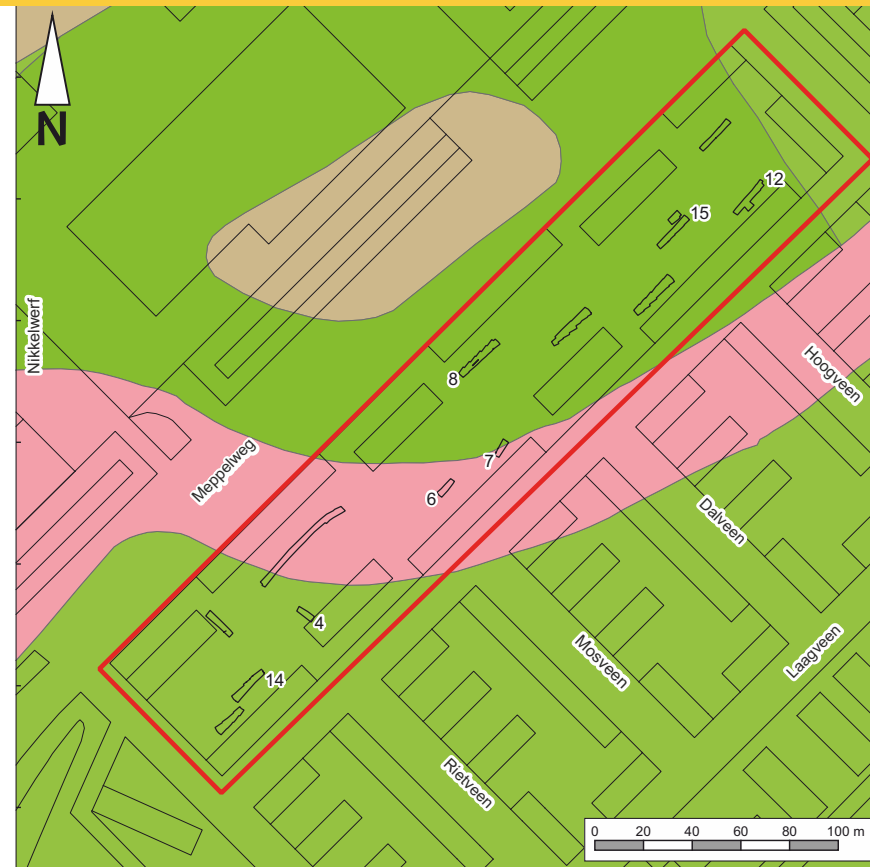
intact zijn. Direct ten zuiden van de erfsloot werd vooral de oude bouwvoor S911 waargenomen, die hier rijker is aan vondstmateriaal uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd dan elders in het plangebied. De fragmentatie van de vondsten geeft aan dat deze bouwvoor herhaaldelijk is omgezet. Vermeldenswaardige vondsten uit deze laag zijn een wandfragment van een ongeglazuurde steengoed kruik, die te dateren is in de 15de eeuw, en het enige

fragment van grijsbakkend aardewerk. Dit fragment lijkt handgevormd, mogelijk is het een kogelpot. De datering daarvan loopt vanaf de Vroege Middeleeuwen tot in de 13de eeuw. Zonder randfragment kan een meer nauwkeurige datering echter niet worden gegeven.

In de Nieuwe Tijd lijkt ook dit deel van het terrein bebouwd te zijn geweest. Twee bakstenen poeren vormden ooit de fundering van een gebouw, waarvan de aard onduidelijk is gebleven. De bakstenen en mortel zijn te dateren vanaf de 18de eeuw. De twee poeren hadden nog vier lagen bakstenen, waarvan de totale hoogte 19 cm was. De omvang van de poeren is 18 x 18 cm.

De Venen

In plangebied Blok Hoogveen zijn in oktober tussen de Meppelweg en het Hoogveen veertien proefsleuven gegraven. De verwachting was dat we daar archeologische

- Plangebied
- Proefsleuven
- Lp. van Walcheren op Hollandveen Lp. op Lp. van Wormer op Laag van Rijswijk, waar de top van de zandafzettingen van het Lp. van Wormer en/of de Laag van Rijswijk ligt boven 5 m -NAP.
- Lp. van Walcheren op Hollandveen Lp., op Laag van Voorburg, op Laag van Rijswijk.
- Lp. van Walcheren op Lp. van Wormer en/of de Laag van Rijswijk.
- Lp. van Walcheren, waar de Gantel Laag zich diep ingesneden heeft in de onderliggende afz.

Uitsnede van de geologische kaart (Koster/Vos 2019) met de locaties van de proefsleuven in plangebied Blok Hoogveen. (Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

resten vanaf de Late IJzertijd tot in de Nieuwe Tijd zouden vinden (Riefe 2020). Hoewel volgens de geologische kaart een getijdengeul van het Gantelsysteem het plangebied Blok Hoogveen snijdt, lag het sporenvak in de proef-

Blok Hoogveen: noordoostprofiel in proefsleuf 10, met daarop aangegeven de gevonden lagen. S900/901 zijn ophogingslagen, bovenop een oude bouwvoor (S911) en een restant van het Romeinse maaiveld (S912). Helemaal onderin is de Gantel Laag te zien (S910).

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

sleuven niet diep genoeg om hiervan een meer gedetailleerd beeld te documenteren.

Op basis van het voorafgaande booronderzoek was dat wel mogelijk en daaruit bleek dat nagenoeg het hele plangebied op geulafzettingen of oeverwalafzettingen ligt (Riefe 2020). De brede stroomgordel laat zien dat de getijdengeul zich meerdere malen heeft verlegd, waarbij oude stroomgeulen moeten zijn verland. De sedimenten waaruit deze verlande oude stroomgeulen ('stroomruggen' geheten) en de oeverwallen erlangs zijn opgebouwd, zijn in relatie tot hun omgeving dikker. Anders gezegd: stroomruggen en oeverwallen lagen hoger en droger in het landschap. Dit verklaart waarom juist op deze plek resten van bewoning uit zowel de Romeinse Tijd als de Late Middeleeuwen

en Nieuwe Tijd zijn gevonden.

Resten uit de IJzertijd zijn niet gevonden. Sporen uit de Romeinse Tijd kwamen aan het licht in proefsleuven 1, 9, 10, 12 en 15. Te onderscheiden zijn greppels, kuilen en een aardewerkconcentratie. De sporen lagen in alle gevallen onder de oude bouwvoor (S911) of (indien aanwezig) onder het restant van de bodem op de Gantel Laag (S912).

In proefsleuf 1 is sprake van een noordwest-zuidoost georiënteerde kavelgreppel, zoals die in Den Haag Zuidwest vaker zijn gedocumenteerd. Gezien het uitblijven van vonden en andere grondsporen uit de Romeinse Tijd in deze hoek van het plangebied moeten we de kavelgreppel als een off-site structuur beschouwen.

In de proefsleuven 9, 10, 12, en 15 doet zich een andere situatie voor. De greppels in deze proefsleuven hebben wisselende oriëntaties, zijn aanzienlijk minder breed dan de greppel in proefsleuf 1 en bevatten bovendien vondstmateriaal. Dit alles wijst erop dat het hier gaat om erfgreppels, grondsporen dus, die in verband kunnen worden gebracht met een nederzettingsterrein. De kuilen die ernaast liggen en de concentratie van aardewerk in proefsleuf 9 wijzen er eveneens op dat hier een vindplaats uit de Romeinse Tijd ligt. Op grond van de aantallen en verhoudingen tussen het handgevormde en gedraaide aardewerk is het al mogelijk een globale indruk te krijgen van de datering van de vindplaats. Het dominante aandeel handgevormd aardewerk (77%) geeft aan dat de meeste activiteiten vóór het midden van de 2de eeuw na Chr. hebben plaatsgevonden. Dit komt overeen met de typen gedraaid aardewerk, zoals de wrijfschaal Stuart 149, die te dateren is vanaf circa 40 na Chr. en de geverfde waar in techniek A die tot het midden van de 2de eeuw in zwang is. Ook een geëmailleerde beugelfibula, datering tussen 70 en 150 na Chr., onderschrijft dit.

Gezien de aard van de sporen lijkt het hier te gaan om de

voortzetting van de Romeinse vindplaats die eerder werd gevonden bij proefsleuvenonderzoek in Blok Beresteinlaan (Van Zoolingen e.a. 2023) en de archeologische begeleiding van de werkzaamheden aan het warmte- en koudenet in Blok Hoogveen (rapportage in voorbereiding).

De omvang van deze vindplaats binnen het plangebied Blok Hoogveen is aan de hand van de grondsporen die zijn gevonden te bepalen op 12.000 m².

Sporen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd zijn in nagenoeg alle proefsleuven gevonden. Meestal gaat het om sloten en greppels die over langere afstanden zijn te volgen. In verschillende proefsleuven kwam slechts één spoor per proefsleuf aan het licht, voornamelijk in het middendeel van het plangebied. Anders is de situatie in de noordelijke en zuidelijke uiteinden van het terrein. In proefsleuven 1 en 14 lagen naast een greppel ook sporen van paalgaten en kuilen, waarvan de datering op grond van het aardewerk in de Late Middeleeuwen kan worden geplaatst. Deze sporen zijn opvallend, omdat ze niet te koppelen zijn aan een historisch bekend erf op die plaats, zoals dat wel het geval is met de sporen uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd die in proefsleuf 13, in de noordhoek van het plangebied, gevonden zijn. We hebben hier te maken met een erfsloot die correspondeert met de omgrenzing van hoeve Bouwlust, zoals die is weergegeven op de kaart van Delfland uit 1712. De overige sporen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd in proefsleuf 13 liggen ten westen van deze sloot en bestaan uit enkele kuilen, dierbegravingen en een greppel. Met name de kuilen en dierbegravingen liggen dus duidelijk buiten het woonef. ² Dit beeld is vergelijkbaar met de situatie die we bij het proefsleuvenonderzoek in Blok Beresteinlaan aantreffen,

² De dierbegravingen zijn omwille van tijd en kosten niet verder vrijgelegd, maar in situ bewaard.

waar sporen van de zuidoostelijke randzone van de hoeve Bouwlust gevonden zijn (Van Zoolingen e.a. 2023). In Blok Hoogveen is van de hoeve verder nog de noordoost-zuidwest lopende oprijlaan, in de vorm van gedempte bermgreppels, gevonden.

De meeste grondsporen uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd liggen onder de oude bouwvoor S911. Alleen als de activiteiten waar de sporen de neerslag van zijn ook tot na de Nieuwe Tijd doorlopen, komt het voor dat de jongste vullingen deze oude bouwvoor doorsnijden. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de erfsloot in proefsleuf 13 en de bermgreppels van de oprijlaan, die waarschijnlijk ten tijde van de sloop van hoeve Bouwlust of bij de bouw van de naoorlogse wijk, met moderne materialen zijn opgevuld. De voorlopig vroegste vondst uit de periode Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd uit het proefsleuvenonderzoek is een steengoed kan zonder oppervlaktebehandeling, die te dateren is in de late 13de eeuw. De jongste vondsten zijn 20ste-eeuws.

*Gemeente Den Haag, afdeling Archeologie,
Jeroen van Zoolingen*

Dordrecht | Nieuwbouwlocatie Amstelwijk

In het kader van de realisatie van nieuwbouwwijk Amstelwijk is eind november 2024 door Defensie, onder regie van de Stafofficier Vliegtuigbergingen (SOVB), een bergingsopgraving uitgevoerd.

Het gaat om de berging van de Supermarine Spitfire Mk LF IX met het serienummer PT963GE-P. De piloot van het vliegtuig was de bij het uitbreken van de oorlog uit België naar Engeland gevluchte joodse Henri Maurice Goldsmit, die deel uitmaakte van het 349 Squadron. Dit Belgische squadron van de RAF was onderdeel van de 135e 'wing' (afdeling van vier squadrons) 2nd Tactical Air Force.

Op 3 november om 12:20 uur steeg Henri Goldsmit op

Piloot Henri Maurice Goldsmit en rechts het, nu verdwenen, grafmonument op de locatie van de plek waar hij crashte en dat tijdelijk zijn veldgraf markeerde.

(Fotocollectie: Van Dranen en Fotocollectie: Davies)

voor een bombardement en gewapende verkenning in het gebied van het Hollands Diep en de Oude Maas. Samen met twee collega's vormde hij die dag de 'Blue section'. Tijdens hun vlucht werden zij door luchtafweergeschut beschoten en raakten twee van de drie vliegers in de problemen. Henri crashte en overleefde dit niet. In eerste instantie kreeg hij ter plekke een veldgraf, gevolgd door een herbegraving op de Algemene Begraafplaats in Dordrecht en ten slotte een definitieve rustplaats in Evere in België.

De berging van de resten is voorspoedig verlopen. Met name de zwaardere (en stevigere) onderdelen van het vliegtuig bleken vrij intact en goed geconserveerd in de bodem, tot circa 4,5 m –mv, te liggen. Het gaat om de

Boven links: de start van de berging. Boven midden: het motorblok. Boven rechts: de aandrijfas met een deel van de propeller. Onder links: stand tijdens de publieksdag met tentoongestelde onderdelen en uitrusting van het vliegtuig. Onder rechts: projectleider en Stafofficier Vliegtuigberging (SOVB) dhr. C. Cornelissen met het staartstuk met daarop het unieke staartnummer.

(Foto: Gemeente Dordrecht)

motor en de propeller (aandrijfas). Ook andere onderdelen/uitrusting van het vliegtuig, zoals een staartdeel met daarop het unieke staartnummer en een opblaasbaar reddingsvlot waren nog goed bewaard.

Op termijn zal door Defensie een bergingsrapport worden opgesteld. Alle geborgen materialen worden gecatalogiseerd. Indien nog bruikbaar krijgen sommige onderdelen een herbestemming bij herbouw en restauratie van nog bestaande toestellen. Andere onderdelen en uitrustingsstukken die geschikt zijn om te worden tentoongesteld, worden uitsluitend nog aangeboden aan belanghebbende derden, zoals Museum '40-'45 in Dordrecht en het Stadsdepot van de gemeente Dordrecht.

Het bergingsrapport zal te zijner tijd te vinden zijn op: www.archeologiedordrecht.nl/onderzoek/onderzoek-op-straatnaam

*Vakteam erfgoed gemeente Dordrecht, M.C. Dorst
Aangevuld met informatie van dhr. C. Cornelissen,
Stafofficier Vliegtuigberging (SOVB)*

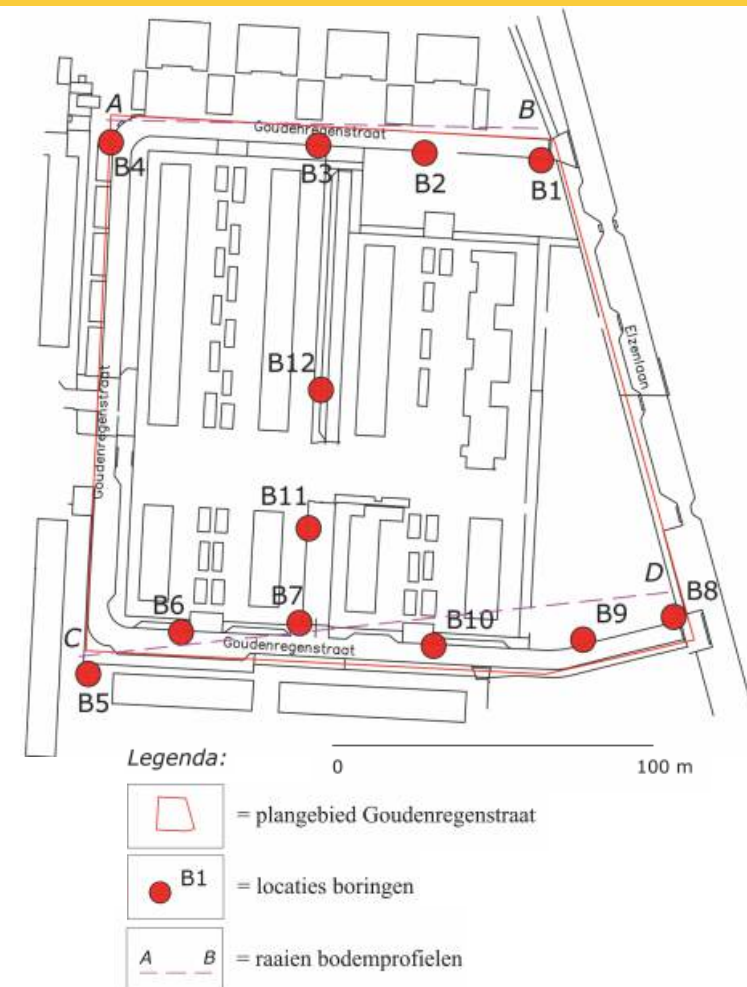
Dordrecht | Goudenregenstraat

In november 2024 is in het plangebied Goudenregenstraat in Dordrecht een booronderzoek uitgevoerd in het kader van aanstaande rioolwerkzaamheden. Dit booronderzoek was van belang, omdat op deze locatie weer eens een volledig bodemprofiel over één van de belangrijkste stroomgordels, de Dubbel, gedocumenteerd kon worden. Aangezien er ook gewerkt wordt aan een update van de gemeentelijke verwachtingskaart uit 2009 zijn dergelijke profielen zeer welkom.

De stroomgordel van de Dubbel staat op de huidige verwachtingskaart slechts globaal als 'stroomgordel' aangegeven, met als veiligheidszone aan weerszijden relatief brede marges, waarbinnen mogelijk ook nog stroomgordelafzettingen kunnen liggen.

Sinds 2009 zijn er veel booronderzoeken uitgevoerd, waarbij beter gelet is op het onderverdelen van de stroomgordel in de verschillende geologische faseringen. Het belangrijkste is het vaststellen van de jongste restgeul. Die is voor de Dubbel vaak goed herkenbaar als een donkergrijs-zwarte, detritusrijke restgeul. Vaak zit in de top hiervan een laag juveniele brakwaterkokkels. Deze kokkel is een gidsfossiel voor de periode waarin de middeleeuwse Grote Waard ná de St. Elisabethsvloed tussen 1421-1424 ten onder ging. De watergangen, rivieren en sloten vulden zich met zout/brak water waardoor dit schelpdier zich hierin kon vestigen. Toen in 1425/1426 ook de rivierdijk langs de Merwede doorbrak, stroomde de hele waard vol met zoetwater en stierven de brakwaterkokkels weer. Dit nieuwe zoetwatergetijdengebied staat bekend als het Bergsche Veld (deel van de Biesbosch).

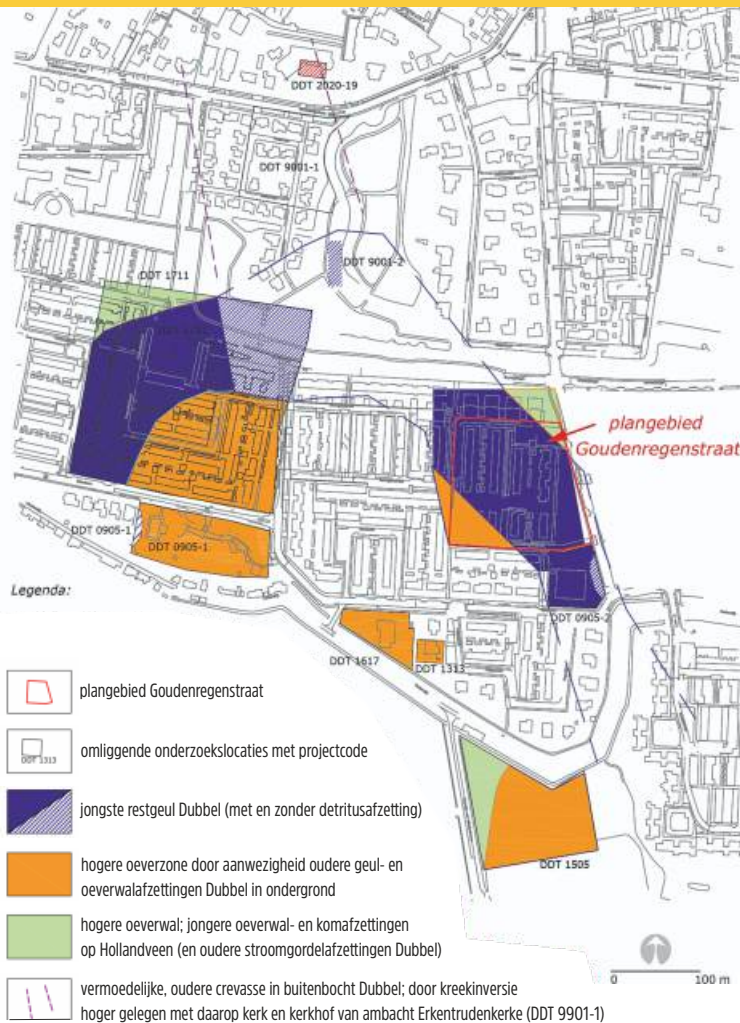
Ook is bij recente booronderzoeken beter gelet op het bepalen van de oudere geulfases, kronkelwaard-afzettingen en de overgangen naar de komgebieden. Daardoor kan ook beter bepaald worden hoe de riviergeul zich door de tijd heen heeft verlegd en waar, archeologisch gezien, de gunstigste bewoningslocaties gezocht moeten worden. In het plangebied Goudenregenstraat zijn twee boorraaien haaks over de te verwachten stroomgordel van de Dubbel gezet. Hieruit bleek dat de hele, detritusrijke jongste restgeul van de Dubbel binnen het plangebied ligt. In de top zijn geen brakwaterkokkels gevonden; de top van deze afzetting is door het water van het Bergsche Veld geërodeerd. Aan de zuidzijde liggen tot op grote diepte oudere geul- en oeverwalafzettingen. De Dubbelgeul verlegde zich hier dus in noordelijke richting. Aan de noordzijde van de restgeul is sprake van oudere geulafzettingen, met daarop een veenpakket (Hollandveen) en daarop jongere oever- en komafzettingen. Als we deze gedetailleerdere resultaten weergeven op de aankomende update van de

Het plangebied Goudenregenstraat met boorlocaties en profielraaien. (Kaart: Gemeente Dordrecht)

verwachtingskaart, wordt goed duidelijk hoe de Dubbelgeul zich hier vormde.

De Dubbel verlegde zich hier in noordelijke richting, waarbij de rivierloop even ten noordwesten van het plangebied een vrij scherpe buitenbocht vormde. Ergens vóór de Middeleeuwen is de geul op dit punt doorgebroken (avulsie/crevasse) en stroomde de Dubbel het komgebied in. Deze doorbraakgeul/afzettingen vormden in de latere

De resultaten van het onderzoek weergegeven op een voorlopige, aangepaste en gedetailleerdere versie van de verwachtingskaart (in prep). (Kaart: Gemeente Dordrecht)

Middeleeuwen een inversierug waarop de kerk en het kerkhof van het ambacht Erkentrudenkerke lagen. Het onderzoek in het plangebied Goudenregenstraat leverde een waardevolle aanvulling op de geschiedenis van de Dubbel. De twee hogere oeverzones zijn aangemerkt als zones met een zeer hoge verwachting op archeologische

waarden uit de periode Late Middeleeuwen en een hoge verwachting op waarden uit de periode IJzertijd-Vroege Middeleeuwen.

De rapportage van dit onderzoek is te vinden op: www.archeologiedordrecht.nl/onderzoek/onderzoek-op-straatnaam

*Vakteam erfgoed gemeente Dordrecht,
M.C. Dorst*

Gouda | Achter de Kerk 15a en Molenwerf 12-14

In opdracht van de gemeente Gouda heeft RAAP in maart 2024 een karterend booronderzoek uitgevoerd op het projectgebied Achter de Kerk 15a en Molenwerf 12-14.

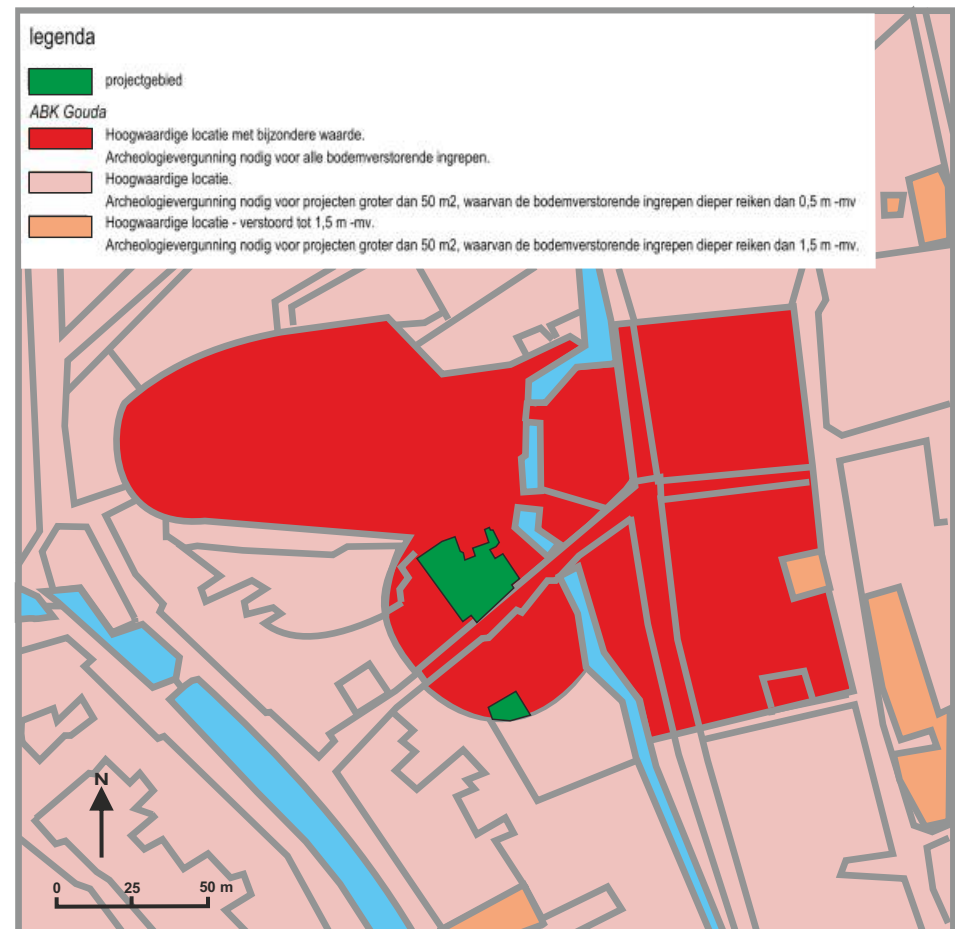
Het onderzoek richtte zich op de vraag of er in de ondergrond van het onderzoeksgebied resten van een middel-eeuwse motte(heuvel) zitten. De aanwezigheid hiervan wordt in diverse bronnen, met name op basis van historische argumenten, aangenomen, maar archeologisch bewijs is tot dusver gering. Dit laatste is echter wel wenselijk in verband met het eventueel aanwijzen van het terrein tot beschermd gemeentelijk monument.

Het gebied staat op de Archeologische Basiskaart (ABK) 2011 van de gemeente Gouda als ABK waarde 1: Hoogwaardige locatie met bijzondere waarde, (potentieel gemeentelijk) archeologisch monument, vanaf het maaiveld. Hier is aangetoond dat vanaf het maaiveld, zeer ondiep (al binnen de bouwvoor), bijzondere archeologische waarden cf. de Erfgoedwet aanwezig zijn,

die ter plekke (in situ) moeten worden behouden. Volgens diverse publicaties maakt het projectgebied deel uit van een terrein waar in de Late Middeleeuwen een motte (een kunstmatig aangelegde heuvel met daarop dikwijls een kasteel en/of muur/palissade) is aangelegd (Van Dasselaar en Sprokholt in: Sprokholt et al., 1993; Denslagen, 2001; Van Dasselaar, 2013).

Eenduidige (historische) bronnen waaruit met zekerheid kan worden opgemaakt dat in het terrein een motte aanwezig is/was, zijn voorsnag niet bekend. Pas begin jaren 90 is naar aanleiding van studie van het Kadastrale

Het projectgebied op de ABK Gouda. (Tekening: RAAP)

Minuutplan uit 1832 de hypothese ontstaan dat de Molenwerf op grond van zijn grootte, zijn relatieve hoogte en de omringende gracht wel eens het restant zou kunnen zijn van een motte (Van Dasselaar & Sprokholt in: Sprokholt et al., 1993, 22-23). Ook de ligging van deze ronde vorm in het regelmatige verkavelingspatroon van de binnenstad is opvallend, evenals de directe nabijheid van de Sint-Janskerk en de vermoedelijke oude loop van de Gouwe. De kerk werd hierbij geïnterpreteerd als opvolgster van de hofkapel van de adellijke familie Van der Goude. In 1997 is door de Archeologische Vereniging Golda in het projectgebied een kleine proefsleuf gegraven en zijn enkele boringen verricht (Denslagen, 2001). Bij dit onderzoek is duidelijk geworden dat resten van een muur (vermoedelijk een keermuur) aanwezig zijn. Ten zuiden van deze muur, dus richting de kern van de veronderstelde motte, werden pakketten compacte en gerijpte klei gevonden, terwijl aan de buitenzijde van de muur meer ongerijpte klei lag. Op basis van deze waarnemingen werd verondersteld dat deze ongerijpte klei later zou zijn aangebracht of afgezet (Archis zaakidentificatie 5130850100, zie figuur rechts). In combinatie met enkele latere waarnemingen in de omgeving van het projectgebied werd verondersteld dat de motte oorspronkelijk een diameter van circa 30 m had en dat de motte omringd werd door een circa 15 m brede gracht. Bij een veronderstelde hellingshoek van 40 graden (naar analogie van bekende mottes in de regio) en een geschatte hoogte van 8 m, zou de doorsnede op de top circa 15 m zijn geweest, terwijl bij een geringere hoogte de diameter op de top groter zou zijn geweest (Sprokholt in: Denslagen, 2001).

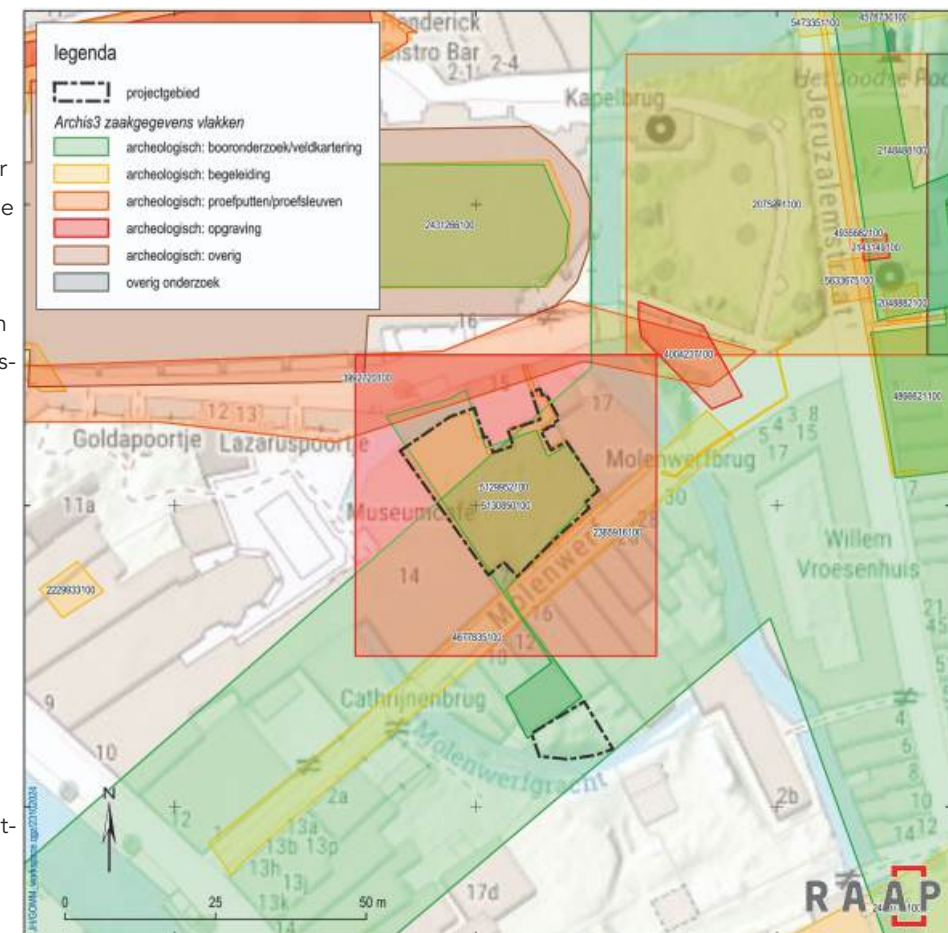
Tijdens het proefsleuvenonderzoek in 1997 is op basis van de laagopbouw geconcludeerd dat de motte op een zeker moment in de 13de eeuw is vergroot. Door de oude motte gedeeltelijk af te graven en de vrijgekomen grond in de

omringende gracht te storten kan het oppervlak op de top zijn toegenomen tot meer dan 20 m in diameter, groot genoeg voor een flinke bakstenen ringmuur (zoals de burcht in Leiden), een ringmuur met torens en vertrekken (zoals de burcht te Oostvoorne) of zelfs een rond kasteel (zoals slot Teylingen bij Sassenheim). Redenen hiervoor zouden kunnen zijn geweest dat omstreeks deze periode de motte als een verouderd kasteeltype werd beschouwd. Ook het gebruik als vluchtplaats bij hoogwater was door de voltooiing van de IJsseldijk achterhaald (Sprokholt in: Denslagen, 2001). Ten slotte heeft er mogelijk nog een politieke reden meegespeeld: de familie Van der Goude, die eigenaar was van het grondgebied rondom de Molenwerf, werd in 1296 door de graven van Holland aan de kant geschoven, vermoedelijk naar aanleiding van de moord op graaf Floris V in dat jaar en de vermeende betrokkenheid van de Van der Goudes daarbij. Bij die gelegenheid zal de graaf ongetwijfeld hebben geëist dat de Van der Goudes hun motte, het symbool van hun vroegere politieke macht, zouden afbreken. Met het vrijgekomen ophogingsmateriaal kon een oostelijker gelegen gebied worden opgehoogd (Van Dasselaar & Sprokholt in: Sprokholt et al., 1993, 23).

In 2012 vond in de binnenstad van Gouda een onderzoek plaats door middel van zogenaamde 'macro-core'-boringen (machinaal verrichte steekboringen). Drie boringen zijn in de Molenwerf verricht, direct naast het huidige projectgebied (weergegeven als nrs. 121, 122 en 123 zie p. 29). In deze boringen werden ophogingspakket-

ten gevonden die in verband werden gebracht met de vermoedelijke motte (Van Dasselaar, 2013). Tijdens een archeologische begeleiding van werkzaamheden in de Molenwerf werd in 2016 een fundering met poer van een muurtje gevonden (Van Dasselaar, 2022a; Archis zaakidentificatie 4004237100). Er werd geopperd dat dit wellicht een fundering was van een ringmuur die was aangelegd na de afbraak van de reeds aanwezige motte, vermoedelijk dezelfde als in 1997 was gevonden. Ten noordoosten van de veronderstelde ringmuur waren

In Archis3 geregistreerde archeologische (veld)onderzoeken in en rondom het projectgebied.

bij het booronderzoek in 2012 enkele loodrecht ingeslagen houten palen gevonden (nabij boring 121). Er werd verondersteld dat zowel de fundering als de houten palen deel uitmaakten van een ringmuur; gezien de datering van één van de palen (1219-1286), lag daarbij een datering van de muur omstreeks 1300 voor de hand (Van Dasselaar, 2013 & 2022a). Bij een archeologische begeleiding, eveneens in de Molenwerf, zijn in enkele profielputten kleiige ophogingspakketten geconstateerd, die in verband werden gebracht met de middeleeuwse motte. Ook deze keer werden (resten) van houten palen vlakbij de eerder genoemde boring 121 gevonden (Van Dasselaar, 2022c).

Ten slotte vond in 2021 een archeologische begeleiding in de tuin van de kosterswoning aan Achter de Kerk 15a plaats. Hierbij werden hoofdzakelijk funderingsresten van deze woning en diens voorganger gevonden (Van Dasselaar, 2022b).

Op basis van al deze gegevens worden in het projectgebied één of meerdere ophogingspakketten verwacht, naast resten van bouw materiaal (baksteen etc.). Ook kan vondstmateriaal in de vorm van aardewerkfragmenten en houtskool worden gevonden. Met name aan de randen van de veronderstelde motte kunnen grachtvullingen worden gevonden. De conservering van anorganische resten is vermoedelijk redelijk tot goed door de aanwezigheid van afdekkende pakketten. Voor organische resten kan de conservering matig tot slecht zijn, zeker daar waar deze boven de grondwaterspiegel liggen.

Het inventariserend veldonderzoek (IVO) bestond uit een karterend booronderzoek. De gevolgde onderzoeksmethode voor het veldwerk is bepaald op basis van de resultaten van het verkennend booronderzoek. Het veldonderzoek is uitgevoerd op 20 maart 2024.

In het projectgebied waren 19 boringen gepland (17 in een 5 x 5 m grid op het perceel Achter de Kerk 15a en

Molenwerf 12-14 en circa 1 à 3

boringen op het terrein van perceel Molenwerf 12

Voor iedere boring die als gevolg van de aanwezigheid van ondoordringbare pakketten voortijdig moest worden gestaakt, werd één nieuwe poging ondernomen. Uiteindelijk zijn 26 boringen gezet, waarvan de nummers 20 t/m 26 niet dieper zijn gekomen dan een ondoordringbaar puinpakket, dat zich binnen 1 m -mv bevond. Er is geboord tot maximaal 500 cm -mv. Het opgeboorde sediment is met het boormes

versneden en geïnspecteerd op het voorkomen van archeologische indicatoren (zoals houtskool, vuursteen, aardewerk, metaal, bot, verbrande leem en fosfaatvlekken). Er zijn drie houtskoolmonsters genomen (boringen 13, 15 en 19) voor 14C-analyse.

Uit boring 17 is een monster met hoofdzakelijk onverbrand bot genomen. Ten behoeve van de uitwerking zijn enkele beschrijvingen van een in 2012 in het projectgebied uitgevoerd archeologisch booronderzoek gebruikt. Dit onderzoek werd gedaan door middel van zogenaamde 'macrocore'-boringen (machinaal verrichte steekboringen) in de Goudse binnenstad.

Resultaten

Het grootste deel van het projectgebied is in gebruik als achtertuin bij de pastorie van de Sint-Janskerk (Achter de Kerk 15a). Dit gedeelte is begroeid met gras en tuinplanten. Ten zuiden van de Molenwerf bestaat het projectgebied uit de (grotendeels braakliggende) achtertuin van het daar aanwezige woonhuis (Molenwerf 12-14).

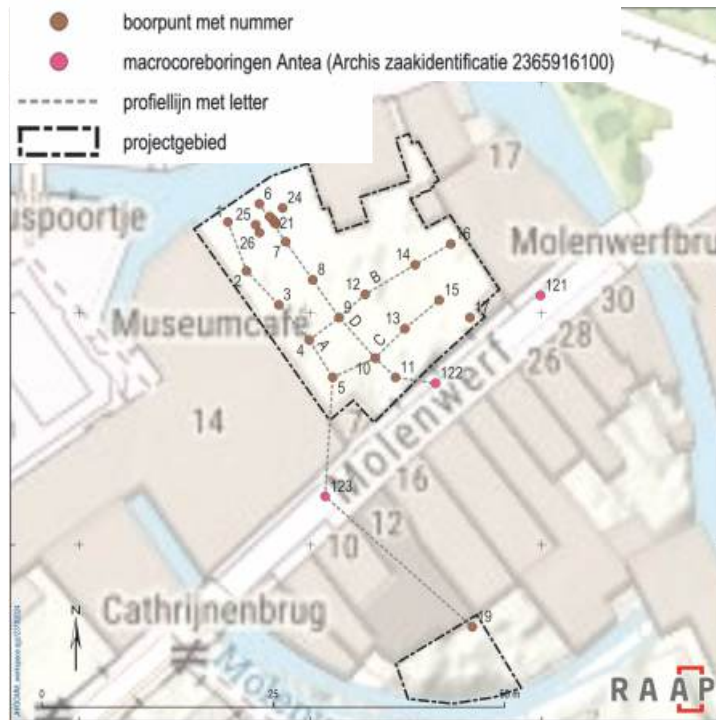

Het projectgebied gezien in westelijke richting. Op de achtergrond links het voormalige Catharina Gasthuis (nu Stedelijk Museum Gouda) en rechts de Sint-Janskerk).

Aan de hand van de boringen konden profielen en dwarsprofielen worden gemaakt. Onderin werd de natuurlijke afzetting van de Gouwe gevonden.

In de meeste boringen bestaat de onderste eenheid uit een pakket matig tot sterk siltige klei afgewisseld met dunne humus- of detrituslaagjes. Deze gelaagdheid is een belangrijk onderscheidend kenmerk ten opzichte van de erboven gelegen pakketten. Het pakket bestaat uit de natuurlijke kleiige geulafzettingen van de Gouwe. De top van deze afzettingen varieert van circa 1,5 tot 2,5 m -NAP. In boringen 6 en (vooral) 1 is de top van deze afzettingen lager gelegen. Hier is boven de kleiige geulafzettingen een meer humeuze vulling onderscheiden. In boring 1 gaat het om een zwart pakket kleiig veen en in boring 6 om een grijsbruin pakket sterk humeuze klei. In beide gevallen bevat het pakket kleine schelpfragmentjes. Dit pakket is

legenda

Overzicht van de uitgevoerde boringen en de locatie van de 'macro-core'-boringen (Van Dasselaar, 2013), waarvan de beschrijvingen voor dit onderzoek zijn gebruikt.

geïnterpreteerd als restgeulafzettingen, die hier als het ware ingesneden zijn in de kleiige geulafzettingen.

Fase 1: ophogingspakket 11de/12de eeuw (1000-1200)

Boven deze natuurlijke afzettingen liggen, zoals verwacht, diverse opgebrachte pakketten, die voor het overgrote deel bestaan uit (bruin)grijze tot grijsbruine, matig tot sterk siltige klei. Hoewel door het heterogene karakter van deze pakketten het onderscheid tussen de verschillende pakketten niet altijd eenvoudig te maken was, is het algemene beeld dat het onderste opgebrachte pakket (fase 1) relatief humeus is. Bovendien is het overwegend kalkloos en relatief

stevig. Deze laatste eigenschappen wijzen erop dat het pakket al geruime tijd aanwezig is, zodat er langdurige rijping en ontkalking door infiltrerend neerslagwater heeft kunnen optreden. Puinresten of ander vondstmateriaal ontbreken nagenoeg in dit pakket. Dat het pakket van elders is aangevoerd, is vooral af te leiden uit het feit dat hier en daar kleibrokken in de boringen konden worden herkend. In boringen 13, 15 en 19 werden onderin in de basis enkele houtskoolfragmenten gevonden, die zijn verzameld voor 14C-datering. Het materiaal uit boring 19 bleek niet geschikt te zijn voor datering, maar het materiaal uit de overige twee boringen leverde wel informatie op. Deze houtskoolfragmenten worden in 11de en/of 12de eeuw gedateerd. Op basis van deze dateringen kan worden geconcludeerd dat de ophoging van fase 1 niet veel eerder zal zijn begonnen dan in de loop van de 11de eeuw en niet ouder is dan de 12de eeuw.

Bovenin dit pakket is in een aantal boringen een opvallend niveau met kleine humusvlekken aanwezig. Vermoedelijk is dit het restant van een voormalig loopoppervlak (bewoningsniveau). Dit niveau is echter niet in alle boringen aangetroffen; mogelijk is dit een aanwijzing dat het niveau plaatselijk door vergraving is verdwenen.

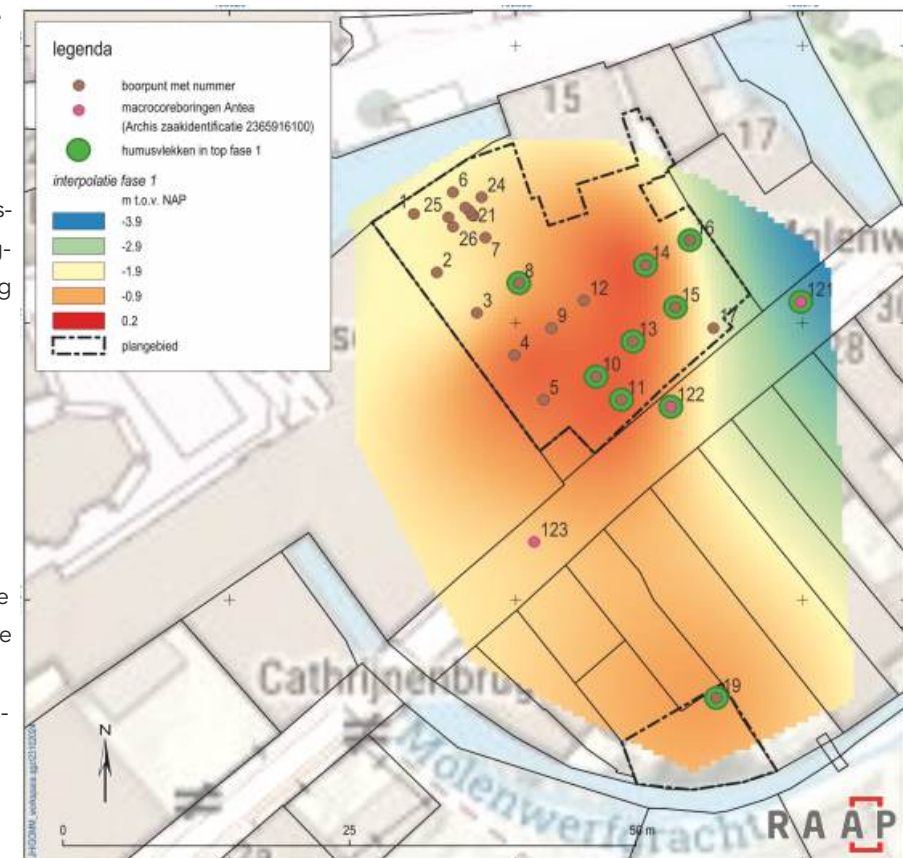
De top van het opgebrachte pakket (fase 1) ligt op het hoogste punt (boringen 10 en 11) net enkele centimeters boven 0 m NAP. In de omringende boringen is deze top iets lager. De hoogteligging van de top van het opgebrachte pakket is door middel van interpolatie verduidelijkt. Het oppervlak van de eerste fase is wat moeilijker te begrenzen (moeilijker dan fase 2). Op basis van de boringen met humusvlekken (die in de top van fase 1 zijn gevon-

den) lijken de afmetingen minimaal circa 25 x 15 m te zijn. Verondersteld dat de motte in fase 1 rond van vorm was, dan kom je op een oppervlakte van minimaal circa 490 m².

Fase 2: ophogingspakket 13de eeuw

Ook van de hoogteligging van de top van dit pakket is een interpolatiemodel gemaakt. Het hoogste punt van dit ophogingspakket zit in boring 11, waar dit een niveau van 0,73 m NAP bereikt. Deze hoogte komt min of meer overeen met de top van de uit schone klei bestaande ophogingspakketten die tijdens een begeleiding in de Molenwerf in enkele kleine profielputjes nabij de boringen

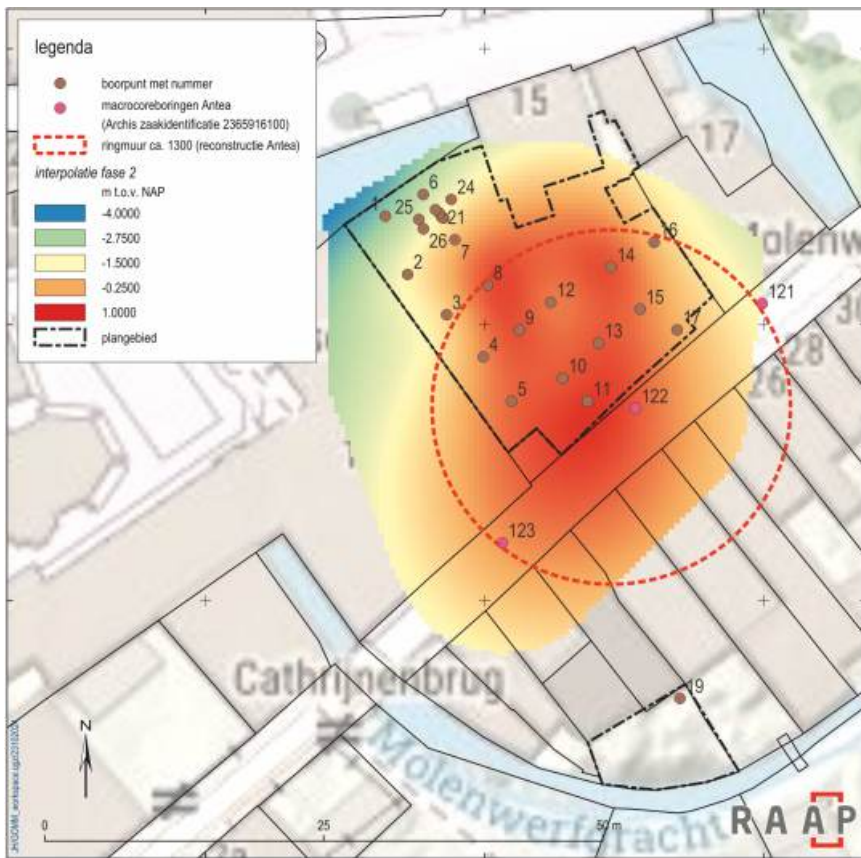
Interpolatie van de hoogteligging van de top van de eerste fase van de ophoging.

11/12 en 121 gevonden zijn. Hier werd de top waargenomen op respectievelijk 0,8 en 0,6 m NAP (Van Dasselaar, 2022c). Hierbij moet worden opgemerkt dat uit de profielbeschrijving niet goed kan worden vastgesteld aan welke fase (1 of 2) de ophoging moet worden gekoppeld. Gezien de NAP-hoogte betreft het waarschijnlijk de top van de ophoging van fase 2.

In boringen 1 en 6 maakt dit pakket - gezien de diepte waarop het zich bevindt - vermoedelijk deel uit van een dampings- of aanplempingspakket van een gracht. Vermeldenswaard is ook boring 17. Hier werd tussen

Interpolatie van de hoogteligging van de top van de tweede fase van de ophoging. Oppervlakte van het gebied binnen de ringmuur fase 2 is circa 804 m².

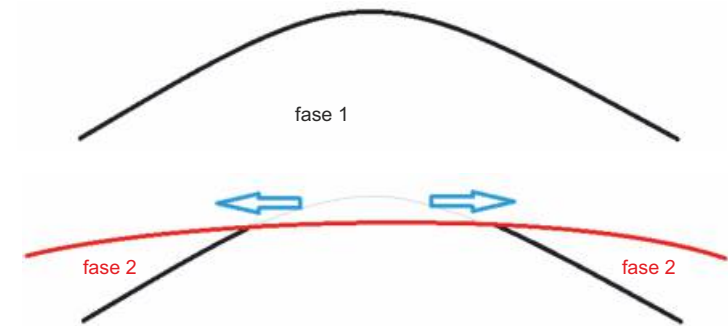

90 en 105 cm -mv een niveau aangetroffen dat vrijwel volledig uit (onverbrand) botmateriaal bestond. Het botmateriaal is niet uitgebreid gedetermineerd, maar wel is vastgesteld dat alle fragmenten van menselijke oorsprong op dieper niveau in deze boring zitten, namelijk vanaf 110 cm -mv, daar is een fragment pijpaaarde gevonden. Dit wijst erop dat het botmateriaal in de Nieuwe Tijd moet worden gedateerd. Gezien de sterke concentratie van botmateriaal op één punt gaat het hier vermoedelijk om een knekelkuil; in ieder geval is het niet waarschijnlijk dat deze kuil een directe relatie heeft met de ophogingspakketten van de motte.

Bij het proefsleuvenonderzoek in 1997 werd rekening gehouden met de mogelijkheid dat de bestaande, eerste ophoging, vermoedelijk in de 13de eeuw zou zijn vergraven met als doel de ophoging af te vlakken en daardoor het oppervlak te vergroten. Het ontbreken van de humusvlekken (begraven bodem) in/nabij het centrum van de ophoging ter plaatse van boringen 4, 5, 9 en 12 zou aan deze gebeurtenis kunnen worden gerelateerd. Mogelijk was de ophoging tijdens de eerste fase hier hoger en is dit hoogste deel later (mogelijk in de 13de eeuw) afgegraven en opnieuw over het terrein uitgespreid.

Ringmuur?

Tijdens een archeologische begeleiding van werkzaamheden in de Molenwerf werd in 2016 een fundering met poer van een muurtje gevonden (zie ook Kroniek 2022). Als mogelijke interpretatie hiervan werd geopperd dat dit wellicht een fundering van een ringmuur was, die was aangelegd na de afbraak van de al aanwezige motte. Ten noordoosten van de

Schetsmatige impressie van de vermoedelijke relatie tussen de ophogingspakketten van fase 1 (zwart) en 2 (rood).

veronderstelde ringmuur werden bij het booronderzoek in 2012 enkele loodrecht ingeslagen houten palen gevonden (nabij boring (1)21). Verondersteld werd dat zowel de fundering als de houten palen deel uitmaakten van een ringmuur; gezien de datering van één van de palen (1219-1286), lag daarbij een datering van de muur omstreeks 1300 voor de hand (Van Dasselaar, 2013 en 2022).

De veronderstelde locatie van de mogelijke ringmuur is weergegeven op de afbeelding. De diameter van de ringmuur is volgens deze reconstructie circa 32 m. Het is opvallend dat de plek waar de ophoging van 'fase 2' de hoogste NAP-hoogte bereikt (boring 11; 0,73 cm +NAP) min of meer in het middelpunt van de veronderstelde ringmuur ligt. Ook komt de NAP-hoogte van de bovenkant van de in 2016 aangetroffen fundering (0,85 +NAP) redelijk overeen met dit niveau. Hierbij moet overigens worden opgemerkt dat de oorspronkelijke top van ophoging fase 2 wellicht hoger is geweest en later plaatselijk is vergraven (zoals bijvoorbeeld in boring 17).

Fase 3

Het ophogingspakket van fase 2 wordt ten slotte bedekt door een jonger pakket dat zich hiervan onderscheidt door de ruime aanwezigheid van puinresten (vooral baksteen-

puin en mortelresten). Met name in boringen 20 t/m 26 zaten dermate veel puinresten dat de boring niet tot de gewenste einddiepte kon worden doorgezet. In 2025 zal het onderzoek naar de motte worden vervolgd. Vermoedelijk zal worden geprobeerd het verloop van de ringmuur verder in beeld te brengen. Mogelijk worden er nieuwe proefputten gegraven. Kortom, wordt vervolgd.

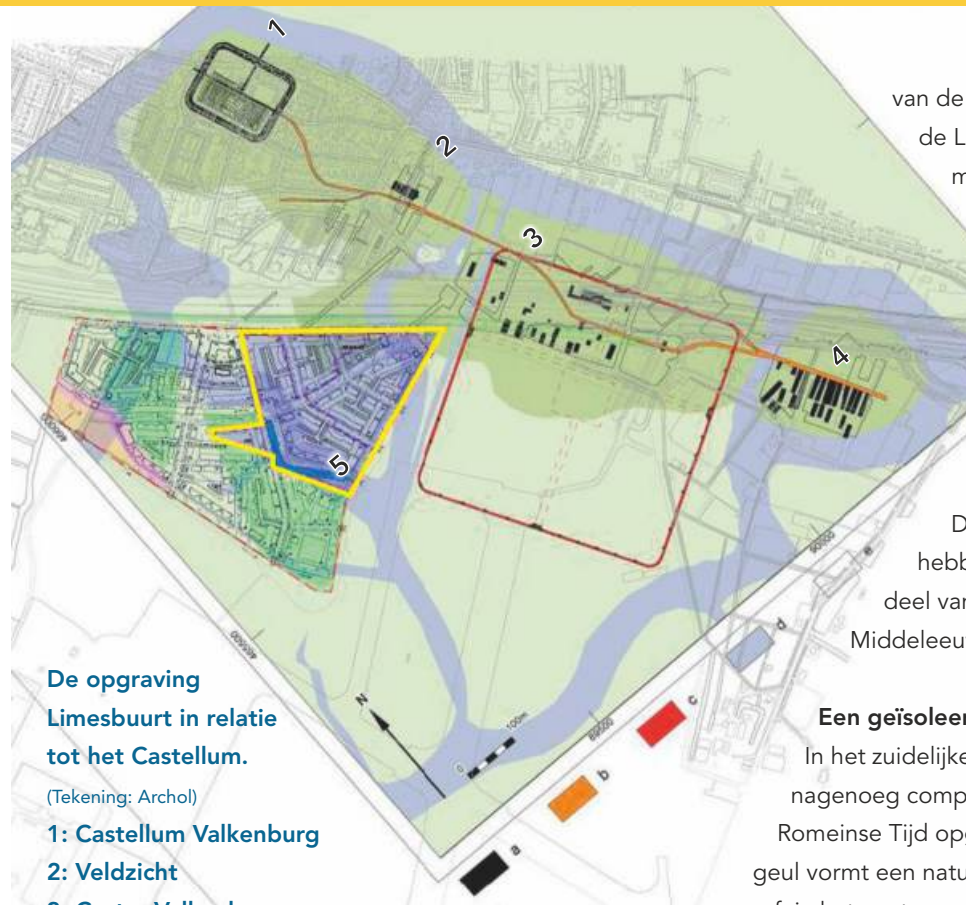
*Gemeente Gouda,
Femke de Roode en Jonathan Huizer*

Katwijk – Valkenburg | Limesbuurt

Aan het begin van het jaar is gestart met de tweede en derde fase van het archeologische onderzoek in plan-gebied Limesbuurt in Valkenburg, gemeente Katwijk. In opdracht van BPD Ontwikkeling BV heeft Archol bv in samenwerking met ADC ArcheoProjecten een aantal vindplaatsen aan de Kooltuinweg onderzocht. In de eerste fase van het onderzoek in het najaar van 2023 werd al in het westelijke deel van het onderzoeksgebied de locatie van een toekomstige watergang onderzocht. In de periode

De complete grote ijzertijd pot met versiering.

(Foto: Archol)

De opgraving Limesbuurt in relatie tot het Castellum.

(Tekening: Archol)

- 1: Castellum Valkenburg
- 2: Veldzicht
- 3: Castra Valkenburg
- 4: Vicus de Woerd
- 5: Opgraving Limesbuurt

februari tot en met juli 2024 zijn de tweede en derde fase van het onderzoek uitgevoerd.

De bodemopbouw in het onderzoeksgebied komt goed overeen met eerdere onderzoeken en kent een opbouw van afwisselende lagen klei, zand en daaronder kwelder-afzettingen. In de eerste fase van het onderzoek werd al een geul met twee sedimentatiefasen ontdekt. Deze geul was op basis van de vondsten in ieder geval watervoerend in de Romeinse Tijd. Bij het onderzoek van dit jaar bleek dat de geul deel uitmaakt van een groter restgeulstelsel

van de Rijn. Het geulensysteem is ontstaan in de Late Prehistorie. In de geulvullingen zijn meerdere complete potten uit de IJzertijd gevonden. Twee jongere geulfases doorsneden het gebied in de Romeinse Tijd en sluiten mogelijk aan op de Marktveldgeul ten zuiden van het onderzoeksgebied, in de buurt van het in 2020 ontdekte legioenskamp (zie ook de Kroniek over 2020 en 2023).

Dendrochronologische dateringen hebben inmiddels aangetoond dat een deel van dit systeem nog tot in de Vroege Middeleeuwen watervoerend bleef.

Een geïsoleerde huisplaats ten zuiden van de vicus

In het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied is een nagenoeg complete boerderij met omliggend erf uit de Romeinse Tijd opgegraven. De bovengenoemde restgeul vormt een natuurlijke grens aan de noordzijde van het erf; in het oosten, zuiden en westen wordt het erf begrensd door een greppelsysteem waarvan de oriëntatie overeenkomt met die van de boerderij. De greppels zijn meerdere keren opgeschoond en binnen het erf liggen kleinere greppelstructuren die het terrein opdelen in verschillende percelen. Deze kleine perceeltjes waren wellicht moestuintjes of verzamelplaatsen voor vee.

De boerderij heeft meerdere bouw- of reparatiefasen. Er zijn verschillende wandgreppels gevonden die wijzen op aanpassingen of uitbreidingen van het gebouw. Twee parallelle greppels die vanuit de noordzijde van de boerderij richting de geul zijn aangelegd kunnen een oude toegangsweg markeren. Een recente sloot doorsnijdt de plattegrond, maar desondanks lijkt er een verdeling van de

De plattegrond van de boerderij uit de Romeinse Tijd. De verschillende wandgreppels wijzen op verbouwing of uitbreiding. (Foto: Archol)

boerderij in een woon-/werkgedeelte en een stal te herkennen. Het vondstmateriaal, waaronder weefgewichten en een breed scala aan aardewerk, dateert het erf vooralsnog in de periode 100-225 na Chr.

Een heiligdom?

In het westen van het onderzoeksgebied is een forse rechthoekige greppelstructuur van circa 43 x 17,5 m opgegraven. Tijdens het proefsleuvenonderzoek werd deze eerst als onderdeel van een huisplaats geïnterpreteerd, maar bij de opgraving bleek dat er binnen de structuur geen sporen zijn die deze interpretatie kunnen onderbouwen. De greppel is diep aangelegd en bevatte vondstmateriaal uit de Romeinse Tijd, waaronder aardewerk uit de periode 70-300 na Chr. Aan de noordzijde had de structuur een opening en binnen het omgreppelde terrein zorgde een korte, langwerpige kuil voor een ogenschijnlijke tweedeling van de structuur in een groot, zuidwestelijk deel en een smaller, noordoostelijk deel. De oriëntatie van de structuur is op-

vallend, omdat die exact hetzelfde is als de hierboven beschreven huisplaats. In een van de greppeluiteinden bij de opening van de structuur werden een paardenstaart en een aardewerken pot gevonden. Daarnaast bleek in de oosthoek van de omgreppeling een compleet skelet van een volwassen hengst te liggen. Zelfs de maaginhoud was nog bewaard. Dergelijke paardengraven zijn bekend van militaire locaties, zoals bij Valkenburg-Marktveld en Den Haag-

Ockenburg. De uitwerking kan hopelijk uitwijzen of enkele andere dierbegravingen ten zuiden van de structuur ook hieraan te relateren zijn. De functie van de structuur blijft vooralsnog onduidelijk. Mogelijk had deze een rituele of militaire betekenis, zoals andere rechthoekige structuren in de civitas. 14C-onderzoek is nodig om een Romeinse datering van de dierbegravingen te bevestigen.

In de oosthoek van een groot omgreppeld terrein lag het complete skelet van een hengst. (Foto: Archol)

Bruggen

Ronduit spectaculair, al is het maar om de mate van conservering, was de ontdekking van verschillende waterwerken uit de Romeinse Tijd. In totaal gaat het om drie bruggen en ten minste twee dammen. De bruggen lagen allemaal in een aftakking van de restgeul die naar het noorden stroomde. Ze lagen opeenvolgend met een onderlinge afstand van circa 25 m en hadden allemaal een andere constructie.

Het vlechtwerk tussen de palen van het bruggenhoofd van een complexere brug. (Foto: Archol)

De meest complexe brugconstructie bestond in de basis uit twee landhoofden waartussen een doorlaat van circa 1 m breed aanwezig was. De landhoofden suggereren ook een waterkerende functie, maar sporen van een duiker of een sluisconstructie zijn niet gevonden. Ze waren opgebouwd uit U-vormige paalzettingen, waartussen vlechtwerk van (wilgen)tenen was aangebracht. De binnenzijde was bekleed met rieten matten, waarop gestoken plaggen waren gestapeld. Hierdoor hadden de landhoofden een

Een vlooiën- of luizenkam uit de geul bij de brug. (Foto: Archol)

solide opbouw. We gaan ervan uit dat enkele forse palen het inmiddels verdwenen brugdek gedragen hebben. Opvallende vondsten uit de geulvulling bij de doorlaat van de brug zijn onder andere een houten luizenkam, een fragment van een glazen kraal en diverse Romeinse schoenzolen, waaronder ten minste één paar.

Een paar Romeinse schoenen uit de vulling van de geul bij de meest zuidelijke brug. (Foto: Archol)

Iets verder naar het noorden kwam een tweede brug tevoorschijn. Door de aanwezigheid van een recente waterleiding kon hiervan slechts een deel worden opgegraven. Het werd in ieder geval wel duidelijk dat ook deze brug in de basis uit twee landhoofden bestond, met eveneens een doorlaat van circa 1 m ertussen. De landhoofden bestonden uit aangepunte, strak langs elkaar geplaatste en in de geulbodem geslagen palen in een U-vorm. Tussen deze

De resten van een simpele houten brug, zonder bruggenhoofden. (Foto: Archol)

palen zat geen vlechtwerk, maar ook hierbinnen werden resten van plaggen gevonden waarmee de U-vormige structuren waren opgevuld. Tot slot werd verder stroomafwaarts een derde brug met een vrij eenvoudige constructie gevonden. Deze brug bestond uit twee rijen van drie palen, waarvan de hoekpalen een stuk forser waren; die hebben mogelijk de zwaarste last van het brugdek gedragen. Bij deze constructie was geen sprake van landhoofden. Tussen de pijlers van de brug door had het water vrije doorgang. Een dergelijke brugconstructie is bijvoorbeeld ook gevonden in Utrecht – Rijnvliet-Noord, hoewel die 'moerasbrug' een stuk forser in omvang was en een duidelijk militaire signatuur had.

Dammen

Op twee locaties in de geul lagen resten van dammen. Het gaat om enorme constructies, die in de basis bestaan uit rijen houten palen met daarlangs en ertussen omvangrijke plaggendekken. De damlichamen zijn verstevigd met

rietmatten en lagen met wortelhout. Op beide locaties zorgde de aanwezigheid van de recente waterleiding en bijbehorende bufferzone dat de damstructuren niet helemaal konden worden opgegraven. Desondanks kon bij een dam worden vastgesteld dat die in twee fasen is aangelegd, mogelijk als gevolg van een damdoorbraak. In de eerste fase bestond de constructie uit twee parallel aan elkaar gelegen rijen van forse en aangepunte houten palen, waartus-

Een deel van het plaggendek in de dam. (Foto: Archol)

sen een plaggendek was aangebracht. In de geulvulling is de constructie verstevigd met horizontaal geplaatste liggers van nagenoeg complete boomstammen. Ook die zijn weer 'verankerd' door grote palen met een 'Y-profiel', waarmee de liggers werden gefixeerd. In een volgende constructiefase werd een extra rij palen ingeslagen ten

De zware houten palen van een van de dammen. Onder het vlak waren deze palen nog ruim 3 m lang. (Foto: Archol)

oosten van de dam en werd het geheel afgedekt door een nieuw pakket plaggen.

De tweede dam lag iets verder stroomafwaarts en bestond in de basis ook uit twee parallel aan elkaar geplaatste palenrijen, waartussen en waarlangs een plaggenpakket was aangebracht. Ook deze dam heeft te lijden gehad van schade door het water van de geul. Een deel van de houten constructie is weggespoeld en 'omgeklapt'. Op basis van dendrochronologie hopen we inzicht te krijgen in de datering van deze structuren. Ze liggen in het verlengde van de mogelijke locatie van de noordpoort van het legioenskamp. Mogelijk vormde die poort wel de aanleiding voor het afdammen van de geul.

Menselijk skelet

Tot slot zijn er nog een paar opmerkelijke vondsten in de geulvullingen gevonden. Een bijzondere vondst is een genoeg compleet menselijk skelet. Het gaat waarschijnlijk om een volwassen man. De onnatuurlijke positie van het lichaam – dat op de schouders lag met de heupen omhoog en de knieën opgetrokken tot aan de schedel – onder-

Bijna compleet skelet van een man uit de vulling van de geul. (Foto: Archol)

Allesporenkaart Limesbuurt. (Tekening: Archol)

A: Boerderij 100-225 na Chr – B: 'Heiligdom' – C: Skelet hengst – D, E, F: Bruggen, de schoenen zijn bij brug D gevonden – G: skelet van een man – H en I: dammen

steunt de interpretatie dat het hier om een door het water meegevoerd lichaam gaat. Opmerkelijk is wel dat het in anatomisch verband ligt en dus (nog) niet geheel in staat van ontbinding was voordat het in de geul terechtkwam. Het lichaam kan in de buurt te water zijn geraakt of van elders mee zijn gevoerd, mogelijk uit een net gegraven graf. Een andere hypothese is dat het lichaam in de geul zou zijn 'gedumpt'; hebben we te maken met een misdrijf? Er zijn geen vondsten bij het lichaam gevonden. Onderzoek naar het botmateriaal kan mogelijk meer informatie verschaffen over leefstijl en doodsoorzaak.

Een aantal botten vertoont in ieder geval sporen van een fysiek zwaar leven. De komende jaren zal de uitwerking van het onderzoek plaatsvinden en die geeft hopelijk meer inzicht in de relatie van het gebied met het legioenskamp, de huisplaats met de noordelijk gelegen vicus en de verschillende andere structuren en vondsten in en nabij de restgeul. Dit kleine stukje Valkenburg is een volgend puzzelstuk in de ontrafeling van wat er op deze bijzondere plaats in de Romeinse Tijd gebeurd is.

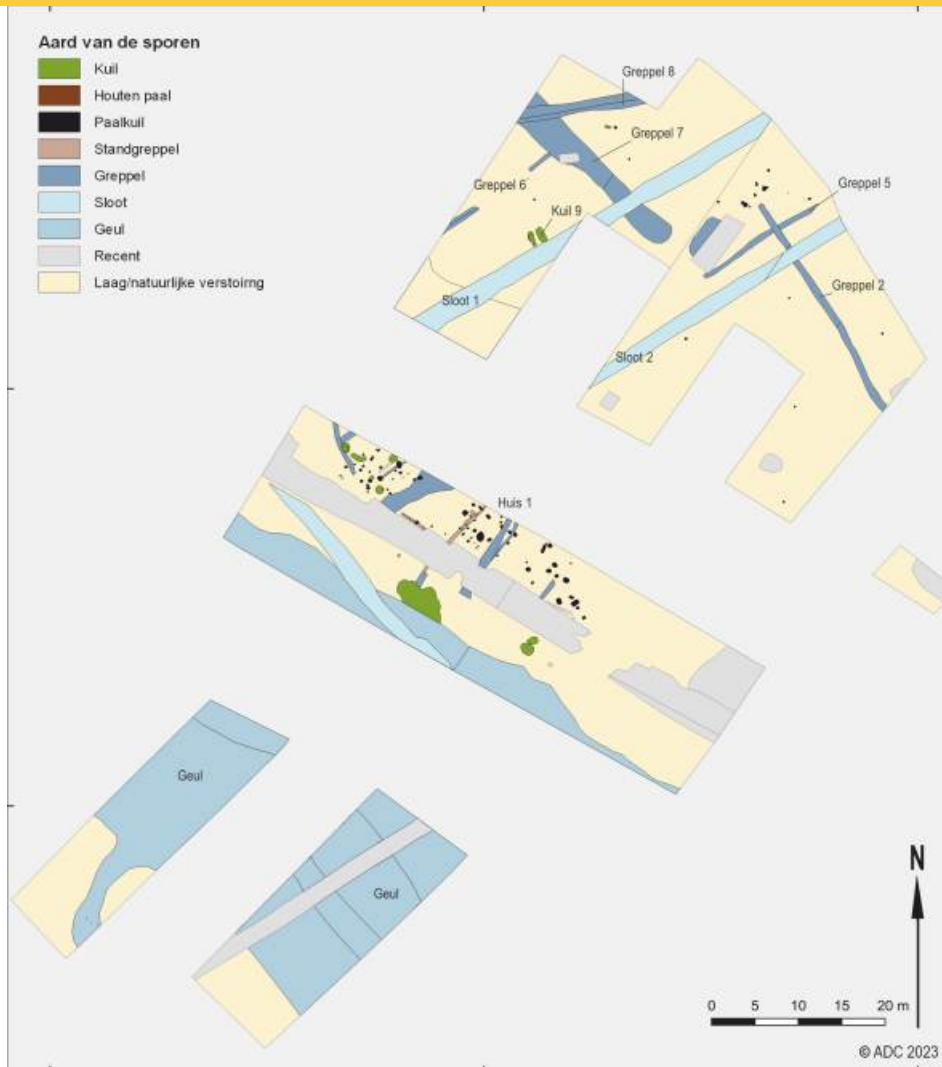
To be continued!

*Archol bv, Joris Brattinga
ADC ArcheoProjecten, Roderick Geerts*

Katwijk – Valkenburg | Valkenburgse Meer

In opdracht van Xella KZF van Herwaarden B.V. heeft ADC ArcheoProjecten een Archeologische Opgraving uitgevoerd voor het plangebied Valkenburgse Meer vindplaats 2. Het plangebied heeft een oppervlakte van circa 20 ha. Daarbinnen heeft het onderzoeksgebied een omvang van 6.468 m². In het gebied zijn twaalf werkputten aangelegd. Het plangebied is in drie zones – noord, centraal en zuid – opgegraven.

In de noordelijke zone zijn kavelgreppels en off-site sporen gevonden. De kern van de bewoning lag in de centrale

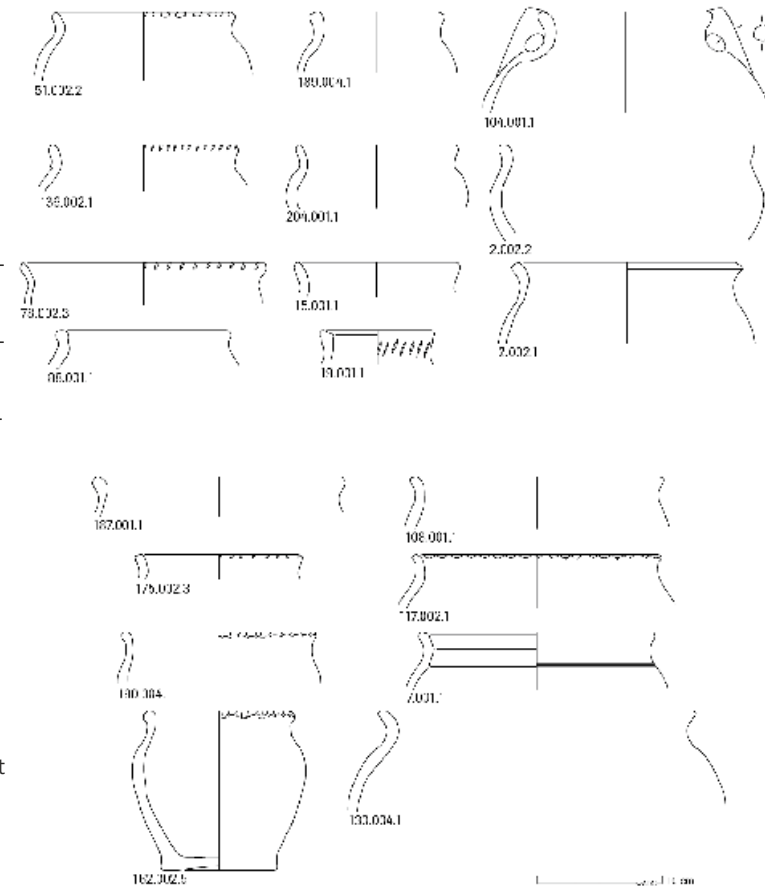
Allesporenkaart van vindplaats 2 bij het Valkenburgse Meer. (Kaart: ADC)

zone en in de zuidelijke zone lag een verlande geul. De nederzetting uit de Romeinse Tijd ligt op de noordelijke oeverwal van deze geul (de Doolent). Deze nederzetting bestaat uit een boerderij met daaromheen enkele afvalkuilen en kavelgreppels en is gedurende enkele generaties in gebruik geweest. Het vondstmateriaal en de 14C-

dateringen geven deze nederzetting een datering in de Late IJzertijd en de Vroeg-Romeinse Tijd. In die periode was de geul nog watervoerend. De nederzetting lag aan de binnenbocht van de geul. Op basis van de geuldiepte (minimaal 1 m) was de geul waarschijnlijk bevaarbaar geweest voor platbodemschepen, al kan dat afhankelijk zijn geweest van het getij. Bij het dichtslibben van de geul lijken geen delen van de nederzetting verspoeld of afgedekt te zijn.

Er ligt weinig vondstmateriaal in de geulvulling. Een skelet van een hond bovenin de vulling laat zien dat er in de laatste bewoningsfase geen water meer door de geul stroomde. Botanische resten doen vermoeden dat de bewoners van deze nederzetting niet, of in ieder geval niet op grote schaal, aan akkerbouw of het kweken van cultuurgewassen deden. Waarschijnlijk werd het open grasland in de directe omgeving gebruikt voor het weiden van vee. De veestapel

weerspiegelt een gemengd agrarisch bedrijf, waarbij een deel van het vee voor secundaire producten, zoals melk en wol, gehouden werd en een ander deel gegeten werd. Botmateriaal van geslachte dieren werden soms bewerkt om te gebruiken als hamer, priem of naald. Het handgevormde aardewerk vertoont veel overeenkomsten met dat uit het nabijgelegen legioenskamp waarvan in 2020 de resten zijn opgegraven. Het hoge aandeel potgruismagering en versierd materiaal (20%) zijn kenmerkend

Handgevormd aardewerk van de nederzetting bij het Valkenburgse Meer. (Tekening: Archol)

voor aardewerkassemblages die in de 1ste eeuw na Chr. in Zuid-Holland gangbaar waren (tekening hierboven). Ook de bouwwijze van huis 1 past in de regionale traditie. Hiermee wordt de vroeg-Romeinse datering voor de nederzetting bevestigd. Vondstcategorieën als gedraaid aardewerk en metaal, kenmerkend voor (vroeg-)Romeinse militaire nederzettingen, zijn zeer schaars vertegenwoordigd, wat het rurale karakter van de vindplaats weerspiegelt. De betrekkelijke schaarste aan gebouwsporen en afvalkuilen doet vermoeden dat deze nederzetting slechts korte

tijd in gebruik is geweest, mogelijk slechts één generatie. De reden van verlating van de nederzetting heeft waarschijnlijk te maken met het dichtslibben van de geul, waardoor deze niet meer bevaarbaar was en de bewoners er niet meer actief gebruik van konden maken.

De nederzetting lag aan de bevaarbare geul, via de geul kon men met platbodems via de nederzetting van het legioensfort Valkenburg naar Leiden varen. Deze transportroute lijkt ook het bestaansrecht van de nederzetting te zijn; op het moment dat de geul aan het begin van de Midden Romeinse Tijd verland was, wordt ook de nederzetting verlaten. Er is geen materiaal dat ver in de Midden Romeinse Tijd te dateren is.

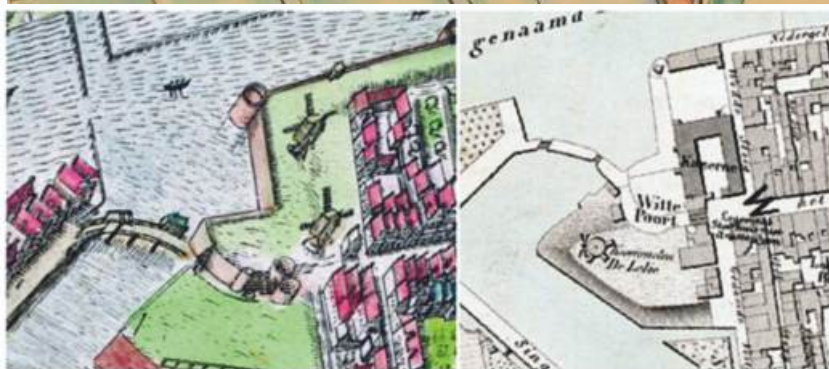
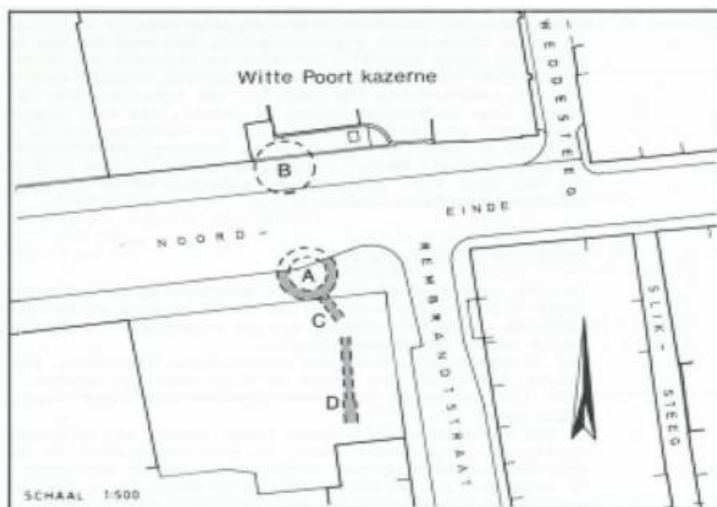
ADC ArcheoProjecten,
Roderick Geerts

Leiden | Noordeinde

Van juni 2024 tot februari 2025 is het Noordeinde in Leiden opnieuw ingericht, waarbij ook diverse kabels en leidingen

Ligging van de opgegraven resten in relatie tot de ligging van de beide torens van de middeleeuwse poort.

(Bron: Bodemonderzoek in Leiden 1985, 30)

Boven: uitsnede uit de kaart van Pieter Sluyter circa 1549 met de Witte Poort. Linksonder: uitsnede uit Bast 1600 met de Witte Poort en de muur en muurtoren, rechtsonder: uitsnede uit Van Campen 1850.

(Bron: archief Erfgoed Leiden en Omstreken)

zijn verplaatst en vervangen. Archeologisch onderzoeksbureau IDDS Archeologie heeft deze werkzaamheden archeologisch begeleid.

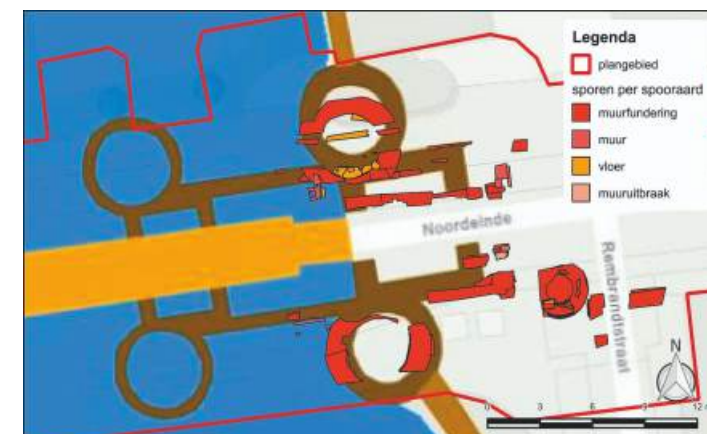
Het Noordeinde was een van de uitvalswegen van de middeleeuwse stad Leiden. Voorafgaand aan het onderzoek was al bekend dat er resten van de oude stadsmuur en de middeleeuwse Witte Poort gevonden zouden kunnen worden. Resten van de poort zijn namelijk bij een

eerder onderzoek in 1980 ook al eens waargenomen, toen bij het slopen van een pand een stuk van de zuidoostelijke toren van de poort werd gevonden. Deze is in 1985 verder opgegraven en ook de ligging van de noordoostelijke toren is bepaald (Bodemonderzoek in Leiden 1980, 27; Bodemonderzoek in Leiden 1985, 21, 29-40.)

Het onderzoeksverslag meldt hierover:

“Bij de opgraving en het leggen van het riool werd ongeveer de helft van het fundament van de zuid-oost toren (A), van de Witte Poort, stukken stadsmuur (C en D) ten zuiden van de poort, een deel van een keermuur (E) en een gestraat vlak op NAP - 2.20 m aangetroffen. Van de noord-oost toren van de Witte Poort kon de ligging worden vastgesteld. Figuur links geeft de onderlinge ligging en het opgravingsterrein te zien en de situering ten opzichte van het Noordeinde en de Rembrandtstraat.”

De funderingen geprojecteerd op een reconstructie van de Witte Poort door Erfgoed Leiden en Omstreken. De ronde fundering van de binnentoren ligt ten oosten van deze torens.

De fundering van de noordelijke toren. (Foto: IDDS)

De middeleeuwse Witte Poort is gebouwd in 1426. Deze poort bestond oorspronkelijk uit twee zware ronde torens. Later werd hij vergroot door de aanbouw van twee extra torens ten westen van de bestaande torens. Ook werd toen een bastion aangelegd, waardoor de vestinggracht meer westelijk kwam te liggen (de huidige Witte Singel) dan in de oorspronkelijke situatie. De middeleeuwse poort is in 1650 vervangen door een gebouw ontworpen door Arent

De kleinere fundering van een binnentoren. (Foto: IDDS)

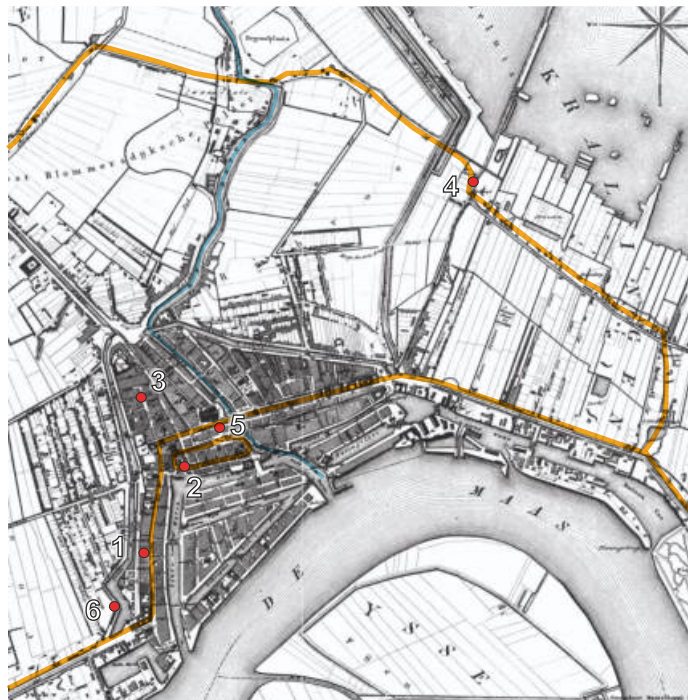

van 's Gravensande, maar deze versie had geen ronde torens meer. Deze stadspoort is in 1865 gesloopt. Bij de archeologische begeleiding door IDDS zijn de fundamente van de twee middeleeuwse torens van de Witte Poort gevonden, die qua ligging mooi overeenkomen met de in de jaren 80 gevonden toren en de reconstructie. Ook zijn er resten van een derde, zogenaamde binnentoren, gevonden. Hoe de poort er precies uitzag, is op dit moment nog niet duidelijk. De uitwerking is namelijk nog maar net gestart. Er zijn wel historische kaarten en tekeningen met verschillende weergaven van de poort, maar op welke kaart de poort waarheidsgetrouw weergegeven is, wordt hopelijk duidelijk op basis van de archeologische resten.

IDDS Archeologie, Y. Meijer en S. Moerman

Rotterdam | Baantoren

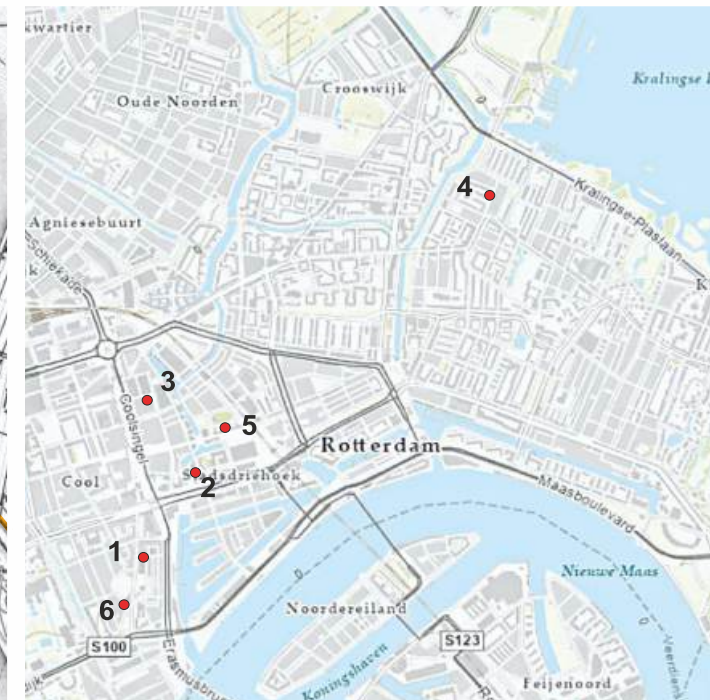
In september 2024 is door Archeologie Rotterdam een archeologische begeleiding uitgevoerd in de bouwput van de toekomstige Baantoren. Het onderzoek vond plaats ter

hoogte van de voormalige Hoornbrekersstraat, in een gedeelte van de stad waarin de eerste bebouwing dateert uit het begin van de 17de eeuw.

Tijdens de begeleiding zijn diverse sporen van percelering en bewoning gevonden, zoals beschoeiingen, muurfunderingen, afvoergoten, een ingegraven ton en het onderste gedeelte van een gemetselde beerput. Over het algemeen zijn deze sporen oost-west georiënteerd, in de lengterichting van de percelen die op stadsplattegronden uit de

Locaties van de door Archeologie Rotterdam uitgevoerde onderzoeken op de kaart van Rotterdam en omstreken door Temminck uit 1839, met daarop aangegeven de 13de-eeuwse dijken en de loop van de Rotte (links) en op de moderne topografie (rechts). De onderzoeken Rotterdam IJsselhof (zie p. 57) en Rotterdam John Mottweg 122 vallen buiten deze kaart. 1: Baantoren – 2: Blaak 333 – 3: Coolsingel 42 – 4: Jaffa-buurt – 5: RottaNova – 6: Schiedamsesingel 203-204. (Kaart: Archeologie Rotterdam)

eerste helft van de 17de eeuw staan afgebeeld.

Van de 17de-eeuwse bebouwing zijn de onderste baksteenlagen van muurfunderingen bewaard gebleven. Het geheel biedt echter een fragmentarisch beeld, doordat de locatie namelijk net binnen de zogenaamde brandgrens ligt: i.e. de grens om het gedeelte van de stad dat bij het bombardement van 14 mei 1940 getroffen werd. Veel van de bebouwing is bij het bombardement en de vuurzee die daarna ontstond, verwoest. Maar ook daarna werden bij opruimwerkzaamheden muren die nog overeind stonden en ondergrondse funderingen van de getroffen panden verwijderd. Gezien de locatie van het muurwerk en de projectie daarvan op historische stadsplattegronden - die tot het midden van de 17de eeuw een vrijwel onbebouwd binnengedeelte van het bouwblok ten noorden van de 'Heere Steech' laten zien

- dateren de funderingen (grotendeels) uit de tweede helft van de 17de eeuw. Uit de beerput en de afvoergoten zijn vondsten ver-

Exemplarisch voor de conserveringsomstandigheden op de locatie Baantoren: een fundering van een laag slieten met de onderste laag bakstenen. (Foto: Archeologie Rotterdam)

zameld, waaronder glaswerk, porselein, majolica, faïence en tabakspijpen uit de tweede helft van de 17de eeuw. Bij het graafwerk voorafgaand aan het archeologische onderzoek in de bouwkuip zijn ook vele tientallen runderschedels met hoornpitten gevonden. Van de hoorns die om de pitten zaten, werd lijm gekookt. De naam Hoornbrekersstraat verwijst naar deze industrie. De schedels lagen geconcentreerd in de zuidoosthoek van de bouwkuip. Of de schedels in bijvoorbeeld een sloot of kuil zijn gedeponneerd, weten we niet, omdat het niet mogelijk was profielen te documenteren. In het vlak is daarvan in ieder geval niets gevonden.

Archeologie Rotterdam (BOOR),

Patrick Ploegaert

Rotterdam | Blaak 333

In maart is een archeologische begeleiding uitgevoerd aan de Vissersdijk in het voormalige Westnieuwland, een stadsuitbreiding uit het midden van de 14de eeuw. Het onderzochte vlak van circa 30 m² leverde twee sporen op: een muurfundering en een straatje van natuursteen (met een net iets andere oriëntatie) uit de 16de eeuw. Het muurtje helt af richting het noorden, wat erop wijst dat de kern van de dijk rond het Westnieuwland ten zuiden van het muurtje moet liggen. Ophogingslagen van de dijk zelf, te herkennen aan de karakteristieke horizontale rietlagen, zijn in twee boringen gevonden – tussen grofweg 3,90 m en 4,80 m -NAP. Het 85 cm smalle straatje of steegje bestond uit vrij kleine fragmenten natuursteen, die in rijen in de breedterichting waren gelegd. Het straatje gaf toegang tot achterplaatsjes van de huizen aan de dijk. Gezien de geringe breedte en de van de muurfundering iets afwijkende oriëntatie is het mogelijk een voorganger van de steeg die staat afgebeeld op stadsplattegronden uit het eind van de 17de eeuw. Fragmenten van op het eerste gezicht ongebruikte bakstenen kunnen van een bakkerij uit de

Het smalle 16de-eeuwse steegje aan de Vissersdijk.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

directe omgeving zijn. Daarvoor zou een werkplaats direct ten noorden van de onderzoekslocatie, waar in 2003 onder het huidige pand de 'Witte Keizer' een dump van misbakfels van plavuizen en tegels is opgegraven, in aanmerking komen.

De muurfundering hoort bij een huis dat in hetzelfde bouwblok stond als de huizen op het zuidelijke deel van de locatie Witte Keizer. De profielen van de opgraving Witte Keizer laten zien dat ophogingslagen binnen de ringdijk (de huidige Vissersdijk) rond het Westnieuwland tot een diepte van circa 4,5 tot 5 m -NAP voorkomen. De oudste dijkophogingen zullen, door verzakking van bovenliggende lagen, in de kern van de dijk dieper liggen. Het kleinschalige onderzoek op locatie Blaak 333 laat zien dat sporen van bebouwing aan de dijk rond het voormalige Westnieuwland bewaard zijn gebleven. Dit geeft de mogelijkheid om in de toekomst de ringdijk rond het Westnieuwland met bijvoorbeeld de Vismarkt, daarop te onderzoeken.

Archeologie Rotterdam (BOOR),

Patrick Ploegaert

Rotterdam | Jaffabuurt

Archeologie Rotterdam (BOOR) is in juni 2024 gestart met een archeologisch onderzoek in Rotterdam-Kralingen. Het onderzoek bestaat uit een proefsleuvenonderzoek - variant archeologische begeleiding. Dit onderzoek wordt uitgevoerd naar aanleiding van het vervangen van een riool, waarbij het bestaande leidingencunet circa 1 tot 1,5 m wordt verbreed. De rioleringswerkzaamheden vinden plaats in de Jaffabuurt. Het gebied waarbinnen de werkzaamheden plaatsvinden ligt grofweg tussen de Kralingse Plaslaan (noord), Libanonweg/Karmelweg (west), de Oudedijk (zuid) en de Jericholaan (oost). Binnen dit gebied zijn zones geselecteerd voor archeologisch onderzoek; er is een zeer hoge archeologische verwachting voor het vinden van resten uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Van historische kaarten is onder meer bekend dat de snuifmolen 'Rad van Avontuur' ter hoogte lag van de huidige Jaffadwarsstraat.

In het plangebied worden verder langs Jaffa en Oudedijk resten verwacht van historische bebouwing (woningen of boerderijen met erf). Ook kan het dijklichaam van de Oudedijk en de Langekade verwacht worden. De werkzaamheden lopen nog tot en met 2026. In 2024 heeft het onderzoek plaatsgevonden in Jaffahof, Jaffa en de Jaffadwarsstraat. Het meest opmerkelijke resultaat van het onderzoek tot dusver is de vondst van het dijklichaam van de 'oudedijk'. In de rioolsleuf werd tot in de bovenste lagen van de dijk gegraven. Het beeld werd aangevuld door middel van groundboringen. De dijkopbouw bestaat overwegend uit een uiterst siltige klei met veen- en kleibrokken. Het pakket bevat soms schuine rietlagen, die in dit gebied karakteristiek zijn voor dijkophogingen. De onderkant van de dijk lag direct op het Hollandveen. Een in dit gebied veelvoorkomend overstromingspakket op het veen is hier dus niet aangeboord. De top van het veen onder de dijk is op

7,6 m -NAP aangetroffen, terwijl vrijwel direct naast de dijk de top van het veen op circa 2,5 m -NAP ligt. Dit kan niet anders betekenen dan dat het dijklichaam diep in de ondergrond is weggezakt. Het wegzakken van een dijklichaam in het veen wordt in dit gebied vaker waargenomen. Organisch materiaal dat uit de basis van de dijk is bemonsterd, zal door middel van de 14C-methode bijdragen aan de datering van de dijk.

De 'oudedijk' werd verwacht in het Jaffahof overeenkomstig het verwachte dijktracé (een rechte lijn), zoals dat ook is opgenomen op de Archeologische Waardenkaart (AWK) Rotterdam. In het Jaffahof en het zuidelijke deel van Jaffa werd echter geen dijklichaam gevonden, maar wel een stuk noordelijker, ter hoogte van Jaffa 34, en kon in noordelijke richting worden vervolgd tot aan de kruising met de Jaffadwarsstraat. Richting het westen, de Jaffadwarsstraat in, werd geen dijklichaam meer gevonden. Vermoedelijk loopt de dijk nog iets verder noordelijk en buigt ter hoogte van de Libanonweg in noordwestelijke richting af (zie de kaart van Temminck uit 1839). Het lijkt er tot nu toe sterk op dat de 'oudedijk' hier niet – zoals verwacht – in een rechte lijn loopt, maar dat hij ter hoogte van de Langekade (nu hier Jaffa geheten) met een knik in bajonetvorm vanaf de Oudedijk zijn weg vervolgt richting het westen (Crooswijk). De reden waarom de 'oudedijk' ter hoogte van de Langekade een knik maakt, is vooralsnog niet duidelijk. De rioleringswerkzaamheden ter hoogte van de Libanonweg staan pas gepland voor 2026. Het onderzoek zal dan uitwijzen hoe de 'oudedijk' verder loopt.

Archeologie Rotterdam (BOOR), Eva van der Laan

Rotterdam | John Mottweg 122

In het kader van de geplande nieuwbouw van een zorgcomplex aan de John Mottweg in Rotterdam is in mei 2024 een karterend inventariserend veldonderzoek uitgevoerd.

Het onderzoek is uitgevoerd omdat voor het plangebied een zeer hoge archeologische verwachting gold voor vindplaatsen uit het Mesolithicum. Op grond van eerder uitgevoerd geofysisch onderzoek door middel van sonderingen bestond het vermoeden dat (in ieder geval) in het noordelijke deel van het plangebied rivierduinafzettingen van het Laagpakket van Delwijnen (Formatie van Bostel) in de ondergrond zouden kunnen liggen. In de sondeerstaten was namelijk vanaf zo'n 8,50 m -NAP en dieper een zandpakket zichtbaar. Om er zeker van te zijn dat het daadwerkelijk om rivierduinzand ging, is al in een vroeg stadium een handmatige boring verricht. In deze 'verkenkende' boring werd inderdaad vanaf 8,51 m -NAP (4,33 m -mv) rivierduinzand aangeboord. In de humeuze top werd zelfs al houtskool gezien. Het vermoeden bestond dan ook dat in het plangebied daadwerkelijk een vindplaats uit het Mesolithicum aanwezig zou zijn.

In beide boringen zijn opnieuw de rivierduinafzettingen aangeboord. De top lag op respectievelijk 9,37 m -NAP (5,14 m -mv) en 8,78 m -NAP (4,74 m -mv). Dit sluit goed aan bij de eerdere waarneming. Helaas bleek bij het openen van de boorkernen dat het rivierduinzand niet volledig intact was opgeboord. Hierdoor is de humeuze bodem in de top van het rivierduin slechts in één boring daadwerkelijk waargenomen. Het rivierduinzand is wel volledig bemonsterd. In de zeef-

Bemonstering van het donkergekleurde en sterk humeuze zand in de top van het rivierduin.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

residuen zijn onder meer vuursteen, houtskool, onverbrand bot en onverbrande en verbrande viswervels gevonden. De vondsten bevestigen het vermoeden dat hier een archeologische vindplaats uit het Mesolithicum ligt. Om de vindplaats nauwkeuriger te dateren wordt nog een 14C-onderzoek uitgevoerd.

In het najaar van 2024 zijn nog meer niet-archeologische sonderingen in het plangebied verricht. Hieruit bleek dat ook in de overige delen van het terrein aan de John Mottweg rivierduinafzettingen in de ondergrond voorkomen. De top van het zand was in de nieuwe sondeerstaten tussen ongeveer 8,75 m en 14,75 m -NAP te zien. De hoogste delen van het rivierduin liggen in het noordoostelijke deel van het plangebied. Naar het zuidwesten toe komt de top steeds dieper te liggen.

Ondanks de beperkte omvang van het archeologische onderzoek is opnieuw een mesolithische vindplaats in de diepere ondergrond van Rotterdam gevonden. Dit was alleen maar mogelijk door gebruik te maken van niet-archeologische sondeergegevens en deze vervolgens te toetsen en aan te vullen door middel van archeologische boringen. Vanwege de diepteligging kunnen deze vindplaatsen maar zelden door middel van gravend onderzoek verder onderzocht worden.

Archeologie Rotterdam (BOOR), Dimitri Schiltmans

Rotterdam | RottaNova

Tussen begin december 2023 en half juni 2024 is een grootschalige opgraving uitgevoerd in de bouwkuip van RottaNova, de toekomstige nieuwbouw tussen de Hoogstraat en de Markthal. De opgraving met een oppervlakte van circa 3600 m² ligt pal naast de plek waar de rivier de Rotte omstreeks 1270 is afgedamd en waar Rotterdam haar naam aan ontleent. Aan de noordzijde van deze dam - in de Middeleeuwen Middeldam genoemd - stonden vanaf

het einde van de 13de eeuw de eerste huizen. De bouwkuip van RottaNova lag ter hoogte van de uitbreidingen aan de zuidzijde van de dam. De percelen aan deze zijde zijn vermoedelijk sinds het begin van de 14de eeuw bewoond. Ze grensden aan het Steiger, de oudste haven van Rotterdam. Een groot gedeelte van het Steiger lag eveneens binnen de bouwkuip. Op enkele plekken zaten zo veel sporen van huizen, sluizen en beschoeiingen dat er meer dan tien opgravingsvlakken nodig waren om alles vast te leggen. De opgraving ging namelijk ook diep, tot 6,5 m onder de Hoogstraat. Om de onderkant van de stadsophogingen te bereiken is in sleuven tot wel 8 m onder het straatniveau gegraven.

Voorafgaand aan de opgraving bestond er al een behoorlijk goed beeld van wat er aan archeologische resten kon worden verwacht, bijvoorbeeld door de resultaten van aangrenzende opgravingen, zoals onder de Markthal en in de Spoortunnel. Al tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er op de locatie opgravingen verricht, tegelijk met het ruimen van het puin van verwoeste gebouwen na het bombardement van 14 mei 1940. Er zijn toen enkele middeleeuwse sluizen onder de Hoogstraat en kademuren langs het voormalige Steiger blootgelegd. De muren zijn destijds netjes ingetekend, zodat er een goed beeld is van de omvang en het verloop van de sluizen onder de huidige Hoogstraat en van de sluisvlieten waardoor het water van de Rotte werd afgevoerd op de Merwe. Vooraf was niet duidelijk wat er na de opgravingen in 1942/43 nog restte van de sluisvlieten in de ondergrond.

Van alle laatmiddeleeuwse sluizen die in 1942 en 1943 zijn opgegraven door de Dienst Wederopbouw Rotterdam zijn resten gevonden. Hoewel ze toentertijd grotendeels zijn afgebroken, zijn van de sluisvlieten funderingspalen, beschoeiingen met trekbalken en een muur bewaard gebleven. Hopelijk kunnen we aan de hand van dateringen van

Impressie van de bouwkuip met op de voorgrond de oostelijke muur van de sluisvliet van de Zevenhuizer sluis met een gedeelte van de houten sluisvloer.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

het hout iets meer zeggen over de fasering van het sluiscomplex en de eerste aanleg van de verschillende sluizen. Bij de opgraving bleek muurwerk van één kant van de sluisvliet van de Zevenhuizersluis bewaard gebleven. Het muurwerk van de sluisvliet is uitgevoerd in baksteen, met aan de binnenzijde een parement van natuursteen. Ook een groot gedeelte van de vloer van zware houten balken was aanwezig. Van een van de oudste sluizen in de dam, de houten

sluis onder de voormalige Nauwe Kerkstraat, is de sluisvliet vrijwel in zijn geheel bewaard gebleven. Deze bestaat uit twee evenwijdige beschoeiingen van ongeveer 10 m lengte. Van de sluisvlieten van de Bleiswijkse sluis en de Keizerinnesluis zijn houten funderingspalen en trekbalken gevonden. Die laatste wijzen op houten voorgangers van de in baksteen overkluisde sluisvlieten. Bij de opgravingen in de oorlog had men minder oog voor andere archeologische resten, zoals funderingen van huizen aan de Hoogstraat en houten beschoeiingen langs het Steiger.

Voorbeeld van muren van baksteenbouw gefundeerd op slieten. (Foto: Archeologie Rotterdam)

In de bouwkuip van RottaNova zijn in een strook langs de huidige Hoogstraat plattegronden van huizen uit de 14de en 15de eeuw opgegraven. Van de bebouwing die aan de zuidzijde van de Hoogstraat stond zijn funderingen van twee typen huizenbouw gevonden. Houten en bakstenen poeren vormden de funderingen van houtskeletbouw huizen. Mogelijk zijn ingeslagen palen en/of planken van houten huizen bewaard gebleven, maar dat zal tijdens de uitwerking van de onderzoeksgegevens moeten blijken. Houten huizen zijn tijdens de opgraving niet als zodanig herkend. Funderingen van bakstenen huizen zijn er in de vorm van slieten: zowel horizontaal gelegde als verticaal ingeslagen stammetjes als fundering van metselwerk. Van de bakstenen muren zelf zijn over het algemeen enkele baksteenlagen bewaard gebleven. Het opgaande muurwerk van de huizen is grotendeels verdwenen als gevolg van het bombardement, het aansluitende ruimingswerk in de Tweede Wereldoorlog en de onderkeldering van bebouwing uit de jaren 50. Achter de huizen zijn enkele fasen van de beschoeiing langs het Steiger, de oudste haven van Rotterdam, gevonden. In de loop van de tijd zijn de percelen waarop de

Kadebeschoeiing langs het Steiger opgebouwd uit verschillende delen van schepen. (Foto: Archeologie Rotterdam)

huizen aan de Hoogstraat stonden richting de haven uitgebreid en op die manier ontstond langs de haven een op-eenvolging van beschoeiingen. Voor deze beschoeiingen is veelal scheepshout van ontmantelde schepen hergebruikt. Een van die beschoeiingen is uitgebreid bestudeerd. Er zijn verschillende delen van schepen die nog in hun oorspronkelijke verband zaten, hergebruikt. Een eerste fragment is vermoedelijk van het vlak van een gladboordig schip en bestaat uit vijf gangen en acht spanten. Het tweede fragment bestaat uit vijf gangen van de bakboordzijde van een overnaads schip, waarvan de gangen met klinknagels zijn verbonden en de naden gebreeuwd met breeuwsel, lat en sintels. Dit scheepshout dateert vermoedelijk uit de

Detail van het stuk overnaadse scheepshuid met klinknagels en een moslatje met breeuwsel en sintels.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

13de tot 14de eeuw. De drie grote fragmenten kunnen, zoals ze nu in de beschoeiing zitten, oorspronkelijk niet op deze manier op elkaar hebben gezeten. Het is in theorie mogelijk dat de verschillende delen van één en hetzelfde schip komen dat is ontmanteld (een schip met een gladboordig vlak en overnaadse zijden), maar het lijkt logischer dat het om delen van verschillende schepen gaat. Een groot fragment van een bakstenen kademuur en een rij zware palen in het zuiden van de opgraving lijken op grond van de locatie te behoren tot de overkluizing van de Grote-markt halverwege de 16de eeuw. Mogelijk dateren enkele

Zegelstempel.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

funderingspalen van kades langs het Steiger uit de 18de of 19de eeuw. In opgebrachte grond tussen de beschoeiingen en in de bedding van de voormalige haven zijn vele duizenden vondsten, voornamelijk gebroken (en om die reden weggegooide) drinkkannen, borden, bakpannen, kookpotten en kandelaars gevonden. Maar het is niet alleen huisraad: ook pelgrimsinsignes, munten, messen, dolken, visloodjes en vishaken, zegelstempels en leren schoenen zijn gevonden. Alles bij elkaar geven deze vondsten een uniek beeld van de mensen die in de 14de en 15de eeuw op de Middeldam woonden en werkten. De eerste indruk van de vondsten getuigt van een rijke materiële cultuur van de bewoners. Voorbeelden daarvan zijn schotels, kandelaars en zoutvaatjes van tin, een zeer fraai gedecoreerde zwaardschede en talloze uit het Rijnland geïmporteerde steengoed kannen. Een natuurstenen mannenkop als onderdeel van een console van een monumentale schouw toont een glimp van het ongetwijfeld rijke interieur van de laatmiddeleeuwse huizen.

Twee identieke zoutvaatjes met Rotterdamse merktekens.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

Bewerkte zwaardschede met een tekstband.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

Natuurstenen mannenkop, waarschijnlijk onderdeel van een monumentale schouw. De achterzijde heeft een merkteken. (Foto: Archeologie Rotterdam)

Op enkele plekken aan de achterzijde van de huizen zijn aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten gevonden: concentraties verknipt leer en leersnippers, misbaksels van roodbakkerij aardewerk en runderschedels verraden de aanwezigheid van schoenmakers, pottenbakkers en leerlooiers, die hun atelier en winkel op de dam hadden.

Archeologie Rotterdam (BOOR),
Patrick Ploegaert

Rotterdam | Schiedamsesingel 203-205

In verband met funderingsherstel en het verder uitgraven van de bestaande kruipruimte tot een kelder met stahoogte is in oktober tot en met december 2024 onder de panden aan de Schiedamsesingel 203-205 archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het onderzoek bestond uit een proefsleuvenonderzoek - variant archeologische begeleiding, is uitgevoerd, omdat in het plangebied een rijksmonument ligt. Dit monument dat ook nog ten zuiden van het plangebied doorloopt, is een voormalige bewaarschool (Stadsarmenschool) met direct ernaast een onderwijzerswoning uit 1856. Volgens de omschrijving zouden de bewaarschool en de woning gedeeltelijk zijn gebouwd op de fundering van een oudere Stadsturfloods. Dezeloods is vermoedelijk de bebouwing die op de kadastrale kaart van 1811-1832 staat aangegeven met 'magasijn of pakhuis'. Tijdens de begeleiding zijn binnen de maximale ontgravingdiepte diverse antropogene ophoogpakketten gevonden. Het zijn vermoedelijk de bovenste lagen van onder meer een verdedigbare wal langs de Schiedamse Vest. Deze stadsvest is eind 16de eeuw gegraven en vormde de grens tussen de toenmalige waterstad (het havengebied en het buitengebied ten westen van de stad). Begin 17de eeuw werd aan de westkant van de Schiedamse Vest een singel met enkele bomenrijen aangelegd en werden de fortificaties, zoals een vijfhoekig bastion, langs de Schiedamse Vest opgeleverd. Het vondstmateriaal uit deze ophogingslagen dateert uit de periode 1650-1750. Het bastion en de wallen raakten in onbruik en vanaf begin 20ste eeuw werden delen van de vest gedempt, maar de structuren zijn in grote lijnen nog in het huidige stratenpatroon zichtbaar. Waarschijnlijk is in de loop van de 18de eeuw in het plangebied eenloods gebouwd voor de opslag van turf; de meest gebruikte brandstof in die tijd. De turf in de Stads-

De vloer van natuurstenen keien in de Stadsturfloods.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

turfloods was bedoeld om uit te delen aan de armen. Van de turfloods zijn drie van de vier muren (noord-, oost- en westmuur) in het plangebied gevonden. De zuidelijke muur ligt buiten het plangebied en is zeer waarschijnlijk de zuidelijke gevel van het rijksmonument. Het muurwerk is tot iets boven het huidige straatniveau zwaar uitgevoerd. De dikte ervan is ongeveer een meter. Ook zijn de muren diep gefundeerd. Het is onduidelijk of de muren ook onderheid zijn. De breedte van de turfloods is ongeveer 9,5 m. In het midden tussen de oostelijke en westelijke gevel van de turfloods liggen op een rij drie bakstenen poeren waar zeer waarschijnlijk standvinken op stonden om het dak te dragen. Van een vierde wat grotere poer is de functie nog niet helemaal duidelijk. Op een paar plekken zijn de resten van een vloer van dunne, houten planken gevonden. Het is opvallend dat op deze vloer een laag donkerbruin mineraalarm, niet compact veen lag. Op één locatie waren hierin nog blokken turf te herkennen. Ongeveer 40 cm hierboven is op een schone zandlaag een vloer van natuurstenen keien aangelegd. Deze, aan de bovenzijde sterk versleten keien, zijn vierkant tot rechthoe-

De fundering en het opgaande muurwerk van een dwarsmuur van de bewaarschool, aangelegd ter hoogte van een poer van de Stadsturfloods. Uiterst links is een deel van de oostelijke gevel van de Stadsturfloods te zien.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

kig van vorm en variëren van circa 8 x 8 cm tot 16 x 12 cm. Om de grote, open ruimte van de turfloods geschikt te maken voor het gebruik als school werden tussen de bestaande oostelijke en westelijke langshevels van de Stadsturfloods, ongeveer ter hoogte van de drie poeren, minder diep gefundeerde, dwarsmuren aangebracht. Delen van de natuurstenen vloer van de turfloods zijn verwijderd om deze dwarsmuren te kunnen realiseren. De bewaarschool bestond binnen het plangebied uit twee lokalen en een onderwijzerswoning. De twee zuidelijke ruimtes waren de lokalen, de meest noordelijke ruimte

de onderwijzerswoning. Aansluitend en ten zuiden van het plangebied lagen in het rijksmonument nog een derde klaslokaal en een iets groter speellokaal.

Archeologie Rotterdam (BOOR),

Eva van der Laan

Wassenaar | Duingebied

Tijdens werkzaamheden van drinkwaterbedrijf Dunea zijn in de duinen van Wassenaar de restanten van een boerderij met waterput ontdekt. Op basis van de eerste bevindingen dateert de boerderij uit de Vroege Middeleeuwen. De vondst is uniek en is ook de oudst bekende middeleeuwse huisplaats in de gemeente Wassenaar tot nu toe. De vondst werd gedaan door archeologen van Antea Group die, zoals gebruikelijk, de werkzaamheden in de duinen begeleiden. Deze ontdekking draagt bij aan het begrijpen van een periode in de geschiedenis van Wassenaar waar weinig over bekend is, met name over de periode tussen

Donkere vegetatielagen in het profiel van de duinen.

(Foto: Antea Group)

300 en 700 na Chr. De kans dat er in het duingebied een huisplaats als deze wordt gevonden, is niet zo groot en daarom is deze opgraving van grote waarde. Dat de duinen van Wassenaar al vroeg bewoond werden, werd al bekend toen bij booronderzoek voor de aanleg van nieuwe waterwinputten in Berkheide resten uit de Bronstijd en IJzertijd op 7 tot 10 m onder de duinen gevonden werden (zie Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2020). Bij de vernieuwing van een grote bestaande waterwinning in het duingebied van Berkheide begin 2024 werden de zeer diepe graafwerkzaamheden archeologisch begeleid, met de verwachting dat ook hier prehistorische resten gevonden zouden worden. Ditmaal werden echter op een veel hoger niveau in de duinen resten uit de Vroege Middeleeuwen gevonden, namelijk op 4 m diepte, op een vroegere top van de oude duinen. Nog voordat de diepere graafwerkzaamheden plaats-

vonden, werden in het profiel van de waterwinning, lagen met bewoningsresten gevonden. In de duinen zijn er vele donkergekleurde overstoven vegetatieniveaus te herkennen, maar binnen een van deze lagen werden sporen van aardewerk en bot gevonden, die erop wijzen dat op dit niveau ook sprake was van menselijke bewoning. Om de archeologische sporen te documenteren is voorafgaand aan de diepere graafwerkzaamheden eerst een opgraving uitgevoerd. Hoewel alleen het deel van de sleuf die voor de nieuwe waterwinning nodig is, is opgegraven en hoewel deze sleuf ook eerder deels al was verstoord door de oude waterwinputten die hier kort voor de Tweede Wereldoorlog zijn aangelegd, zijn de sporen duidelijk onderdeel van een boerderijplaats. Verschillende grote en kleine paalsporen, greppels en onder andere ook zeer dunne rijtjes met 'staakjes' geven een beeld van ver-

Doorsnede door de waterput met de donkere plaggen-opbouw. (Foto: Antea Group)

moedelijk twee bewoningsfasen op deze locatie. In het profiel is tussen het duinzand met de vele paalsporen ook een restant van (vermoedelijk) een lemen vloer gevonden. Een van de meest bijzondere sporen is het restant van een waterput, waarvan de wanden verstevigd waren met duidelijk herkenbare donkere plaggen. Onder(in) de waterput lag een houten rooster, waarvan door middel van een jaarringenonderzoek van het hout waarschijnlijk een exactere datering van de put en daarmee de vindplaats kan worden gegeven. Het aardewerk wordt momenteel nog door een specialist onderzocht en dit kan de datering ook nog aanscherpen.

Antea Group,
Marcel van Dasselaar

In het schone duinzand tekenen de grondsporen zich duidelijk af. (Foto: Antea Group)

ACTUELE THEMA'S IN DE ARCHEOLOGIE VAN ZUID-HOLLAND

Naast het gevarieerde AMZ-onderzoek dat in Zuid-Holland wordt uitgevoerd, spelen er momenteel meerdere belangrijke thema's binnen het erfgoedveld die directe invloed hebben op de archeologie. Zo worden de gevolgen van klimaatverandering steeds meer zichtbaar: hoe kunnen we als erfgoedsector hierop inspelen?

Een ander actueel thema is het Verdrag van Faro, dat binnenkort wordt geratificeerd en gericht is op een bredere toegankelijkheid van erfgoed voor burgers. In 2024 zijn in Zuid-Holland diverse projecten uitgevoerd die in het teken stonden van klimaat en Faro. Meer daarover lees je in deze rubriek.

De bodemdaling in Gouda zorgt voor hoge waterstanden. Bij zware regenbuien door klimaatverandering neemt de wateroverlast toe.

(Foto: Floris Scheplitz/Imagetree)

Klimatrisico's voor erfgoed

De provincie Zuid-Holland is rijk aan cultureel erfgoed. Dit erfgoed staat echter onder druk door klimaatverandering. Hoe kwetsbaar is ons culturele erfgoed voor de impact van klimaatverandering? Wat zijn de risico's? En waar zijn deze het grootst? In 2024 is door Erfgoedhuis Zuid-Holland in samenwerking met stichting Climate Adaptation Services (CAS), Provincie Zuid-Holland en diverse experts een klimatrisicoscan uitgevoerd, waarin deze vragen centraal stonden. Vanaf de start van het project lag er onder andere een sterke focus op archeologie. Het project heeft geleid tot een online raadpleegbaar kaartverhaal met klimatrisicokaarten voor erfgoed in Zuid-Holland en een aanvullende bijsluiters met focus op de huidige en toekomstige toepassing van dit instrument.

Waarom een risicoscan?

Niet iedereen staat dagelijks stil bij klimaatverandering, al helemaal niet bij de risico's die hierdoor ontstaan voor erfgoed. Archeologen uiten echter al langer hun zorgen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de krantenberichten en stukken die verschenen naar aanleiding van de grote droogte in 2022. De daadwerkelijke impact is echter niet altijd zichtbaar, zeker niet bij vindplaatsen die we nog niet kennen. Het gevolg: verschillende typen erfgoed, waaronder archeologie, werden tot voor kort nog onvoldoende meegewogen in de bestaande klimaatopgaven. Een risicoscan waarin deze klimatrisico's wél worden opgenomen, vormt hierin een eerste stap in de verdere discussie en aanpak.

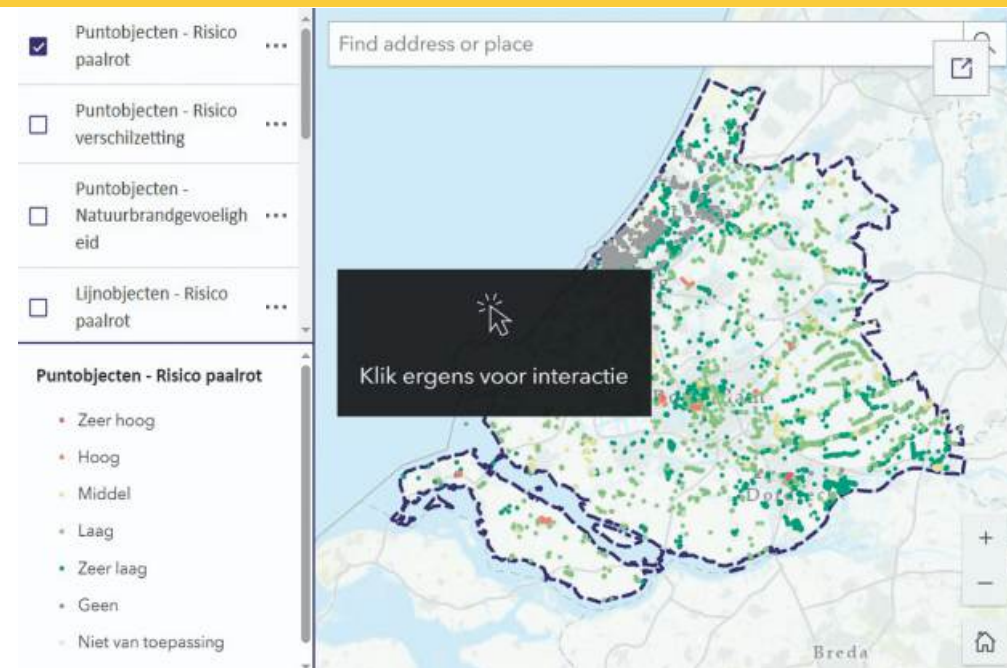
Themasessie archeologie

Niet alleen de risicoscan, maar vooral het proces stond centraal in het project. In twee workshops en een specifieke themabijeenkomst voor archeologie is in gezamenlijkheid besproken welke klimatrisico's er voor erfgoed worden

verwacht of al worden ervaren. Hierbij is eveneens kritisch gekeken op welke onderdelen de landelijke klimatrisicoscan met regionale datasets versterkt kon worden en welke datasets hiervoor tot onze beschikking staan. Om gemeentelijke en provinciale archeologische kennis een betere plaats te geven in de quickscan is een speciale themasessie georganiseerd. Het doel van de sessie: toewerken naar en verkennen van een mogelijke gezamenlijke methodiek voor een provinciebrede archeologiekarta met lokale (gemeentelijke) kennis en data. Op basis hiervan zouden vervolgens klimatrisico's kunnen worden bepaald. Tijdens de sessie is naar voren gekomen dat het op dit moment nog niet zonder meer mogelijk en wenselijk is de bestaande data tot een uniform beeld samen te voegen en dat hiervoor een los traject moet worden opgestart om tot een goede methodiek te komen. Rijksmonumenten en archeologische terreinen van provinciaal belang zijn in de scan wel alvast meegenomen.

Klimatrisico's in beeld

In de data-analyse is openbare nationale en provinciale klimaat- en erfgoeddata meegenomen. Aan de hand van een speciaal model (Framework for climate adaptive buildings) is vervolgens voor het Zuid-Hollandse erfgoed een risicoscore bepaald. Deze risico's zijn geclassificeerd van geen tot zeer hoog (zes klassen) en vervolgens op een kaart gevisualiseerd. Hierdoor kan je in de verschillende kaartviewers in één oogopslag zien waar op basis van de

De resultaten van de quickscan gevisualiseerd in een kaartlaag.

(https://storymaps.arcgis.com/stories/f9b6a6623752441ea154970fc08_c9544)

huidige beschikbare data de grootste risico's, zoals droogte, hitte, wateroverlast en overstroming, voor het erfgoed binnen de provincie worden verwacht.

Signalerend

De vier kaarten (en één totaalviewer) hebben nu vooral een signalerende functie en helpen hierdoor bij bewustwording. Ook maken ze duidelijk waar kennis en data ontbreken en waar mogelijkheden voor toekomstig onderzoek liggen. Hoe krijgen we bijvoorbeeld de risico's voor immaterieel erfgoed in beeld? En voor grotendeels onzichtbaar erfgoed, zoals archeologie? De kaarten zijn hiermee een waardevol instrument om het gesprek te kunnen openen en kunnen als basis dienen voor het opstellen van gemeentelijke klimaatstresstesten en calamiteitenplannen.

Doorontwikkeling

De klimaatrisicokaarten zijn een belangrijke aanzet. Er zijn echter meer onderzoeken en klimaatdata nodig om de exacte risico's, handelingsperspectieven en maatregelen op lokaal en gemeentelijk niveau te kunnen ontwikkelen. Zeker als het om archeologie gaat, waar niet alleen klimaatrisico's een risico vormen. Het netwerk dat tijdens het project is gevormd, kan hierin belangrijke stappen zetten. Zo liggen er bijvoorbeeld kansen voor monitoring en het combineren van lokale kennis om de betrouwbaar- en accuraatheid van de klimaatrisicokaarten te vergroten. Vervolgens kunnen we ook naar de belangrijke kansen voor erfgoed kijken, zoals de inzet van erfgoed als kennisbron bij klimaatadaptatie.

*Erfgoedhuis Zuid-Holland,
Nick Warmerdam*

Publieksopgraving 17de-/18de-eeuwse buitenplaats Groenhove

In de week van 19-23 augustus 2024 hebben AWN Lek- en Merwestreek en het vakteam Erfgoed van de gemeente Dordrecht samen de eerste publieksopgraving in Dordrecht uitgevoerd.

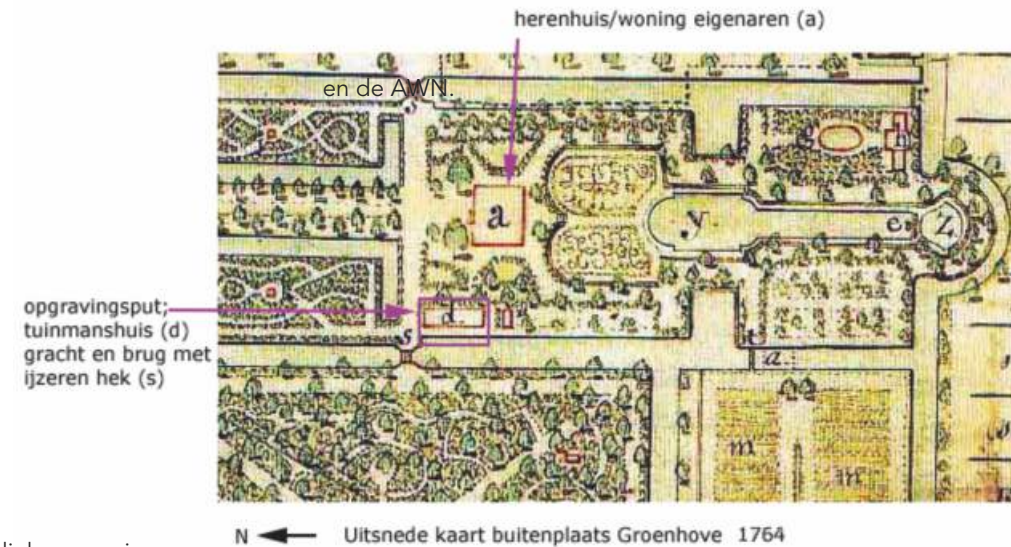
Projectkader

De voortschrijdende professionalisering van het archeologische werkveld kent helaas ook enkele problemen. Eén daarvan is dat geïnteresseerde leken steeds minder toegang hebben tot het archeologische veldwerk. Ook de deelname van burgers aan de archeologie wordt steeds beperkter; zowel bij leden van archeologische amateurverenigingen als geïnteresseerde burgers is er steeds minder ruimte om vanuit een eigen invalshoek fysiek met archeologisch erfgoed om te gaan. Dit probleem is door de Europese wet- en regelgevende macht onderkend; in 2020 is het

Verdrag van Faro door veel Europese landen ondertekend en zal ook Nederland binnenkort overgaan tot ratificatie. Uitgangspunt hiervan is het democratisch beginsel. Cultureel erfgoed is niet alleen aan (wetenschappelijke) professionals voorbehouden, maar voor iedereen die zich daarbij betrokken voelt. Eén van de manieren om hier invulling aan te geven is het organiseren van een archeologische publieksopgraving. Dit is nog wel een 'van boven gestuurd' project, waarbij het professionele werkveld in grote lijnen de regie heeft en geïnteresseerden leert hoe het archeologische werk gedaan wordt. Voor een echte eigen inbreng is dus minder ruimte, maar het biedt wel de mogelijkheid om zelf archeologie te bedrijven en meer te weten te komen over de lokale geschiedenis.

Project uitgangspunten en opzet

Er zijn op voorhand zo weinig mogelijk voorwaarden aan deelname gesteld; het project moest voor (vrijwel) iedereen toegankelijk zijn. Er is in eerste instantie wel gericht gezocht naar deelnemers in de directe omgeving van de vindplaats, namelijk de woonwijk Nieuw-Groenhove. Er was een minimale leeftijd van 7 jaar gesteld en tot een leeftijd van 16 jaar onder ouderlijke begeleiding. Daarnaast is ervoor gekozen om het veldwerk in de laatste week van de zomervakantie uit te voeren, zodat zoveel mogelijk mensen, en met name de jeugd, de mogelijkheid had om deel te nemen. In totaal is er drie dagen met publiek gegraven. De begeleiding in het veld is gedaan met archeologen van de gemeente Dordrecht

Een uitsnede van de kaart van buitenplaats Groenhove uit 1764 met de locaties van het herenhuis en de opgegraven delen; de tuinmanswoning en een deel van de gracht en het landhoofd van de brug met ijzeren hek.

Historische en archeologische achtergrond van de vindplaats Groenhove

Als vindplaats is gekozen voor de buitenplaats Groenhove. Dit was de grootste buitenplaats op het Eiland van Dordrecht, gesticht in de periode 1659-1673 in opdracht van de schatrijke regent Jacob Braets. Groenhove bestond uit een herenhuis, diverse andere opstallen, waaronder een tuinmanswoning, en omvangrijke siertuinen met vijvers en fonteinen. Van deze buitenplaats is weinig bekend, maar er bestaat wel een zeer fraaie en gedetailleerde kaart met een beschrijvende legenda van de verschillende onderdelen. In 1799 is het hele landgoed alweer verkocht, gesloopt en als landbouwgrond in gebruik genomen. In 2009 is hier in het kader van de aanleg van een nieuwe woonwijk al een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Er is toen onder andere gegraven op de locatie van het herenhuis en de tuinmanswoning. Van het herenhuis bleek, afgezien van de

funderingspalen, niets meer over. Van de tuinmanswoning zijn nog wel funderingsresten gevonden, maar die waren (zwaar) verstoord. De vindplaats is destijds dan ook aangemerkt als niet behoudenswaardig en het onderzoek is daarom ook niet opgevolgd door een definitieve opgraving. De locatie van de tuinmanswoning en de ernaast gelegen gracht liggen vandaag de dag in een onbebouwde groenzone tussen het spoor en de toegangsweg naar de nieuwe woonwijk. Deze 'afgeschreven' vindplaats was de ideale kandidaat voor een publieksofgraving; met de funderingen van de tuinmanswoning als grondsporen en de naastgelegen gracht als potentieel vondstenrijk 'gesloten complex'.

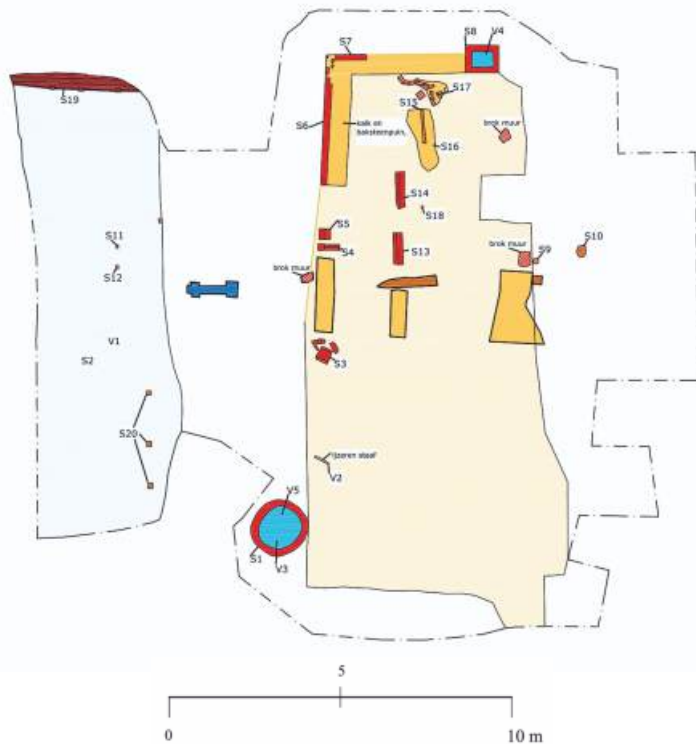
Projectuitvoering en resultaten van het veldwerk

De eerste dag is – zonder publiek – de werkput aangelegd. Er is gegraven tot op het sporenniveau en zo dat de hele plattegrond van het huis zichtbaar werd. Ter hoogte van de gracht is in de lengterichting van de gracht vertrappt een diepere sleuf gegraven. Hierdoor kon het publiek veilig de vertrapte profielen uitgraven op zoek naar vondsten. De vrijgekomen grond lag aan weerszijden en kon ook, onder andere met een metaaldetector, worden onderzocht. Er kon dus gekozen worden uit verschillende aspecten van het archeologische veldwerk: sporen vrijgraven/documenteren en zoeken naar vondsten. De laatste optie had, gezien het grote aantal te verwachten vondsten, duidelijk de voorkeur. De opgraving werd op dinsdag 'geopend' door de Dordtse wethouder van cultuur, dhr. Rick van der Linden. De promotie en verslaglegging van de werkzaamheden was via verschillende kanalen geregeld.

Een sfeeroverzicht van de publieksofgraving in foto's.

(Foto's: gemeente Dordrecht)

Legenda:

= contour tuinmanswoning	= palen (in- en ex-situ)
= puinige uitbraaksporen, muurlocaties tuinmanswoning	= putten
= in-situ muurrestanten tuinmanswoning	= gracht
= ex-situ muurrestanten tuinmanswoning	= restant goot
= landhoofd van de "bruggens met ijzere hekkens"	

Een overzicht van de opgravingsput met daarin de plattegrond met funderingsresten van het tuinmanshuis, de waterputten, het opgegraven deel van de gracht en een deel van de beschoeiing van het landhoofd van de brug.

(Kaart: gemeente Dordrecht)

Door Céline den Engelsman van de AWN is een beeldverslag met foto's en een film gemaakt. En Jarko De Witte van Leeuwen van de gemeente Dordrecht heeft interviews afgenomen van deelnemers met hun mooiste vondsten. De uitgeschreven interviews met foto's zullen ook in de uiteindelijke verslaglegging worden opgenomen. Verder zijn er artikelen en nieuwsitems (film) gemaakt door de lokale media Dordt Centraal en RTV Dordt. Van het tuinmanshuis bleek weinig over. De contour van de hele plattegrond was wel duidelijk als rommelige/puinige (vlij)laag herkenbaar. In de noordelijke helft waren ook nog uitbraaksporen en vlijlagen van de zij- en inpandige scheidingsmuren aanwezig. Ook stonden er in situ nog palen en paaltjes en ex situ grote brokken van de gesloopte muren. Tegen de westelijke zijgevel lag een grote regenwaterput, die (nog) slechts 1 m diep was en een dikke planken bodem had. De put bleek een spannend uitspitobject voor kinderen. De kinderen die als eerste mochten graven moesten zich tevreden stellen met puinresten, maar op de derde dag werden in de onderste vulling munten, pijp-aarden tabakspijpen en keramiek gevonden. Tegen de noordelijke kopse gevel lag een kleiner schrobputje. Ook hierin bleken nog wat vondsten te zitten, namelijk een munt, keramiek en een grote knikker. Op de valreep werd nog een deel van het beschoeide landhoofd van een bruggetje over de gracht gevonden. Het meest succesvolle grondspoor was toch wel de gracht, die naast het timmermanshuis lag. Hoewel het door grond- en regenwater soms wat drassig onderin de sleuf werd en er af en toe een laars of kind losgetrokken moest worden, was dit echter geen probleem. De gracht bleek op deze locatie een echte dumplocatie van afval te zijn geweest. Bij het vondstmateriaal lag zowel afval van de eigenaren als van de tuinman. Er is een zeer grote hoeveelheid vondsten geborgen, waaronder bijvoorbeeld veel

botten (slachtafval). Voor volwassenen was het wellicht minder aansprekend, maar veel kinderen vonden de reuzenbotten, koppen met horens en kaken met tanden en kiezen van met name runderen en varkens, erg fascinerend. Daarnaast is er ook veel gebroken serviesgoed en glaswerk gevonden; veel fraai versierde borden, schoteltjes, theeservies, glazen bekers en kelkgladen en drank- en parfumsflesjes. Ook zijn er aardige metaalvondsten gedaan, zoals een (verzilverde) tabakssnufdoos, bakjes en een beker van latoenkoper, tinnen bestek, munten en een fraaie zegelstempel met een zogenoemde intaglio. Dit is een blauwe steen, mogelijk lapis lazuli, met daarin uitgesneden de beeltenis van een persoon. Het gaat waarschijnlijk om een hangervariant van een stempel om brieven met lak te zegelen. Het steeltje met het oog waarmee het aan een ketting, riem of zakhorloge kon worden gehangen, is helaas afgebroken.

Andere opmerkelijke vondsten zijn de resten van versierde, luxe leren schoeisel en een benen fluitje.

Twee bijzonderste vondsten. Boven: een intaglio zegelstempel met en profiel het portret van een persoon.

Onder: een segment van een tuinbeeld van terracotta van een putto/cupido.

(Foto: gemeente

Dordrecht)

Een grote hoeveelheid dunne ruitjes, waarschijnlijk van kassen, kan hoogstwaarschijnlijk aan de tuinman en zijn werkzaamheden toegeschreven worden. Verder zijn er tuinpotten en gereedschap, zoals hooivorken, een schep, een dissel met houten steel en een veegblik gevonden. Een bijzonder voorwerp is een deel van een putto/cupido van roodbak-kend aardewerk. Het zal als sierstuk in één van de tuinen gestaan hebben en is genummerd met het cijfer VII; vermoedelijk maakte het deel uit van een grotere compositie. Het uitwerkingstraject van de opgraving is nu gestart. De bijzonderste en meest kwetsbare vondsten worden momenteel geconserveerd en het wassen van het vondstmateriaal is bijna afgerond. Hierna zal begonnen worden met de determinatie van een selectie van de vondsten, gevolgd door het maken van foto's voor in de rapportage. Van de rapportage zal ter afsluiting een publieksboekje worden gemaakt. Ook wordt nog gezocht naar de mogelijkheid om de vondsten te presenteren in een expositie. Ten slotte zal – gezien het succes – nog gekeken worden of er op deze vindplaats in de nabije toekomst nogmaals met publiek gegraven kan worden.

Een uitgebreidere rapportage zal te zijner tijd te vinden zijn op: www.archeologiedordrecht.nl/onderzoek/onderzoek-op-sstraatnaam

*Gemeente Dordrecht,
vakteam erfgoed, M.C. Dorst*

Bestemming bereikt?

De tentoonstelling 'Bestemming bereikt?' was van mei 2024 tot april 2025 te zien in het Archeologiehuis Zuid-Holland. Het vertelde de verhalen achter opgegraven voorwerpen die vanuit andere plaatsen – ver weg of dichtbij – naar Zuid-Holland zijn gebracht. In aanloop naar de tentoonstelling werden vier archeologiediners georganiseerd, waarbij een team van archeologen, tentoonstellingsmakers

en inwoners uit Alphen aan den Rijn samen aan tafel gingen. Tijdens deze diners en in de uiteindelijke tentoonstelling werden archeologische vondsten gecombineerd met persoonlijke voorwerpen van mensen uit verschillende Alphense gemeenschappen. Hoe zag de reis naar 'Bestemming bereikt?' eruit en wat is er geleerd van dit proces?

Diverse objecten, diverse verhalen

De tentoonstelling begon niet in een depot of museum, maar al direct aan tafel, tijdens de diners. Zowel de archeologische objecten als de objecten van de deelnemers werden uitgesteld, waarna al snel de eerste gesprekken op

De tentoonstelling begint al op tafel.

(Foto: Floris Scheplitz/Imagetree)

gang kwamen. Vervolgens kwam er per gang een nieuw object op tafel en namen de deelnemers de aanwezigen mee in de bijzondere verhalen achter hun objecten. De (migratie)verhalen die boven tafel kwamen, waren uiteenlopend, verrassend en brachten soms veel teweeg. Het waren objecten die waren doorgegeven van ouder op kind, die het beginpunt waren van grote verzamelingen of die in bezit waren geweest van mensen die men zelf niet had gekend. Soms herinnerden ze aan goede tijden, aan familie

en vrienden, en soms aan een beladen of confronterend verleden. Al die verhalen hebben één ding gemeen: het zijn verhalen van de mensen en gemeenschappen die aan de basis staan van het huidige Zuid-Holland, onze cultuur hebben verrijkt en onze identiteit mede hebben gevormd.

Faro als uitgangspunt

Aanleiding voor 'Bestemming bereikt?' vormde het Verdrag van Faro, wat in de nabije toekomst door Nederland geratificeerd zal worden. Dit verdrag stelt de mens, de samenleving en hun relatie met erfgoed centraal. Het doel is om daarmee het erfgoedveld democratischer, toegankelijker en inclusiever te maken, waardoor een brede opvatting van wat erfgoed is en kan zijn, geborgd wordt. In 2023 heeft het Erfgoedhuis een onderzoek uitgevoerd naar de mogelijkheden om in het archeologische speelveld meer vanuit dit Faro-gedachtegoed te werken, zowel voor professionals, vrijwilligers als geïnteresseerden. Een van de adviezen: verken ook eens wat er buiten de AMZ-cyclus met een breder publiek mogelijk is.

"Faro-archeologie [...] kan andere vormen aannemen dan gebruikelijk, of zelfs voorheen onbekende. Voor zowel professionals als vrijwilligers vereist dit een andere manier van werken: het leren kennen van en in gesprek gaan met nieuwe doelgroepen en het op zoek gaan naar die andere vormen van archeologie of manieren om met archeologie aan de slag te gaan." (*Archeologie en Faro in Zuid-Holland: welke rol speel jij? Een onderzoek naar de toepassing van het Faro-gedachtegoed in het archeologisch speelveld van Zuid-Holland. Erfgoedhuis Zuid-Holland, 2023, 72*).

Drempels verlagen

Nieuwe vormen om archeologie te benaderen en het leren kennen van nieuwe doelgroepen: deze principes vormden

deels het uitgangspunt voor 'Bestemming bereikt?'. Ook voor de organisatoren van het Erfgoedhuis en de tentoonstellingsmakers was het een experiment, inclusief trial-and-error. Want hoe bereik je die doelgroepen? Hoe maak je archeologie aansprekend? Hoe voer je het gesprek over archeologie? Dit betekende in de praktijk vooral het vinden en wegnemen van drempels. Een puur archeologisch thema, als 'archeologie en migratie' kan best een drempel vormen. Toegankelijker is bijvoorbeeld het in gesprek gaan over jónw verleden, aan de hand van objecten. Hierbij is minder voorkennis vereist. Daarnaast vormen tijdsinvestering en locatie mogelijke drempels. Het initiële plan was om een groep te vormen van circa vijftien deelnemers. Deze groep zou in vier workshops aan de slag gaan met archeologie en gezamenlijk met de tentoonstellingsmakers de tentoonstelling organiseren. Dit bleek echter te ambitieus, waardoor in samenspraak met de gemeenschappen voor een andere benadering werd gekozen: tijdens één avond of middag met elkaar aan de slag, in een bekend buurt- of verenigingshuis. Uiteindelijk, na herhaaldelijk bijschaven van het plan, zijn er vier geslaagde lunches en diners met verschillende Alphense gemeenschappen neergezet, elk met andere verhalen en een andere sfeer. Al deze objecten en verhalen werden meegenomen in de tentoonstelling 'Bestemming bereikt?'.

Nieuwe betekenissen van archeologie

"Kun je in drie woorden of zinnen beschrijven waar je nu aan denkt bij archeologie?" Met deze vraag werden de archeologiediners geopend. "Stoffig, voor een ouder publiek, opgraven, Egypte, oude spullen..." Niet geheel onverwacht, en soms ook zeker niet onwaar. Waren deze ideeën na het diner enigszins veranderd? "Ik dacht eerst dat archeologie alleen over spullen gaat, maar het gaat om de verhalen." "Het helpt ons ons verleden over te dragen aan

De objecten die begin zijn van de verhalen bij de archeologiediners.

(Foto: Floris Schepitiz/Imagetree)

volgende generaties." En, "het gaat niet alleen over Grieken en Romeinen, maar ook over veel minder ver terug." Uiteindelijk lag de kracht van 'Bestemming bereikt?' niet alleen in de bestemming, de tentoonstelling, maar juist ook het proces, de reis hiernaartoe. Deze reis leerde over de verbindende kracht van archeologie en objecten: objecten kunnen ook onderdeel zijn van levende herinneringen die ons helpen ons verleden en de ander, zowel de heden-daagse als de historische ander, beter te begrijpen. Daarnaast liet het zien hoe het experimenteren met andere vormen van archeologie, en het soms verruimen van traditionele perspectieven op archeologie, nieuwe mensen kan aantrekken en enthousiasmeren. Met een aantal van die mensen zijn de vervolgprojecten al in de maak.

Erfgoedhuis Zuid-Holland,
Marieke van Winkelhoff

Verantwoording

De archeologiediners en tentoonstelling 'Bestemming bereikt?' werden mogelijk gemaakt door subsidie vanuit het Fonds voor Cultuurparticipatie en het Erfgoedfonds van de gemeente Alphen aan den Rijn en werd ondersteund door Participe Alphen aan den Rijn, Museumpark Archeon, Provincie Zuid-Holland en het Provinciaal Archeologisch Depot Zuid-Holland.

NAGEKOMEN ONDERZOEK

Delft | Westerkwartier

In eerdere archeologische kronieken werd al vermeld dat Erfgoed Delft, team Archeologie, betrokken was bij het aanleggen van nieuwe riolering in het Westerkwartier.

Afgelopen jaar is het onderzoek afgerond met de oplevering van het archeologische rapport.

Uit het onderzoek blijkt dat de menselijke activiteiten in het Westerkwartier teruggaan tot de Romeinse Tijd. In de

De schoen van ge vulkaniseerd rubber, die is gemaakt in Polen en is gevonden in de Raamstraat. (Foto: Erfgoed Delft)

Justus van Schoonhovenstraat vonden we een greppel uit deze periode. In dezelfde straat zijn tijdens het onderzoek een sloot en een enkele paalkuil onderzocht. In het jaarverslag over 2022 maakten we al melding van deze vindplaats, die nu nog bijzonderder blijkt te zijn dan we toen al dachten. De sloot is namelijk aangelegd tussen 1529 en 1534 en is in het eerste kwart van de 17de eeuw weer gedempt. In de sloot vonden we materiaal dat wijst op bovengemiddelde rijkdom van de bewoners en gebruikers uit de buurt van de sloot. Tussen dit vondstmateriaal zitten aanwijzingen voor de aanwezigheid of nabijheid van mogelijk een gasthuis: een relatief grote hoeveelheid papkommen en ander tafelaardewerk, in combinatie met dierlijk botafval dat in porties gehakt lijkt te zijn. De aanwezigheid van een mogelijk gasthuis of een andere plek waar grotere hoeveelheden voedsel worden bereid en uitgedeeld, is niet bekend vanuit de bronnen. In de Hoornsestraat zijn enkele middeleeuwse sloten gevonden, die mogelijk de grensvormen van deze vindplaats. Gezien de datering van het vondstmateriaal is een relatie met het in 1573 gesloopte Kartuizerklooster niet mogelijk en toekomstig onderzoek zal te zijner tijd meer duidelijkheid moeten geven. In de rest van het Westerkwartier zijn alleen maar sloten gevonden die in gebruik zijn geweest van de eerste aanleg in de 10de/11de eeuw tot aan de aanleg van de eerste riolering in deze sloten vanaf 1926. Uit de sloot die de basis vormde voor de riolering in de Raamstraat is nog een schoen gekomen, die in Polen is gemaakt tussen 1925 en 1935.

Archeologie Delft,
Jasper Boelsma

Gouda | Fluwelensingel 86/86a en b

In 2021 zijn in opdracht van de gemeente Gouda door Antea Group Archeologie proefsleuven en een opgraving uitgevoerd op het terrein Fluwelensingel 86/86a en b. Deze locatie ligt ten zuidoosten van de Doelenpoort, waarover in de Kroniek van 2022 een artikel is verschenen. Het onderzoek is in 2024 gepubliceerd.

Historische situatie en verwachting vooraf

Ongeveer vanaf de 11de/12de eeuw werd het veengebied langs de Hollandse IJssel ontgonnen en als landbouw grond/veenweidegebied, met daarin verspreid liggend wat boerderijen, in gebruik genomen. De sloten die het veen afwaterden, liepen globaal gezien noord/zuid door het onderzoeksgebied. Door de ontwatering van het veen begon dit in te klinken en in de 14de eeuw werden

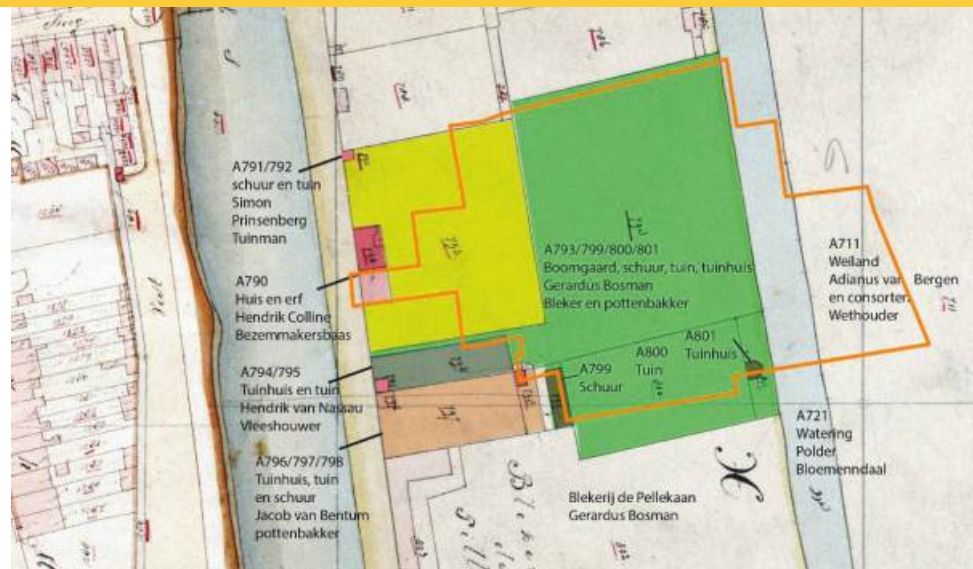
Uitsnede uit de kaart van Jacob van Deventer ca.1565 en het plangebied in roze kader. (Bron: Antea Group Archeologie)

hier bredere wateringen aangelegd om bij laagwater in de IJssel te kunnen afwateren. Een van deze 14de-eeuwse wateringen, de Jan Verzwollewetering, liep van noord naar zuid dwars door de planlocatie. Deze brede waterpartij werd in 1350 als afwatering van de Polder Bloemendaal naar de Hollandse IJssel aangelegd, nadat de stadsgrachten van Gouda gegraven waren. In 1938 werd de Jan Verzwollewetering gedempt. Het meest bepalende kenmerk van de onderzoekslocatie is de ligging aan de buitensingel rond de stad Gouda. Van 1350-1352 werd de Fluwelensingel als zuidoostelijke vestinggracht, rondom het dan snelgroeende stadje Gouda, gegraven. De kaart van Van Deventer laat de situatie zien aan het begin van de Nieuwe Tijd. Buiten de stad Gouda is op de kaart van Van Deventer langs de Fluwelensingel een volledig bebouwde strook zichtbaar. Langs dit zuidelijke deel van de singel, tot aan de dijk van de Hollandse IJssel, lag dus een klein 'buurtje'. Als een van de weinige locaties binnen de strook rondom de binnenstad tekent Van Deventer hier vrijwel direct achter de bebouwing een pad/weg met daaraan ook kleinschalige bebouwing, evenwijdig aan de singel. De kaart van 1585 laat grote veranderingen zien. Vanwege de oorlogsdreiging in de Tachtigjarige Oorlog werd in 1574 alle bebouwing buiten de singels afgebroken. Ook de Doelenbrug en het kasteel (1577) dat hier binnen de singel lag, werd door de Goudse bevolking afgebroken om te voorkomen dat de Spanjaarden dit als versterkte uitvalsbasis zouden kunnen gebruiken. Enkele torens van het kasteel werden niet afgebroken en bleven tot in de 19de eeuw in gebruik. Op de onderzoekslocatie zien we (weer/nog) ten oosten van de weg/het pad dat achter de bebouwing van de Fluwelensingel liep kleinere bebouwing (tuinhuizen?).

19de-20ste eeuw

Op de eerste kadastrale kaart van het gebied is dezelfde

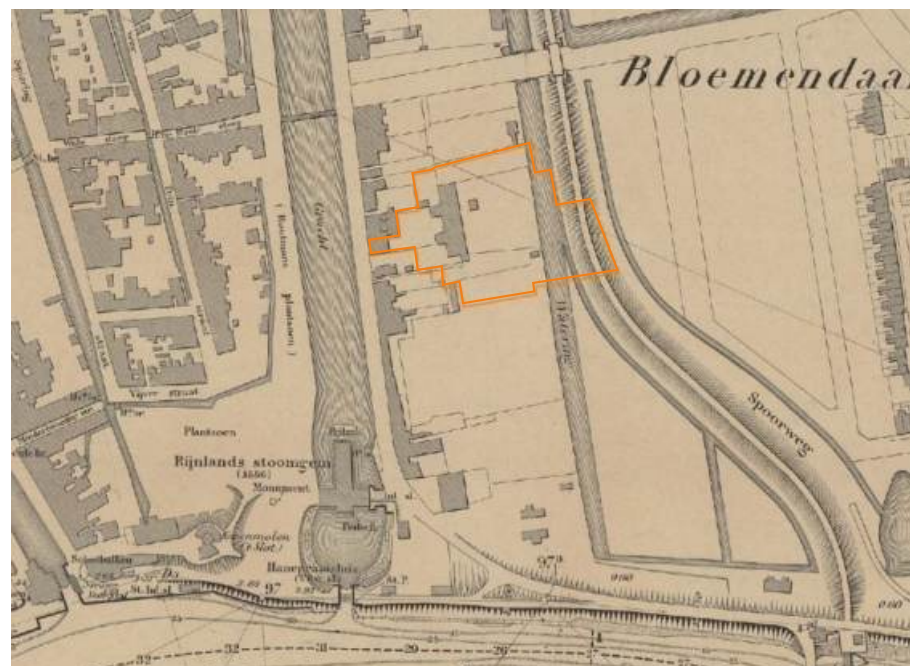

Kadastrale kaart uit 1832 met eigenaren.

(Bron: Antea Group Archeologie)

situatie binnen het plangebied nog goed te herkennen. Langs de singel ligt vrij bescheiden bebouwing, met daar-

Rivierkaart uit 1902. (Bron: Antea Group Archeologie)

achter het pad/weg met tuinen/boomgaarden en tuinhuizen tot aan de Jan Verzwollewetering.

Het perceel ten oosten van de wetering was weiland. Langs de Fluwelensingel ontstond met de stadsuitleg van 1850-1920 weer een doorgaande historische bebouwing. In jaren 90 van de 19de eeuw werd op het binnenterrein een industrieel gebouw neergezet (mogelijk een blekerij of spinnerij), dat op de kaart van 1902 voor het eerst duidelijk staat afgebeeld. In het meest oostelijke deel van het plangebied is direct langs de Jan Verzwollewetering een 'Spoorweg' aangelegd. Dit is het zandlichaam van de tramlijn van Gouda- Schoonhoven, die pas in 1914 in gebruik genomen werd.

Resultaat archeologisch onderzoek

Het onderzoek heeft sporen en resten uit verschillende perioden opgeleverd. Er zijn grofweg vier fasen te onderscheiden: Fase 1 loopt van circa 1300 tot begin 15de eeuw en is gedateerd door 14C-datering van archeobotanische resten en op basis van aardewerk. Uit historische bronnen is bekend dat de Fluwelensingel tussen 1350 en 1352 als zuidoostelijke vestinggracht is gegraven. Het plangebied lag hier ten oosten van, maar wel binnen de 14de-eeuwse Jan Verzwollewetering. In deze periode werd het gebied

extensief gebruikt, waarschijnlijk als voedselrijk en vochtig graasgebied voor vee, zoals aangetoond in het archeobotanisch onderzoek. In het gebied lagen een of meerdere sloten. Het gebied overstroomde soms met zoet-, brak of zoutwater. Deze periode is zichtbaar als kleilaag in een profiel.

Fase 2 dateert tussen circa 1450 en 1640. De datering is gebaseerd op 14C-datering van het archeobotanische materiaal en van een paal uit slootvulling S24, en verder op het aanwezige vondstmateriaal (steengoed, grijs- en roodbakkend aardewerk en metaalvondsten). Op basis van het vooronderzoek zouden hier direct aan de Fluwelensingel bebouwingsresten van boerderijen en woonhuizen en bijbehorende erven (tot 1574) kunnen worden gevonden. Bij dit onderzoek zijn echter weinig sporen van bebouwing uit deze fase gevonden, wat mogelijk verklaard kan worden uit de ligging van de werkputten (riolering). Er zijn wel wat resten van bouwkeramiek en fragmenten daktegels gevonden. De botanische resten laten een open landschap zien met onder andere fruitbomen. Ook zijn er resten van cultuurgewassen gevonden.

Fase 3, midden/eind 17de en 18de eeuw, laat zien dat er in het plangebied toen tuinen en kleine tuinhuisjes lagen. In de buurt werden fruit geteeld en granen verbouwd. Het aardewerk uit de ophooglagen lijkt erop te wijzen dat het gebied na 1600 intensiever werd gebruikt; de kleipijpen lijken een gebruik na circa 1650 aan te geven. De aanwezige soorten, zoals doornappel en klaverzuring, geven de opvulling van de funderingssleuf (S148/M102) een datering van na 1700, wat goed aansluit op de koolstofdatering (na 1667).

De laatste fase, fase 4, is de Nieuwe Tijd (19de en 20ste eeuw), waarin het gebied een meer industrieel karakter krijgt. Er zijn veel sporen en resten van industriële bebouwing gevonden, zoals muurresten, en vondsten als glas, aardewerk, en botmateriaal. Uit het onderzoek blijkt dat

eventuele funderingsresten al binnen 0,5 m -mv kunnen worden gevonden. De aanleg van riolering, vaak tussen 0,8 en 1,0 m -mv, zal deze resten in de omgeving dus kunnen verstoren. Ook de aanleg van (data)kabels op 0,6 m -mv kan mogelijk leiden tot verstoring van funderingsresten. Sporen en resten uit de Middeleeuwen kunnen worden verwacht vanaf circa 1,1 m -mv (3,0 m -NAP). Dit betekent dat ook deze sporen en resten in de toekomst kunnen worden bedreigd door eventuele nieuwbouw of door de aanleg van ondergrondse infrastructuur dieper dan 1,0 m -mv.

Gemeente Gouda,

Femke de Roode

Rotterdam | Coolsingel 42

Archeologie Rotterdam heeft in oktober en november 2022 onderzoek uitgevoerd aan de achterzijde van het voormalige postkantoor aan de Coolsingel (zie p. 37 nr. 3).

De locatie ligt binnen de zogenaamde brandgrens, het gedeelte van Rotterdam dat door het bombardement van 14 mei 1940 grotendeels werd verwoest. Niet alleen tijdens, maar ook na de Tweede Wereldoorlog werd vrijwel alle bebouwing (inclusief de ondergrondse funderingen) binnen het getroffen gebied gesloopt. In de directe omgeving van de locatie zijn echter op enkele plaatsen archeologische resten in de vorm van muren, vloeren en beerputten van huizen vanaf de 17de eeuw vrij dicht onder het maaiveld bewaard gebleven. Dit is bijvoorbeeld het geval onder het noordelijke gedeelte van het Timmerhuis, in de binnentuin van het stadhuis aan de Coolsingel en op het binnenterrein van het voormalige postkan-

toor. De huizen die hier voor de bouw van het postkantoor stonden zijn in de jaren 10 van de 20ste eeuw gesloopt. Het postkantoor doorstond als een van de weinige gebouwen in Rotterdam het bombardement en een gedeelte van het binnenterrein is later ook gespaard gebleven.

De beruchte Zandstraatbuurt

De onderzoekslocatie ligt in de voormalige Zandstraatbuurt, een oude woonbuurt die in de 19de eeuw een slechte reputatie had gekregen. Behalve een verpauperde volkswijk was het een internationaal vermaarde rosse buurt, die 's nachts tot leven kwam. In de vele kroegen, nacht-

Het opgegraven deel van het bouwblok tussen de Hofstraat en de Peperstraat, weergegeven op de stadsplattegrond van Berckenrode uit 1626.

(Bron: Archeologie Rotterdam)

clubs, bordelen, danslokalen en ook kleine theatertjes werd opgetreden door artiesten en muzikanten uit binnen- en buitenland. Alleen al in de Zandstraat waren vijftig kroegen, danshuizen en nachtwinkels gevestigd. De Zandstraatbuurt werd in de volksmond ook wel 'de Polder' genoemd, een bijnaam die verwijst naar de lage ligging van dit gedeelte van Rotterdam dat in 1358 binnen de stadsgrenzen kwam te liggen. Tot aan het einde van de 16de eeuw bleef het gebied onbebouwd, zoals uit toponiemen, historische kaarten en stadsplattegronden blijkt. Profielen van de opgraving laten een ophogingspakket van zeker 2,5 m zien voorafgaand aan de oudste bewoningssporen binnen het bouwblok. Ook in latere perioden bleek het ophogen van terreinen noodzakelijk. Niet alleen na de uitgifte van percelen in het bouwblok en het bouwrijp maken daarvan aan het einde van de 16de eeuw, maar ook in de 17de eeuw bijvoorbeeld, door een wijziging in de waterhuishouding.

Resultaten van de begeleiding

Tijdens de archeologische begeleiding zijn sporen gevonden vanaf de periode dat het gebied binnen de stadsvesten kwam te liggen. Het gebied lag aan de Raamsingel tussen de stadsbebouwing in het oosten en de in 1358 gegraven Coolvest in het westen. Op de natuurlijke afzettingen – veen en laatmiddeleeuwse overstromingsafzettingen die erosief op het veen zijn afgezet in de 12de eeuw – liggen ophogingspakketten, afvallagen en puinlagen, die dateren vanaf het einde van de 14de eeuw. De pakketten zijn het resultaat van het opeenvolgende gebruik van dit gedeelte van de stad. De aanwezigheid van ophogingslagen geeft aan dat het gebied geschikt werd gemaakt (waarschijnlijk) voor agrarische activiteiten; zowel voor de verbouw van gewassen als het op kleine schaal houden van vee (stadslandbouw).

Van de lakenramen die hier tussen 1509 en circa 1591 stonden, ontbreekt ieder spoor, maar dat is door de geringe omvang van de opgravingsput ook niet verwonderlijk: lakenramen laten, op wat palen na, weinig sporen achter. Mogelijk maakten enkele sloten die in de profielen zijn aangesneden deel uit van de inrichting van het terrein van de lakenramen. Ze stonden er in ieder geval voordat het terrein vanaf het einde van de 16de eeuw bebouwd werd. Bij de archeologische begeleiding zijn van de Raamsloot, die het terrein van de lakenramen omringde, en de latere Raamsingel met sloten erlangs, geen sporen gevonden. Hoewel dit zeker ook kan liggen aan de beperkte mogelijkheden voor het doen van waarnemingen.

Inrichting van het bouwblok

Van de bebouwing en inrichting van het bouwblok tussen de Hofstraat en de Peperstraat vanaf de jaren 90 van de 16de eeuw is een klein gedeelte opgegraven. De oudste sporen zijn enkele smalle, op een rij gelegen, plantbedden van moestuintjes. Op grond van het weinige vondst-

Een rij plantbedden van moestuintjes.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

Een overzichtsfoto van de archeologische begeleiding op de binnenplaats van het postkantoor, met op de voorgrond de begrenzing van de Jan Oldensegang en rechts daarvan één van de twee half verdiepte kelders.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

materiaal in en rond de bedden dateren ze uit het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw; een periode waarin waarschijnlijk alleen de randen van het bouwblok bebouwd waren. Het is onbekend hoe groot de oppervlakte was die de moestuintjes besloegen: stadsplattegronden uit het begin van de 17de eeuw geven daarover geen aanwijzing. Er lagen zeker tot het midden van de 17de

eeuw moestuinen binnen het bouwblok. Een tweede rij met iets grotere plantbedden die wat hoger lagen, vormt het restant daarvan. Deze moestuinen staan op diverse historische stadsplattegronden afgebeeld, al lijken ze daar meer op siertuinen. In de plantbedden werden allerlei gewassen verbouwd, voornamelijk cultuurgewassen, zoals granen en schijngranen, fruit, noten, groenten, keukenkruiden en andere smaakmakers, oliehoudende gewassen en een verfplant, al is het niet eenvoudig vast te stellen welke planten daadwerkelijk in de bedden werden verbouwd. Verder nemen zaden van onkruiden die tussen de cultuurgewassen te vinden zijn in moestuinen en op akkers een belangrijke plek in. Van enkele gewassen is het aannemelijk dat ze met bemesting en bewatering van de bedden zijn meegekomen. In grote lijnen zijn van de inrichting van dit deel van het bouwblok de bestrating van een steeg en de latere Jan Oldensegang en funderingen van huizen aan beide zijden van de voormalige steeg opgegraven. Deze funderingen, waaronder twee halfverdiepte kelders, lijken de situatie vóór het eind van de 17de eeuw te weerspiegelen. Pas op de kaart van De Vou en De Hooghe uit 1694 is er namelijk sprake van een gesloten gevellijn aan de oostzijde van de gang en zijn ook de moestuinen verdwenen.

Gemeenschappelijk privaat

Binnen het complex met moestuinen stond waarschijnlijk een gemeenschappelijk privaat, dat bestond uit een ondergrondse houten bekisting met een plankier waarop een klein gebouwtje zal hebben gestaan. De vulling van de bekisting bestond volledig uit beer: er is dus zeker sprake van een beerput, die echter, gezien de inhoud van de bekisting (circa 5 m³), opvallend vondstarm was. Van het privaat zullen meerdere huishoudens gebruik hebben gemaakt. Zowel de planken, balken als palen van de bekisting waren van naaldhout. Dat geldt ook voor een deur die

De houten bak van het gemeenschappelijke privaat met aan de voorzijde de in de bak verwerkte houten deur.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

in één van de wanden was hergebruikt. De planken van de deur waren van den en fijn-spar. De opgeklampte deur is 192 cm hoog en 85 cm breed en bestaat uit vier verticale planken met aan de binnenzijde drie horizontale klampen, die er met spijkers aan zijn bevestigd. Aan de voorzijde is er een extra plankje op gespijkerd. Een slot en scharnieren

Deur uit de collectie van het Museum Rotterdam, inventarisnummer 15009.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

De deur uit het gemeenschappelijke privaat na conservering.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

ontbraken. Museum Rotterdam bezit in haar collectie diverse houten deuren uit de 16de en 17de eeuw. Op de achterkant van één van deze deuren is een zittende man geschilderd. Deze deur vertoont grote gelijkenis met de deur van de opgraving Coolsingel 42. De deur is geconserveerd en in een frame geplaatst om tentoongesteld te worden.

Huisraad

De keramiek, het glaswerk en tafelgerei uit afvalcontexten en ophogingslagen getuigen van een middenklasse die zich aan het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw in de nieuw aangelegde stadswijk vestigde. Op importen uit Duitse, Franse en Italiaanse productiecentra na, die in bescheiden hoeveelheden aanwezig zijn, bestaat het overgrote deel van de huisraad uit lokaal of regionaal vervaardigd rood- en witbakkend aardewerk. Majolica en faience kunnen eveneens bij Rotterdamse plateelbakkers zijn aangeschaft, mogelijk in de wijk zelf. Productieafval van plateelbakkerijen is bij de sloop van delen van de Zandstraatbuurt in de jaren 10 van de 20ste eeuw tevoorschijn gekomen.

De status van enkele huishoudens moet niet te hoog

Voorbeeld van porselein: fragment van een bord van zogenaamd Swatow-goed, een grove porseleinsoort uit Zhangzhou in Zuid-China. (Foto: Archeologie Rotterdam)

worden ingeschat, getuige de aanwezigheid van borden met

bakfouten – die als B-keus kunnen worden gezien, maar die gezien de slijtage wel zijn gebruikt – en borden van biscuit, die in verschillende afvalputten voorkomen.

Objecten van porselein, een belangrijke aanwijzing voor welstand, komen al vroeg in de 17de eeuw voor, ook in zeer bescheiden mate op de locatie Coolsingel 42.

Porselein maakte, in tegenstelling tot majolica en faience, gedurende de hele 17de eeuw maar een klein deel uit van de huisraad. Het bleef een luxeproduct dat de bewoners zich blijkbaar nauwelijks konden permitteren. Dat geldt ook voor glaswerk waarvan de luxe vormen, zoals kostbaar glaswerk uit Venetië geheel ontbreken. Glaswerk à la façon de Venise, dat vanaf het midden van de 16de eeuw in onze streken door Italiaanse glasmaesters in grote hoeveelheden werd geproduceerd, en dat aanzienlijk goedkoper was dan het echte Venetiaanse glas, is wel volop in enkele beerputten aanwezig op de locatie Timmerhuis. De locatie Coolsingel 42 leverde vrijwel uitsluitend drinkbepers op, waarvan een gedeelte waarschijnlijk lokaal is gemaakt in het glashuis aan de Westewagenstraat in de jaren 40 van de 17de eeuw.

Tot besluit

Van de neergang die de Zandstraatbuurt vanaf de 18de eeuw zou kenmerken, was aan het eind van de 16de en het begin van de 17de eeuw waarschijnlijk nog niet veel te

merken. De pas gerooide straten en de nieuwe huizen zullen een opgeruimde aanblik hebben geboden. Dat hier niet de rijke bovenlaag van de Rotterdamse burgerij woonde, blijkt uit de lange lijst beroepen en ambachten die bij bronnenonderzoek is

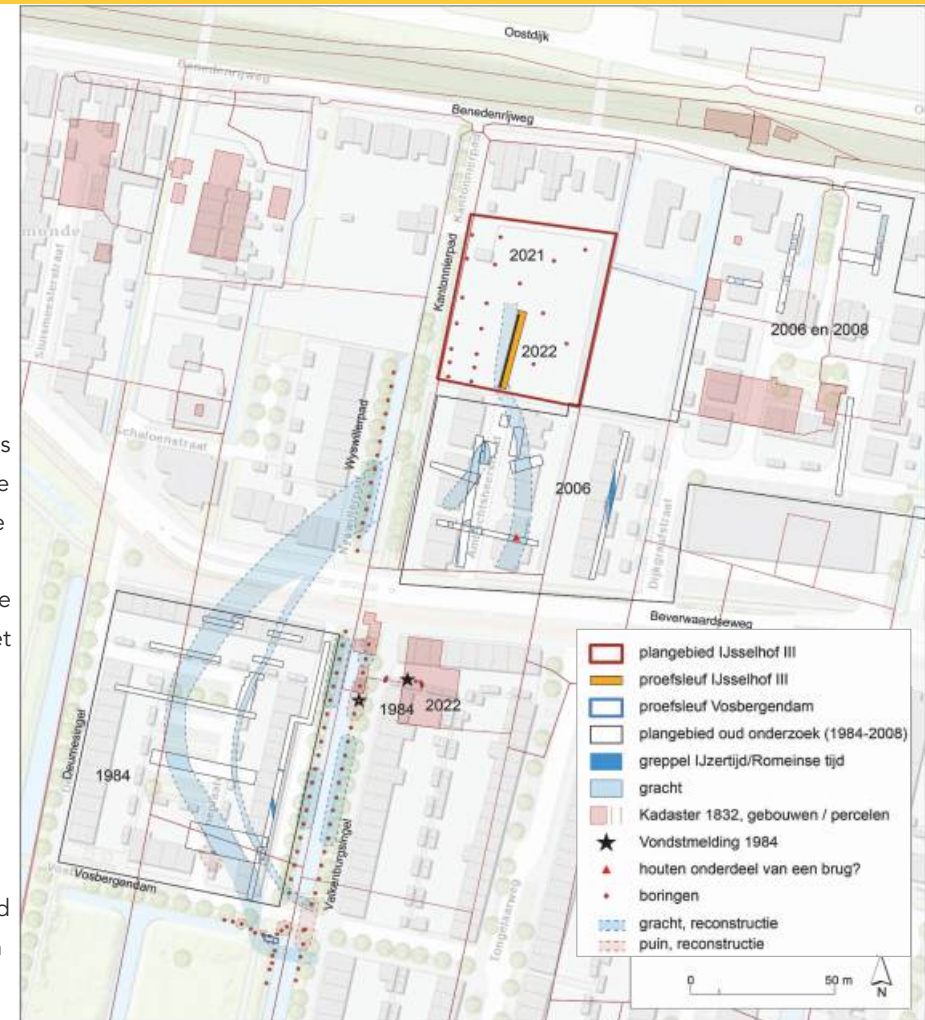
gevonden. Hoewel een aantal kopers van de nieuw uitgegeven percelen behoorde tot de betere kringen van Rotterdam, zijn het toch vooral handwerkslieden die hun weg naar de nieuwe wijk vonden. Opvallend daarbij is het grote aantal mensen dat in de textielnijverheid en daarmee samenhangende bedrijfstakken werkzaam was, ook nadat de lakenramen naar buiten de stad waren verplaatst. Velen daarvan kwamen uit de Zuidelijke Nederlanden en leverden een grote bijdrage aan de stedelijke economie. Tegelijkertijd zorgden ruimtelijke ontwikkelingen elders in de stad voor een verschuiving van het economische zwaartepunt in een voor de Zandstraatbuurt ongunstige richting. Toenemende verkamering en verkrotting van huizen in de wijk waren het gevolg.

Archeologie Rotterdam (BOOR), Patrick Ploegaert

Rotterdam | IJsselhof en Vosbergendam

Inleiding

In april 2022 is door Archeologie Rotterdam (BOOR) een proefsleuf gegraven in het plangebied IJsselhof III in het stadsdeel IJsselmonde te Rotterdam. De onderzoekslocatie ligt in de directe omgeving van twee vindplaatsen die

Overzicht van de uitgevoerde onderzoeken op en rond vindplaatsen 13-22 en 13-79 en een reconstructie van het grachtenstelsel.

(Kaart: Archeologie Rotterdam)

samen het grondgebied vormen van een dubbel omgracht bakstenen gebouw uit de 13de en 14de eeuw. Op en rond de vindplaatsen is de afgelopen decennia door archeologen van Archeologie Rotterdam onderzoek uitgevoerd.

Resultaten van het proefsleufonderzoek

Na vergelijking van de bodemopbouw in het profiel van de proefsleuf met de bodemopbouw op het aangrenzende terrein ten zuiden, waar in 2006 archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, is in de proefsleuf sprake van een voortzetting van de buitenste van de twee grachten.

De buitenste gracht buigt, vanaf het noordelijkste punt waar deze in 2006 is waargenomen, af richting het noorden en is in de proefsleuf min of meer in de lengterichting aangesneden. Dit laat zien dat het grachtenstelsel uitgebreider

Sfeerimpressie van de proefsleuf met de grachtvulling onder het profiel. (Foto: Archeologie Rotterdam)

en ouder was dan eerder werd gedacht.

Het voorgenomen bouwplan op het terrein ten noorden van de Dijkgraafstraat in IJsselmonde betekent dat een van de laatste braakliggende percelen in de omgeving van het omgrachte terrein bebouwd zal gaan worden. Dat er gravend archeologisch onderzoek in de komende decennia op en rond het terrein plaats zal vinden, ligt niet voor de hand. Daarom leek dit een mooi moment om alle gegevens die in de loop van de tijd over de vindplaatsen zijn verzameld eens op een rijtje te zetten en waar nodig kritisch tegen het licht te houden.

Een dubbel omgracht bakstenen gebouw aan de Beverwaardseweg

In 1984 vond amateurarcheoloog Ernst Frings uit Rotterdam – bij de aanleg van de Valkenburgsingel – baksteen, aardewerk en bot uit de 13de en 14de eeuw. In het verslag van de waarneming staat ook vermeld dat in de omringende grond specieresten zaten. Opvallend zijn 25 geprofileerde bakstenen of profielstenen. Deze stenen hebben niet de gewone rechthoekige vorm, maar zijn vóór het bakken in een mal of ná het bakken door bewerking met hamer en beitel afgeschuind of geprofileerd. Profielstenen worden toegepast voor afzaten (het schuine deel van een horizontale lijst, bijvoorbeeld van een raamopening), vensterprofielen of gewelfribben. Deze vondstmelding leidde in december 1984 tot een archeologische noodopgraving op het op dat moment onbebouwde terrein aan de westzijde van de singel. In de Archeologische Kroniek over de jaren 1976-1986 (BOORbalans 1) werd kort verslag gedaan van het onderzoek (Van Trierum, Döbken en Guiran 1988, 83-84). Bij het onderzoek zijn twee grachten ontdekt, waarvan de aanleg op grond van het gevonden aardewerk dateert uit het einde van de 13de eeuw. De datering van het aardewerk loopt door tot in het derde kwart van de 14de eeuw.

Een van de weinige foto's van de muur in de achtertuin van Beverwaardseweg 316. (Foto: Archeologie Rotterdam)

De bewoner van het hoekhuis aan de Beverwaardseweg 316 meldde tijdens de opgraving in 1984 dat hij, bij werkzaamheden enkele jaren daarvoor in de achtertuin, was gestuit op 'zwaar metselwerk van forse bakstenen'.

Na dit onderzoek werd geconcludeerd dat vondsten en sporen behoorden tot een dubbel omgracht bakstenen gebouw: een begraven hofstede.

Onderzoek in 2006 tussen de Benedenrijweg en de Beverwaardseweg leverde een gracht, een grote waterkuil of -poel en enkele paaltjes op, die allemaal tot hetzelfde archeologische complex behoren. De grachten, waarvan de buitenste een breedte had van 8 m, zijn op basis van de vorm, breedtes, datering en opvullingslagen vergelijkbaar met de grachten die in 1984 gevonden zijn ten westen van de Valkenburgsingel. Mede op basis van dit onderzoek werd vermoed dat het totale grachtenstelsel acht- of sleutelgatvormig was.

Ten noordoosten van het omgrachte terrein zijn sloten, palen en kuilen gevonden uit de periode tussen circa 1200 en 1373. Op basis van de sporen en het vondstmateriaal kan aangenomen worden dat er sprake is van een huis-

plaats (boerderij) in de directe omgeving.

Als voorlopig laatste in een reeks onderzoeken op en rond het terrein is in september 2022 de aanleg van een duiker aan de Vosbergendam archeologisch begeleid. Op basis van het verloop van de buitenste gracht, die in 1984 was gekarteerd, bestond de verwachting dat die gracht op de plek van de nieuwe duiker zou worden aangesneden. Na bestudering van het noordprofiel in de sleuf en van het profiel van aanvullende boringen, is in de directe omgeving van het onderzoeksgebied aan de Vosbergendam de gezochte grachtvulling gevonden. Het verloop van de buitenste van de twee grachten is echter net iets anders dan verwacht; de gracht lijkt juist iets af te buigen richting het zuiden en vervolgens richting het oosten. Aan de binnenzijde van de gracht is een laag met bakstenen gevonden, waarvan het formaat van de stenen vergelijkbaar is met de stenen die in 1984 zijn gevonden. Enkele bakstenen hadden krimpscheuren, maar ook specieresten. Dit toont aan dat de bakstenen wel degelijk zijn gebruikt voor metselwerk. Op meerdere plekken langs de Valkenburgsingel zijn in boringen baksteenfragmenten gevonden. Alleen gravend onderzoek zou inzicht kunnen geven hoe de verspreiding van het baksteenpuin geïnterpreteerd moet worden.

Bebouwing in de 16de eeuw?

Bij de hierboven beschreven onderzoeken is altijd uitgegaan van bebouwing uit de 13de en 14de eeuw; de scherpen keramiek en bakstenen die zijn gevonden, wezen immers op die periode. In de tweede helft van de 16de eeuw is (ook) sprake van bebouwing op het terrein. Dat valt althans op te maken uit kaarten uit die periode. Het hiaat in de bewoning is als volgt te verklaren. Na de overstromingen van 1373-1375 werd de voormalige Riederwaard in fasen herbedijkt. De financiële steun van de graaf van Holland en

de nadrukkelijke eis aan de ambachtsheren om de bedijkingen op orde te brengen, leidden echter pas tot resultaat na de overstroming tijdens de St. Elisabethsvloed van 1421. In 1437 is de Polder Oost IJsselmonde, waarbinnen het plangebied ligt, bedijkt, maar in 1447 kwam deze nogmaals kortstondig onder water te staan (Hoek 1973, 23). Na dat moment lijkt bewoning opnieuw mogelijk, met de bouw van kasteel IJsselmonde in 1483 als duidelijk voorbeeld. De vraag is nu of het in de 16de eeuw afgebeelde gebouw een nieuw gebouw is of dat het oorspronkelijke gebouw uit de 13de/14de eeuw de overstromingen (grotendeels) heeft doorstaan.

Historische kaarten

De oudst bekende kaart waarop bebouwing ter hoogte van de locatie staat weergegeven, is een kaart van Oost-IJsselmonde en Nieuw-Reijerwaard van Odolphus Koenraedtszoon uit 1564. Op die kaart staat evenwijdig aan de dijk een boerderij met aangebouwde schuur. Daarachter is een hooiberg afgebeeld, waarvan de roeden duidelijk zichtbaar zijn. Een geheel ander beeld geeft de iets jongere kaart van landmeter Jan Jansz. Potter. Deze zeer grote kaart (circa 2 x 1 m) van Ridderkerk en IJsselmonde is door Potter omstreeks 1567 gemaakt, in opdracht van Johan de Merode, die am-

Uitsnede uit de kaart van Ridderkerk en IJsselmonde van Jan Jansz. Potter, gemaakt ná 1570, met daarop het bakstenen gebouw aan de huidige Beverwaardseweg.

bachtsheer van Ridderkerk en Oost-IJsselmonde was. Afgaande op de vrij nauwkeurige weergave van de overige bebouwing op deze kaart mogen we ervan uitgaan dat ook het gebouw op 'onze' locatie een betrouwbare indruk geeft van de werkelijke situatie. Het gebouw ligt vrij precies – het blijft immers een kleinschalige kaart – op de plek van het archeologisch onderzoek in 1984. Op de kaart van Potter staat, iets van de dijk af, een torenvormig bouwwerk met een begane grond met toegang, een verdieping en een zolder met zadeldak tussen twee topgevels. Het dak heeft op de kaart een grijsblauwe kleur. Dit kan duiden op een dakbedekking met leien, maar misschien is deze kleur alleen de aanduiding van een hard dak in tegenstelling tot 'zachte' daken van riet, die op de kaart in lichtbeige zijn weergegeven. De toegang, met mogelijk een hekje, is vanaf de dijk. De grachten zijn niet weergegeven, als ze in de tijd dat Potter de kaart maakte tenminste nog bestonden. Een tekst bij de toren luidt 'de stienen camer'. Vlak bij de toren ligt, haaks op de dijk, een gebouw (boerderij) met een hooiberg. Jan Jansz. Potter heeft op zijn kaarten wel vaker vergelijkbare bakstenen torens afgebeeld, die duidelijk anders zijn geschilderd dan de boerderijen. Bakstenen woontorens die ook op IJsselmonde liggen, die bovendien archeologisch zijn onderzocht, zijn het kasteel Huis te Woude en het Huis te Katendrecht.

Uiterlijk en omvang van het gebouw

Om iets over het uiterlijk van het gebouw te kunnen zeggen, kunnen we - zoals gezegd - alleen afgaan op een kaart van Potter uit omstreeks 1567. Vorm- of profielstenen die in 1984 zijn gevonden, laten zien dat het gebouw geprofileerde vensters of ingangen had. Uit de 'waterpoel' in het noorden van de vindplaats zijn 29 fragmenten vloertegels met spatten groen loodglazuur en afgeschuinde

zijkanten verzameld. Of de tegels uit het bakstenen gebouw zelf komen is niet zeker, maar ligt wel voor de hand. Het is niet bekend hoe Potter aan zijn informatie over het bakstenen gebouw aan de huidige Beverwaardseweg is gekomen. Er zijn geen aanwijzingen dat het er in de 16de eeuw nog stond. Datzelfde geldt bijvoorbeeld ook voor Huis te Woude, waarvan de muren in 1418 (door de Hoeken) omver werden getrokken. Toch beeldde hij op de locatie van Huis te Woude een ronde toren af. Dat moet dan de duiventoren zijn, die in 1570 werd gebouwd. In dat geval heeft Potter zijn kaart dus ná 1570 gemaakt.

De meest voor de hand liggende conclusie is dan ook dat, hoewel er voldoende aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van een bakstenen gebouw, we voor het uiterlijk van dat gebouw niet af mogen gaan op de kaart van Potter. Bestaande gebouwen beeldde hij vrij nauwkeurig af, maar voor het gebouw aan de Beverwaardseweg heeft hij vermoedelijk een bestaande woontoren als voorbeeld genomen. Hij was blijkbaar wel op de hoogte van het feit dat er een bakstenen woontoren stond in de 14de eeuw.

Inrichting van het terrein

Op verschillende plekken op het terrein zijn proefsleuven gegraven of zijn boringen gezet. Hoewel slechts kleine delen van het terrein op deze manier zijn onderzocht, kunnen toch uitspraken worden gedaan over de inrichting ervan. Er is altijd uitgegaan van een *dubbel* omgracht bakstenen gebouw. Die omschrijving is gebaseerd op de in 1984 en 2007 opgegraven grachten. Uit nadere bestudering van de opgravingsgegevens blijkt dat eigenlijk alleen aan de westzijde sprake is van twee, min of meer parallel lopende grachten. Van het oostelijke verloop van deze grachten is niets bekend. In het noordoostelijke deel van het terrein lijkt eveneens sprake te zijn van twee grachten. De buitenste gracht is over een aanzienlijke lengte te

volgen. Het als binnenste gracht geïnterpreteerde spoor is echter slechts in één sleuf waargenomen. Over de lengte en oriëntatie van deze gracht is verder niets bekend. In boringen die in de zomer van 2022 aan weerszijden van de Valkenburgsingel zijn gezet, zijn aanwijzingen gevonden voor een derde gracht, oostelijk van de twee al bekende grachten. Het verloop van deze gracht is aan de hand van de boringen lastig te bepalen, maar op grond van de schaarse gegevens lijkt die gracht rond de locatie van het in 1984 gevonden muurwerk te liggen. Een mogelijke reconstructie van het grachtenstelsel en de locatie van het bakstenen gebouw is weergegeven op p. 57.

Binnen het noordelijke deel van het grachtenstelsel lag een langwerpige spoor, waarvan niet duidelijk is of het een gegraven kuil is of een depressie waarin (nagenoeg permanent) water stond. Het is geïnterpreteerd als waterkuil of -poel en diende vermoedelijk als drinkplaats voor vee. In het noordoostelijke deel van het grachtenstelsel is er – in de vorm van een eikenhouten balk – mogelijk een aanwijzing voor een kleine brug over de gracht. De balk lag op de bodem van de gracht. In de balk zitten meerdere ovale gaten voor dwarsverbindingen en ronde gaten van bevestigingspennen. Gezien de locatie zou het kunnen gaan om een bruggetje tussen het omgrachte terrein en de boerderij ten noordoosten daarvan.

Huisraad

Het grootste deel van de gevonden huisraad uit de 13de en 14de eeuw komt uit de ‘waterpoel’ in het noordelijke deel van het omgrachte terrein. Hierbij moet natuurlijk worden opgemerkt dat er nog weinig gravend onderzoek is verricht, met uitzondering van een aantal proefsleuven. Op de plek waar in 1984 de dubbele gracht is blootgelegd zijn de grachten met de kraan uitgegraven, zoals blijkt uit de expliciete melding daarvan in de dagstaten. Dat heeft weinig

vondsten opgeleverd, hoewel er dus zeker goed is gekeken. De huisraad bestaat voornamelijk uit kannen van zowel protosteengoed, bijna-steengoed en steengoed uit het Duitse Rijnland. Een mogelijk tweede categorie importen is het roodbakkend, zogenaamd hoogversierd aardewerk dat vooral wordt gekenmerkt door een duidelijk geaccentueerde (slib)versiering, al dan niet in hoog reliëf.

Sloop van het gebouw

Het bakstenen gebouw is op een bepaald moment gesloopt, maar wanneer? Een aanwijzing is de opmerking over de specieresten in de omringende grond bij de vondsten van Ernst Frings in het dagrapport van de opgraving in 1984. Ook zitten er bij alle gevonden bakstenen tot nu toe maar twee met resten van schelpkalkmortel. De rest van de bakstenen en vormstenen lijkt te zijn afgebikt, wat erop wijst dat het gebouw, of in ieder geval een gedeelte daarvan, is afgebroken. Dat moet dan zijn gebeurd in het derde kwart van de 14de eeuw. De datering van het keramiek en de bakstenen loopt immers door tot in die periode. Er zijn geen vondsten met een datering in de 15de tot en met de 17de eeuw. Keramiek uit de 17de tot en met de 19de eeuw hoort bij de boerderij die op dezelfde plek stond en die op grond van historische kaarten teruggaat tot in het begin van de 19de eeuw. Er is dus in het vondstmateriaal sprake van een duidelijk bewoningshiaat na het derde kwart van de 14de eeuw. De meest voor de hand liggende gebeurtenis die een verklaring geeft voor het ophouden van de bewoning zijn de overstromingen van de Riederwaard in de periode 1373-1375. Er is een scenario denkbaar waarin de overstromingen het gebouw of de funderingen zodanig hebben aangetast dat is besloten tot sloop over te gaan.

Maar misschien is er een andere verklaring voor de sloop van het gebouw en heeft die al eerder plaatsgevonden.

Halverwege de 14de eeuw vonden namelijk zware gevechten plaats tussen verschillende partijen binnen de adel van het graafschap Holland. In deze Hoekse en Kabeljauwse twisten stonden aanhangers van Willem V en Margaretha van Beieren tegenover elkaar. In 1351 won Willem de strijd van zijn moeder Margaretha, waarbij kastelen van Hoekse edelen werden geplunderd en verbrand. Hoek meldt in een artikel over verdedigbare bakstenen huizen in het Maasmondgebied het volgende: *“In 1351 worden alle huizen van de Hoekse edelen, zonder onderscheid van type, op bevel van de graaf gesloopt, de afkomende materialen komen ter beschikking van de steden, die de graaf hebben gesteund”* (Hoek 1972b, 230). Was het huis aan de huidige Beverwaardseweg misschien hetzelfde lot beschoren?

Uit het profiel van de gracht op het noordelijke deel van het terrein aan de Beverwaardseweg blijkt dat de gracht in ieder geval in de periode vóór 1373 met circa 70 cm klei is dichtgeslibd. De gracht lijkt niet opgeschoond of uitgebaggerd. De geanalyseerde soorten mollusken uit de afgezette klei passen ook heel goed bij een verlandende gracht met waarschijnlijk veel (water)planten erin. Dit zou erop kunnen wijzen dat al voor de overstromingen van 1373-1375 er een tijd lang geen onderhoud aan de gracht is gepleegd.

In het bezit van Willem de Cuser?

In de Archeologische Kroniek over de jaren 1976-1986 in BOORbalans 1 zijn, naast een kort verslag van het archeologische onderzoek in 1984, ook historische bronnen aangehaald die een verband leggen tussen het gebouw en historische personen. Directe historische gegevens ontbreken, al is het goed mogelijk dat het terrein deel uitmaakte van een niet nader omschreven leengoed, gelegen in het ambacht IJsselmonde, dat Jan van Polanen in 1325 voor 300 pond aan Willem de Cuser verkocht: *“Janne van Polanen krijgt het leen ten vrij eigen, dat hij voor 300 lb*

hollands heeft verkocht aan Willem den Kuser en draagt hiervoor in ruil op 104 morgen land, genaamd de Broec, in Zoeterwoude.” (Hoek 1972a, 120, nr. 21).

Een aanwijzing dat het terrein aan de huidige Beverwaardseweg deel uitmaakte van de genoemde aankoop, is mogelijk te vinden in een nadere omschrijving uit 1327. Hierin bevestigt graaf Willem III dat met zijn toestemming Willem de Cuser diens echtgenote jonkvrouw Ida een lijftocht heeft geschonken uit een leengoed gelegen in het ambacht van heer Ogier van Cralingen, te weten de helft van een huis met boomgaard, van een molen en van bijbehorend land, en hij belooft haar in die lijftocht te zullen handhaven.

“Wi Willaem grave etc. maken cond allen luden dat Willaem die Cuser met onser hand ghemaect heft jonfrouwe Yden zinen wive toit hore lijftochte uyt den goede dat hi van ons hout, ende gheleghen es in heren Ogiers ambocht van Cralinghe tusken Willaems Vinken lande ane die ene side ende Dieric Eemsen soens lande ane die ander zyde, half die husinghe binnen der uterster graften metten boemgarde ende half die molen die dair voir bi den dike staet, ende noch voirt die minre helfte van alle dien lande dat dair toe behoert; in wilker lijftochte voirscreven wi gheloven te houden joncfrouwe Yden voirs na sede ende na coustume van onsen lande.”

Deze transactie heeft betrekking op land in het ambacht van heer Ogier van Cralingen te IJsselmonde, met een woning en de molen bij de dijk. De omschrijving *uiterste gracht* toont dat we hier te maken hebben met een huis dat door meerdere grachten werd omgeven. Een beschrijving waar het terrein aan de huidige Beverwaardseweg, althans op dat aspect, aan voldoet. Willem (de) Cuser (circa 1290-1355) wordt gewoonlijk voor een bastaard van graaf

Jan II (1299-1304) of van diens zoon Willem III (1304-1337) gehouden, omdat hij in zijn wapen een vrijkwartier voert, gevierendeeld van Holland en Henegouwen. Een enkele auteur ziet in Cuser echter een bastaard van graaf Floris V (Van Foreest 1950, 59). In een latere publicatie houdt Van Foreest hem voor een zoon van graaf Willems oudste broer Jan (Van Foreest 1969, 199). Met zijn eerste vrouw, Ida van Oosterwijk, krijgt Willem Cuser een dochter Meijne of Meyne (1310-1350) en een zoon Coenraad (circa 1325-1407), die al op jeugdige leeftijd tot de vooraanstaande edelen van het graafschap Holland behoorde. Na het overlijden van Ida in 1338 trouwt Willem een jaar later met Machteld van Heemstede.

In een oorkonde van graaf Willem IV, gedateerd 1339, betreffende het huwelijk van Willem en Machteld, komt ook het goed ter sprake dat Willem in bezit heeft in de Riederwaard, liggende in de ban van IJsselmonde.

Waarschijnlijk worden hiermee de hofstede, erf en molen in IJsselmonde bedoeld waarmee Machteld door Willem Cuser wordt getocht.

Tot besluit

Het archeologische onderzoek in 2022 heeft een waardevolle aanvulling opgeleverd op onze kennis van de vindplaatsen. De proefsleuf in het plangebied IJsselhof III en de boringen aan weerszijden van de Valkenburgsingel en het Nyswillerpad hebben aangetoond dat het grachtenstelsel rond het bakstenen gebouw complexer is dan eerder werd verondersteld.

Op het westelijke deel van het terrein is sprake van drie, mogelijk vier grachten en de twee buitenste grachten lijken richting het noorden samen te komen.

Van het grachtenstelsel aan de oostzijde van het terrein is vrijwel niets bekend, behalve dan dat er een brede gracht is gevonden, waarvan we nu weten dat die richting het

noorden afbuigt. Het blijft onduidelijk of aan deze zijde sprake is van een dubbele (of driedubbele) omgrachting. De begeleiding aan de Vosbergendam toont niet alleen dat de buitenste gracht aan de zuidzijde sterk afbuigt richting het oosten, ook is aan de hand van diverse boringen een grote concentratie baksteenpuin in de ondergrond aangetoond. Wat deze concentratie voorstelt, is vooralsnog onduidelijk.

Een belangrijke constatering is dat op basis van het weinige vondstmateriaal eigenlijk geen vergaande conclusies te trekken zijn over de toestand van het terrein na de overstromingen in de periode 1373-1375. Tot nu toe is bij het onderzoek vooral uitgegaan van bebouwing in de 13de en 14de eeuw en is de mogelijkheid van latere bebouwing niet verkend. Toch staat op de kaart van Potter uit circa 1570 een huis afgebeeld. Het ontbreken van vondsten uit de 15de en 16de eeuw betekent echter niet dat het terrein niet herbouwd was in de 15de of 16de eeuw. We zien het alleen niet terug in het vondstmateriaal dat van een te beperkt deel van het terrein afkomstig is. De formaten van de tot nu toe gevonden bakstenen – ook die uit de tuintjes van de huidige bewoners – zijn redelijk uniform en dateren uit de 13de en 14de eeuw. Dat kan betekenen dat het gebouw de overstromingen in de 14de eeuw heeft overleefd óf is herbouwd met de op het terrein aanwezige oude bouwmaterialen.

Er blijft onduidelijkheid bestaan over de bebouwing op het terrein. Op basis van de ene foto uit 1984 van een bakstenen fundering is niets te zeggen over afmetingen en indeling van het vermoedelijke hoofdgebouw. De vondst van laatmiddeleeuwse bakstenen in een achtertuin aan de Valkenburgsingel doet vermoeden dat er meer funderingen bewaard zijn gebleven.

Opmerkelijk is ook de laag met baksteenpuin in het zuiden van het terrein. In een aantal boringen en in het profiel van

een sleuf is deze laag aangeboord en aangesneden. Vooralsnog lijkt de concentratie met puin voornamelijk naast de grachten te liggen. Of hier sprake was van bebouwing of dat het sloopafval van elders op het terrein komt, is onduidelijk.

*Archeologie Rotterdam (BOOR),
Patrick Ploegaert*

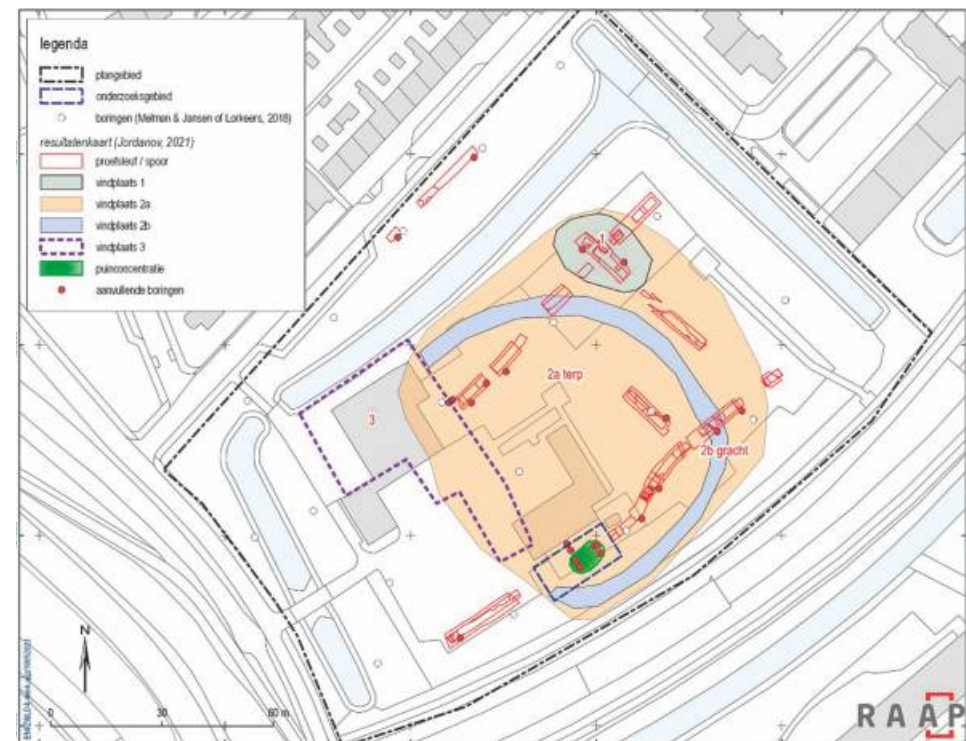
Zwijndrecht | Plangebied Lindtsebenedendijk 151-155

In opdracht van de gemeente Zwijndrecht heeft RAAP in maart 2023 een kleine archeologische opgraving uitgevoerd in plangebied Lindtsebenedendijk 151-155 in de gemeente Zwijndrecht. De aanleiding voor het onderzoek is het voorstellen om in het plangebied een kleinschalige woonwijk genaamd 'Land van 't Hoff' te realiseren. Ook waren er plannen om de voormalige boerderij 't Hoff, die een oorsprong heeft in de 16de eeuw, te herontwikkelen. De boerderij is echter afgebrand tijdens de jaarwisseling van 2022-2023 en daarom kort daarna tot aan het maai-veld gesloopt. Begin 2025 worden de ondergrondse funderingen onder archeologische begeleiding verwijderd. Uit voorgaand karterend en waarderend onderzoek (Jordanov, 2021) bleek dat binnen het plangebied sprake is van drie behoudenswaardige vindplaatsen. Het gaat om een oud loopniveau (vindplaats 1), een geëgaliseerde middeleeuwse terp (vindplaats 2a), met gracht (vindplaats 2b), een zone met mogelijke funderingsresten (ook onder vindplaats 2b geschaard) en de 16de-eeuwse boerderij met erf (vindplaats 3).

Huidig onderzoek heeft alleen betrekking op de opgraving van de vermeende funderingsresten van vindplaats 2b. De omvang en ligging van het onderzoeksgebied worden bepaald door de ligging en omvang van de funderingsresten (gekarteed door boringen), in combinatie met de ligging en omvang van het bouwvlak van de toekomstige woningen op deze locatie.

Het plangebied ligt in de Zwijndrechtse Waard, een veengebied waar naast veen ook rivierafzettingen (kom- en/of oeverafzettingen) voorkomen. Uit het vooronderzoek bleek dat het in de middeleeuwse Kortambacht van de Lindt ligt, op de plek van een brede (circa 1,5 ha) omgrachte middeleeuwse woonheuvel en de in oorsprong 16de-eeuwse

Het onderzoeksgebied op de allesporenkaart van Jordanov (2021), gecombineerd met de aangewezen vindplaatsen. (Kaart: RAAP)

Sfeerfoto van de veldwerkzaamheden. (Foto: RAAP)

boerderij 't Hoff. De woonheuvel is echter in de Nieuwe Tijd grotendeels geëgaliseerd en opnieuw ingericht (met bijvoorbeeld perceelsloten).

Ten zuiden van de afgebrande boerderij 't Hoff zijn funde-

Allesporenkaart (Kaart: RAAP)

Grape, waarschijnlijk uit West-Brabant (1650-1750).

(Foto: RAAP)

ringsresten gevonden, waarvan onduidelijk is gebleven bij welke

structuur ze hoorden; mogelijk stond binnen het onderzoeksgebied een (deels stenen) bijgebouw en/of zijn het resten van bijvoorbeeld een tuinmuur. Verder zijn houten palen (beschoeiingsdelen c.q. hekwerken) gevonden, die mogelijk activiteit (maar geen bewoning) aantonen in de 15de/vroege 16de eeuw. Ten slotte zijn (afval)kuilen en een laag aangebrachte rietbundels (c.q. 'vloermatten') gevonden; dit sporencomplex dateert op basis van de meeste

vondsten uit de 18de/19de eeuw, de periode dat het Hoffcomplex veel aan de zalmvisserij verdiende.

Het vondstmateriaal is afval van de voormalige bewoners van het Land van 't Hoff. Het gaat om regulier keukengerei (zoals veelvoorkomende borden, grappen, kommen, pannen, lepels) en om gereedschap (zoals scheppen) en zaken voor opslag en/of mogelijk ambacht (zuivelproductie en -bereiding). Daarnaast zijn persoonlijke items als leren schoeisel gevonden. Een klein deel van de vondsten bestaat uit luxer servies en een lichtgewicht modieuze schoen, als ook een (sier)degen. Deze vondsten zijn meer representatief voor

Het sierdegen uit de eerste helft van de 18de eeuw.

(Foto: RAAP)

de welgestelde bewoners (zoals de schouten). Het is bekend dat 't Hoff in het bezit was van een familie die generaties lang het ambt van schout of burgemeester bekleedde. De boerderij was langdurig een belangrijk centrum voor (dagelijks) bestuur en vanaf de 18de eeuw werd er veel verdiend aan de zalmvisserij.

In het onderzoeksgebied zijn geen resten van een middeleeuwse woonheuvel (vindplaats 2a) of gracht (vindplaats 2b) gevonden, hoewel activiteit (maar geen nederzetting) in het

Enkele vondsten van keramiek uit een kuil: een baardmankruik (1700-1800), een faience bord, de bovenzijde van een kan en een witbakkende zelfpot.

(Foto: RAAP)

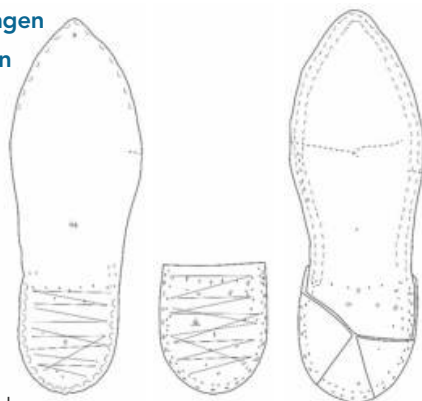
Pijpaarden beeld van een zwaan of eend.

(Foto: RAAP)

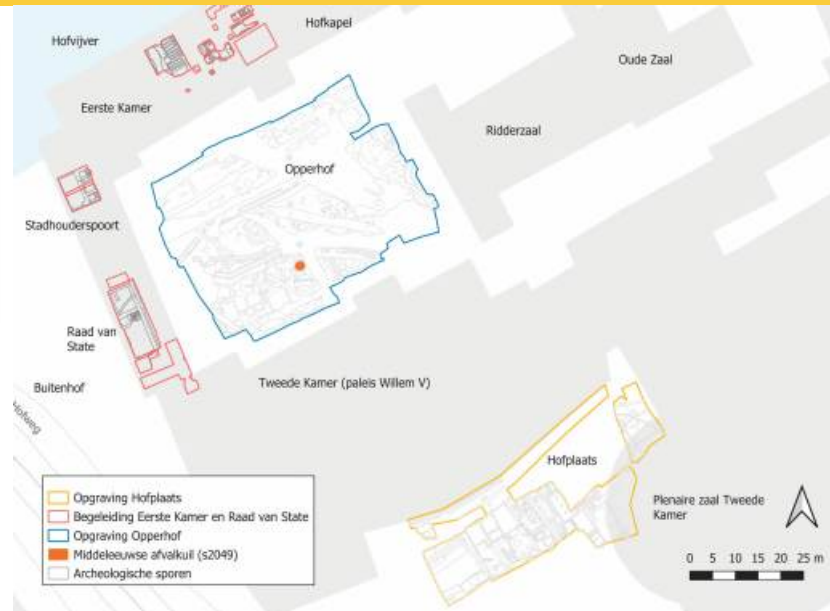
Tekening van de zoollagen van een lichtgewicht en – voor die tijd – modieuze schoen uit de periode 1770-1810.

(Tekening: Elisabeth de
Campenhout; Archeoleer)

laatste kwart van de
15de eeuw of vroeg-16de
eeuw wel mogelijk is, getuige de kapdatum van enkele
eikenhouten palen. Verder houden de resten uit met name
de 18de/19de eeuw waarschijnlijk verband met de in
oorsprong 16de-eeuwse boerderij (vindplaats 3). Het gaat
echter niet om de kern van de boerderij en/of de kern van
het bijbehorende erf; die worden ten noorden van het
huidige onderzoeksgebied verwacht. Het gaat eerder om
de rand van het erf en/of de periferie van de nederzetting.

RAAP, Ewan Mol

Locatie van de besproken afvalkuil.

(Kaart: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

uit de late 14de en vroege 15de eeuw.
De kuilen dateren uit de periode van graaf Albrecht van
Beieren (1358-1404), Willem van Oostervant (1404-1417)
en Jacoba van Beieren (1417-1433) en bevatten duizenden

Twee archeologen overdenken de context van een diepe kuil bij de opgraving van het Opperhof.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

scherven aardewerk, allerlei stukken dierlijk
bot en aslagen met enorme hoeveelheden
vis- en schelpresten. Bij het onderzoeksteam
rees in het veld al de vraag of dit afval was
van uitbundige banketten, waar bijvoorbeeld
graaf Albrecht zich te goed aan deed bij
extravagante maaltijden? Maaltijden, waar
tafels met feestelijk opgemaakte everzwijnen
en zwanen sierlijk pronkten, het bier en de
wijn rijkelijk vloeiden en het barstte van
rumoer en gezelligheid? En de enorme puin-
hoop die natuurlijk naderhand achter werd
gelaten. Dit artikel presenteert de eerste
resultaten van een lopend onderzoek naar de
inhoud van deze kuilen en hun betekenis.

Pilotonderzoek: kuil 2049

Gezien de grote hoeveelheid vondstmateriaal uit de ver-
schillende kuilen werd een pilotonderzoek opgezet rond
één kuil, spoor 2049, die diende als proef voor de verdere
analyse en interpretatie van de kuilen. Vrijwilligers van de
gemeente Den Haag zeefden de verzamelde grondmon-

Spoorfoto van kuil 2049.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

BIJZONDER ONDERZOEK

Afvalkuilen op het Binnenhof

Bij recent archeologisch onderzoek op het Opperhof van
het Binnenhof in Den Haag stuiten onderzoekers op een
tiental tot wel twee meter diepe kuilen vol vondstmateriaal

Het verzamelde steengoed uit kuil 2049.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

sters en studenten van Hogeschool Saxion hielpen bij de uitsplitsing van het materiaal. Monique van Veen (afdeling archeologie, gemeente Den Haag) analyseerde het aardewerk en organiseerde een 'schervenplakdag' tijdens de Nationale Archeologiedagen om te onderzoeken of de scherven tot compleet aardewerk konden worden gepuzzeld. Kinie Esser (Archeoplan Eco) en Amy van Saane (Nehalennia Archaeology) onderzochten het botmateriaal.

Aardewerk: Jacobakannen en kookgerei

Uit kuil 2049 werd een indrukwekkende hoeveelheid aardewerk verzameld, in totaal 78 kg, bestaande uit meer dan duizend scherven.

De kuil bevatte twaalf vullingen, maar het merendeel van de scherven lag in de onderste vullingen van het spoor. Over het algemeen bevatte de kuil gefragmenteerd incompleet materiaal, waarbij er weinig passing tussen de scherven mogelijk was. Dit suggereert dat de kuil een secundaire depositie van materiaal bevat, waarschijnlijk afkomstig van een verplaatsing van geaccumuleerd afval. Maar liefst 96% van het aardewerk is afkomstig van steengoed drinkkannen uit Siegburg, het gaat hier om minimaal 261 kannen, vooral van het type dat bekend is als Jacobakannen en gedateerd wordt tussen 1375 en 1425. Een enkel

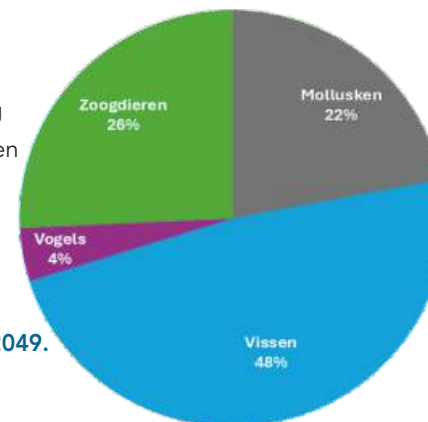
afwijkend type kan gedateerd worden tussen 1325 en 1375. Er is slechts één fragment van een steengoed drinkschaaltje gevonden, wat te fragmentarisch was om goed te kunnen dateren (1325-1525). Naast steengoed waren er ook scherven van roodbakend aardewerk, waaronder een bodem van een pispot en fragmenten van grote (30-38 cm) ongeglazuurde kooltjesspannen, die als verwarmingsbron en als deel voor de afvoer van as dienden. Daarnaast werden er fragmenten van alledaags kookgerei, zoals bakpannen, grappen en een vetvanger verzameld.

Drinkschaaltjes worden vaak in verband gebracht met het drinken van wijn, een drank voor de elite, en kannen met bierconsumptie door de bredere bevolking. De vondst van slechts één drinkschaaltje zou kunnen suggereren dat er weinig elitedranken zijn geconsumeerd. Maar zo simpel is het niet, aangezien dezelfde kannen werden gebruikt voor zowel goedkoop bier als duur kwaliteitsbier, uit bijvoorbeeld Hamburg.

Voedselresten

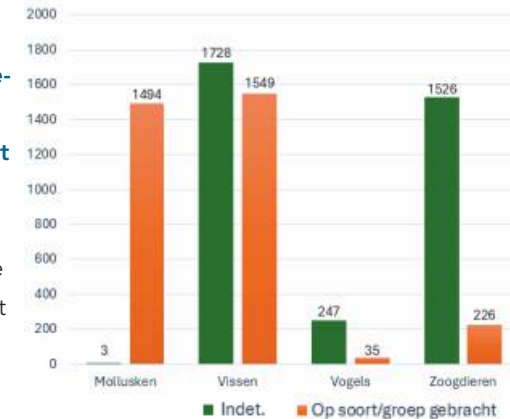
Al tijdens de opgraving werd duidelijk dat er een grote hoeveelheid resten van zoogdieren, vogels, vissen en

Soortenspectrum kuil 2049.

Vergelijking ongedetermineerd en op soort gebracht materiaal.

schelpdieren in de kuil lag. Het meest opvallend was de enorme hoeveelheid visresten.

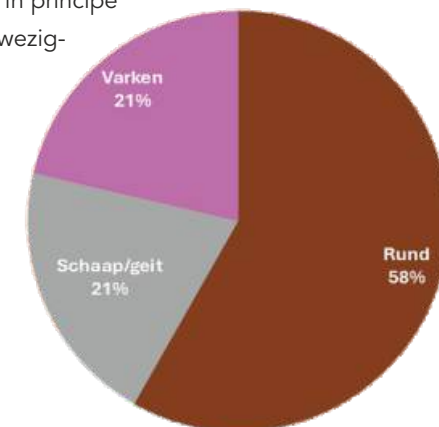

Er is een tiental grondmonsters verzameld die over een maaswijdte van 0,5 mm zijn gezeefd. Bij de analyse van de dierlijke resten werd duidelijk dat de fragmentatiegraad vooral in de zeefresiduen erg hoog was. Hierdoor kon een aanzienlijk deel van het materiaal niet tot op soortniveau worden gedetermineerd. Niet op diersoort te determineren fragmenten konden echter meestal nog wel aan een bepaalde grootteklasse worden toegeschreven.

Zoogdieren: slachtvee

De zoogdierresten in de kuil bestonden uit afval van standaard slachtvee: veelal van rund, maar ook van schaap/geit en varken. De niet op soort, maar op diergrootte ingedeelde resten veranderen dit beeld niet. Ook de resten van 'grote zoogdieren' zijn hoogstwaarschijnlijk van rund, hoewel paard of edelhart in principe mogelijk zijn lijkt hun aanwezigheid niet waarschijnlijk. Paardenvlees werd in de 14de eeuw amper of niet gegeten en er zijn geen herkenbare botfragmenten.

Verhouding tussen de resten van slachtvee.

Haksporen op de botfragmenten.

(Foto: Kinie Esser, Archeoplan Eco)

ten van wild, zoals edelhert, ree of wild zwijn gevonden, zelfs niet van haas of konijn.

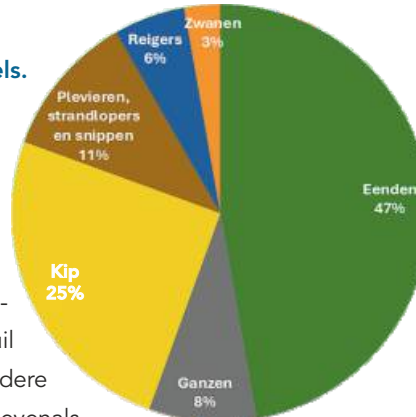
Een bijzonder aspect van de zoogdierresten was de manier waarop ze verwerkt waren. Meer dan een derde van de botfragmenten vertoonde haksporen, die erop duiden dat het vlees in porties van min of meer gelijke grootte werd verdeeld. De gevonden delen waren vooral goed bekleemde stukken uit de wervelkolom, schouders en bovenpoten. Hoewel de aanwezige diersoorten niet wijzen op luxe maaltijden, was het wel vlees van goede kwaliteit.

Vogels

Er zijn relatief weinig vogelresten gevonden en het merendeel bestond uit gangbare consumptiesoorten, zoals kip,

Soortenspectrum vogels.

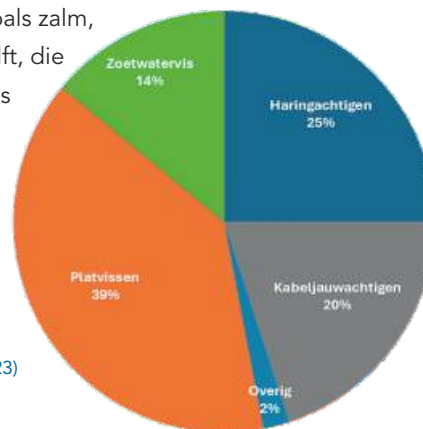
eend en gans. In de Middeleeuwen werden diverse wilde eendensoorten, bijvoorbeeld uit eendenkooien, regelmatig gegeten. In de kuil zijn resten van onder andere de kuifeend gevonden, evenals enkele resten van edel gevogelte, zoals zwaan en reiger. Hoewel zwaan en reiger alleen door of in opdracht van de elite mochten worden bejaagd, werden ze vaak als geschenk gegeven of verkocht. Hierdoor duiken ze niet uitsluitend op in adellijke contexten, maar ook bij de gegoede burgerij. Soorten als goudplevier en houtsnip stonden eveneens regelmatig op het menu van welgestelde burgers. De kleine aantallen die hiervan in de kuil werden gevonden, maken een eenduidige statusbepaling echter lastig.

Vissen

In totaal werden achttien vissoorten geïdentificeerd, waaronder zoetwatervissen, zoals paling, karperachtigen en baars, en zeevissen, zoals haringen, kabeljauwachtigen en stekelrog. Bijzonder was ook de aanwezigheid van migrerende soorten, zoals zalm, maar ook houting en elft, die in de Benelux inmiddels zijn uitgestorven en destijds al geen alle-

Gemiddelde van visresten uit stedelijke contexten in kustprovincies. (naar: Muysson 2023)

Afbeelding van gedroogde schol.

(KB: Visboek van Adriaen Coenen)

daagse consumptievissen waren.

Opvallend was ook de grote hoeveelheid platvisresten van schol, schar en bot. Hun hoge percentuele vertegenwoordiging valt specifiek op in vergelijking met het gemiddelde van stedelijke contexten uit de kustprovincies in die tijd. Bij de platvissen ontbreken de koppen, wat suggereert dat ze vers of voorafgaand aan het droogproces zijn bewerkt. Van de rondvissen, zoals karper, baars en kabeljauw, zijn vooral de goed bekleemde delen gevonden, wat duidt op hoogwaardige visporties.

Ook werd een groot aantal platte wervels gevonden, wat mogelijk te maken heeft met de bereidingswijze of de consumptie van de vis. Gedroogde kabeljauwen werden bijvoorbeeld als stokvis op de markt verkocht. Men moest de vis voor consumptie eerst met een hamer bewerken. Deze handeling brak de taaie vezels van de vis af en liet soms platgeslagen wervels achter. Na het hameren werd de stokvis een of meer nachten in vers water geweekt en ten slotte werd hij bereid en als maaltijd geserveerd (Ervynck and Van Neer, 2015, p. 31).

Hoewel de meeste visresten wijzen op een goede, maar niet bijzonder luxe maaltijd, is er een uitzondering: bij het

Afbeelding van een steur. (KB: Visboek van Adriaen Coenen)

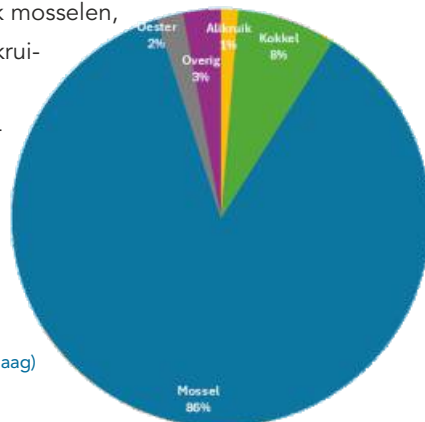
materiaal zaten enkele huidplaatfragmenten en een vin-stekel van onder andere een steur van circa 2,5 m. In de 14de eeuw was steur een uitgesproken elitevis, vaak geserveerd aan vorstenhoven. Historische bronnen tonen aan dat steuren in steden als Leiden en Dordrecht werden aangekocht en verkopers uit Ammers en Barendrecht leverden zelfs rechtstreeks aan het hof in Den Haag.¹ Steuren konden zelfs levend over grote afstanden worden vervoerd, gewikkeld in natte doeken om hun versheid te behouden tot aan de feestmaaltijd.

Schelpdieren

Naast vis werden ook grote hoeveelheden schelpdieren gevonden, voornamelijk mosselen, maar ook oesters en alikruiken. Kokkels en strand-schelpen kwamen eveneens voor, maar de

Soortenspectrum mollusken.

(Alle tekeningen: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

aanwezigheid van zeer kleine exemplaren suggereert dat deze eerder per ongeluk met de mosselen zijn meegekomen dan doelbewust geconsumeerd.

Conclusie

De vondsten uit kuil 2049 wijzen niet direct op extravagante luxe banketten. Het overgrote deel van de consumptiegoederen, zoals rundvlees, platvis en mosselen, was relatief gangbaar en past bij een alledaagse voedselconsumptie.

De aanwezige vis- en vleesresten waren wel van de beste delen, wat wijst op voedsel van hoge kwaliteit. Hoewel niet nadrukkelijk aanwezig, zijn er luxeproducten, zoals steur en edel gevogelte gevonden. Ten slotte wijst de grote hoeveelheid Jacobakannen op een uitgebreide consumptie van drank. De aanwezigheid van compleet weggegooidedrinkkannen en het gebrek aan spaarzaamheid met materiaal duiden op een context van groot-schalige en goed georganiseerde maaltijden, waarbij consumptie en vervanging geen belemmering vormden. Mogelijk was het niet de grafelijke familie zelf die de maaltijden heeft genuttigd, maar moeten we denken aan de hofhouding, personeel of gasten die door het hof gevoed werden. Vervolgonderzoek is nodig om vast te stellen of de andere kuilen een vergelijkbaar afvalpatroon laten zien of dat er variaties zijn die wijzen op verschillende herkomsten, zoals maaltijden voor de hofhouding, feestbanketten of algemeen keukenafval. Dit pilotonderzoek heeft niet alleen een indicatie gegeven van het verdere werk dat nodig is, maar ook nieuwe vragen opgeworpen. Meer contextueel en historisch onderzoek is vereist om beter inzicht te krijgen in de functie en betekenis van deze opmerkelijke kuilen.

¹ Nationaal Archief 3.01.01 Archief Graven van Holland.
4.2 Stukken betreffende eigendommen en financiën.

Of graaf Albrecht ooit zelf een hap nam van de etensresten die in deze kuil werden gedumpt, blijft natuurlijk de vraag, want op basis van het vondstmateriaal is dat niet vast te stellen. Zelfs een graaf genoot niet dagelijks van feestmaaltijden.

Gemeente Den Haag, afdeling Archeologie,
Chris Muysson

Den Haag | 3D-scantechnologie

Bij het archeologisch onderzoek op de Hofplaats door de gemeente Den Haag, zijn de complete opgravingsputten gedocumenteerd met behulp van een Artec Leo 3D-scanner. Met deze techniek is het mogelijk archeologische sporen uiterst nauwkeurig vast te leggen. De Artec Leo biedt een 3D-puntnauwkeurigheid tot 0,1 mm en een resolutie tot 0,2 mm, wat zorgt voor gedetailleerde en precieze 3D-modellen. In tegenstelling tot fotogrammetrie die afhankelijk is van een reeks tweedimensionale foto's die later worden omgezet in een 3D-model, legt de Artec Leo

Het muurwerk wordt gescand met een Artec Leo 3D scanner, waarmee zelfs onder moeilijke omstandigheden gewerkt kan worden.

(Foto: Afdeling Archeologie Gemeente Den Haag)

deze manier worden aangevuld of zelfs vervangen. Bij het onderzoek op de Hofplaats zijn alle werkputten helemaal gescand. Hiermee kan niet alleen een overzicht gecreëerd worden dat veel nauwkeuriger is dan een (samengestel-

Overzicht van opgravingsputten op de Hofplaats op basis van de 3D-modellen.

(Foto: Afdeling Archeologie Gemeente Den Haag)

direct een volledig en gedetailleerd 3D-beeld vast zonder complexe nabewerking. Hierdoor is er minder risico op meetfouten en wordt het documentatieproces aanzienlijk versneld. Bovendien werkt de Leo goed bij complexe structuren en lastige lichtomstandigheden, waar fotogrammetrie vaak beperkingen kent. Omdat met de scanner op een relatief eenvoudige en snelle manier zeer nauwkeurige modellen gemaakt kunnen worden, biedt het nieuwe mogelijkheden om archeologische opgravingen te documenteren. Huidige documentatiemethoden, zoals luchtfoto's, handmatige tekeningen en fotogrammetrie, kunnen op

Detailopname meting van muurwerk in een 3D-model.

(Foto: Afdeling Archeologie Gemeente Den Haag)

de) luchtfoto (zonder lensvervorming en in hoge resolutie), maar het zorgt er ook voor dat de structuren virtueel bewaard blijven voor latere studie en analyse. Toekomstige onderzoekers kunnen de opgraving achteraf opnieuw bekijken, extra metingen uitvoeren (bijvoorbeeld baksteenformaten) en verschillende interpretaties toetsen zonder fysiek in het veld aanwezig te hoeven zijn.

Daarnaast maakt deze techniek het mogelijk om scanwerk te gebruiken in ruimtes waar traditionele meetmethoden, zoals GPS of RTS, niet of lastig toepasbaar zijn, bijvoorbeeld in kelders. Door de scanresultaten te koppelen aan bekende NAP-punten kan toch een nauwkeurig beeld worden verkregen van de hoogte en locatie van sporen. In zulke gevallen fungeert de scan als vervanging van

conventioneel digitaal meetwerk.

Bovendien biedt de digitale reconstructie nieuwe mogelijkheden voor publieksbereik. Virtuele modellen kunnen worden ingezet voor educatieve doeleinden, zoals tijdens presentaties en in digitale reconstructies die de archeologie op een toegankelijke manier tot leven wekken. Op deze manier is voor de renovatie van het Binnenhof een 'archeologie-game' ontwikkeld die te bezichtigen is in het Informatiecentrum Binnenhof Renovatie op Plaats 22 in Den Haag. Hierdoor kunnen niet alleen onderzoekers, maar ook erfgoedliefhebbers, studenten en bezoekers van de stad de archeologische resten verkennen, zonder deze fysiek te hoeven bezoeken. De innovatieve inzet van deze techniek draagt daarmee bij aan zowel efficiënte documentatie als aan een bredere en meer toegankelijke beleving van archeologisch erfgoed.

Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag,

Chris Muyssons

UITGELICHT

Indicatieve Kaart Atlantikwall-Erfgoed Zuid-Holland

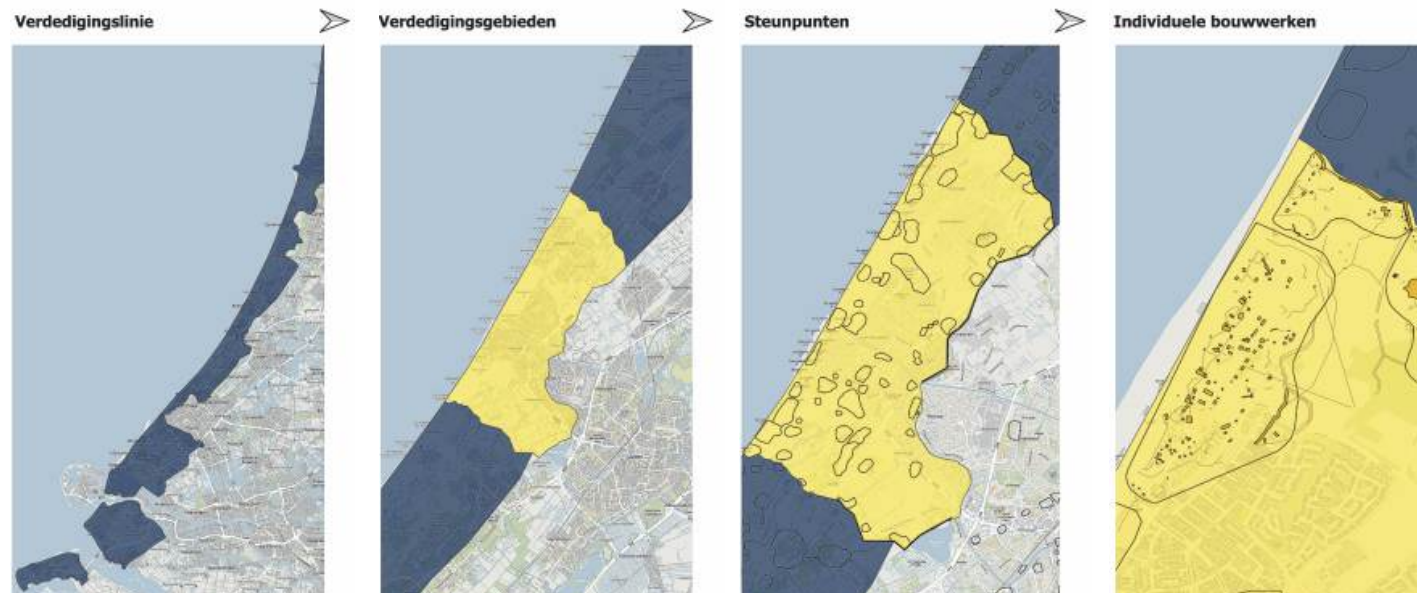
Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de Zuid-Hollandse kust een van de drukste en grootste bouwplaatsen van Nederland. Vooral de aanleg van de Atlantikwall, de Duitse kustverdedigingslinie langs de westgrens van het Derde Rijk, had grote impact. In amper vier jaar bouwde de bezetter honderden individuele (verdedigings)complexen, die weer uit vele losse structuren bestonden. Het resultaat: een flinke en soms onoverzichtelijke hoeveelheid aan ondergronds en bovengronds erfgoed waar we meer aandacht aan zouden kunnen en misschien wel moeten besteden. Het gaat echter om een dermate grote hoeveelheid aan

Zicht op de ingang van het Atlantikwallmuseum, Noordwijk. (Foto: Nick Warmerdam)

individuele objecten en ensembles dat alles onderzoeken en behouden ondoenlijk is. Hoe ga je met zo'n grote dichtheid van en hoeveelheid aan sites om? Wat is haalbaar, wenselijk en wie beslist uiteindelijk (mee)?

Deze vragen spelen al langere tijd, zowel in Zuid-Holland als daarbuiten. De belangstelling voor en maatschappelijke betrokkenheid bij dit erfgoed is in ieder geval ongekend groot. Dat vertaalt zich naar musea, publicaties en de vele vrijwilligers die zich dagelijks inzetten om dit erfgoed te

Weergave van de schaalniveaus van de opbouw van de Atlantikwall; van de gehele linie tot de losse verdedigingsgebieden (zoals Stützpunktgruppen) met daarin de vele losse complexen/steunpunten (Widerstandsnester en Stützpunkte), die weer uit een cluster van individuele verdedigingswerken bestond (bunkers, loopgraven etc.). (Foto: Erfgoedhuis Zuid-Holland)

ontsluiten en te beschermen. Ook archeologen weten de Atlantikwall al meer dan tien jaar te vinden. Sinds 2013 is onder andere in Zuid-Holland een flinke toename zichtbaar in het aantal onderzoeken. Het gaat hierbij vooral om vooronderzoeken en inventarisaties, zoals de meest recente inventarisatie van Atlantikwall-erfgoed in Den Haag (2024), maar ook om daadwerkelijke veldonderzoeken. Zie voor een voorbeeld van dergelijk onderzoek de Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2022, waarin het onderzoek naar enkele bunkers van een Duits Stützpunkt bij de Visafslag van Scheveningen is opgenomen. In 2024 verscheen van de hand van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de 'Visie Atlantikwall'.

Een bunker te ver?!

In 2024 is door Erfgoedhuis Zuid-Holland aan een 'Indicatieve Kaart Atlantikwall-Erfgoed' (IKAE) gewerkt. Dit is gedaan om overzicht te krijgen van de ligging van alle voormalige complexen in de provincie én om erfgoedprofessionals, overheden en vrijwilligers te ondersteunen (Warmerdam 2024). Het idee werd geïnitieerd door leden van de Erfgoedlijn Atlantikwall; sinds 2013 één van de zeven, door de provincie georganiseerde, erfgoedlijnen. Hierin staat participatie centraal en worden belanghebbenden en geïnteresseerden verenigd in zogenaamde erfgoedtafels die jaarlijks meerdere malen samenkomen. Onder andere professionals, musea en beleidsmedewerkers, maar ook tientallen zeer betrokken vrijwilligers. Het was vooral deze laatste groep die zich, nog voordat archeologen in deze periode geïnteresseerd raakten, al jaren intensief bezighield dit WOII-erfgoed te beschermen, onderzoeken en ontsluiten. Een mooi voorbeeld is de interactieve kaart van de Festung Hoek van Holland, die door het op vrijwilligers draaiende Atlantikwall-Museum Hoek van Holland is gemaakt.¹

¹ www.atlantikwall-museum.nl/nieuws/interactieve-kaart-van-de-festung-hoek-van-holland

De indicatieve kaart

De basis voor de IKAE is de in 2015 door RAAP opgestelde digitale verwachtingskaart voor de Atlantikwall. Deze kaart werd eveneens in samenwerking met de erfgoedtafel opgesteld. Na bijna tien jaar was een update van de kaart echter wel wenselijk. In de loop der jaren zijn veel nieuwe bronnen beschikbaar gekomen en is relatief veel nieuw onderzoek uitgevoerd. Daarnaast was de verdediging in het achterland eerder nog niet opgenomen, daar die buiten de opdracht viel. Reden genoeg om de oude kaart te vernieuwen en kennis en krachten te bundelen.

De nieuwe IKAE is tot stand gekomen door tientallen Duitse overzichtskaarten en recente onderzoeken te raadplegen en te digitaliseren. Vervolgens zijn de locaties geverifieerd door zowel vrijwilligers als archeologen en historici. Deze nieuwe indicatieve kaart zoomt in tot op het niveau

Uitsnede uit het GIS met de IKAE over de topografie uit de jaren 40. In het donkerblauw zijn de individuele steunpunten (polygonen) zichtbaar. (Foto: Nick Warmerdam)

van individuele steunpunten. In totaal zijn er meer dan zeshonderd locaties op de kaart ingetekend. Individuele bouwwerken en sporen zijn nog niet ingetekend en/of geïnventariseerd; als ze beschikbaar zijn wordt er wel naar verwezen. Het GIS-bestand bestaat nu uit één kaartlaag met polygonen², waarbinnen een verwachting geldt voor erfgoed van de Atlantikwall, zowel ondergronds (archeologisch) als bovengronds (gebouwd). Deze keuze is bewust gemaakt, omdat er een directe samenhang bestaat tussen de twee. De IKAE zal in de aankomende jaren verder worden uitgebreid, mogelijk met behulp van een breder citizen scienceproject.

*Erfgoedhuis Zuid-Holland,
Nick Warmerdam*

*Het bestand is via het erfgoedhuis op te vragen: steunpunt@erfgoedhuis-zh.nl

Inventarisatie Duitse bezetting Tweede Wereldoorlog in Den Haag

In het voorjaar van 2024 is voor de gemeente Den Haag, in het kader van een afstudeeronderzoek aan de Hogeschool

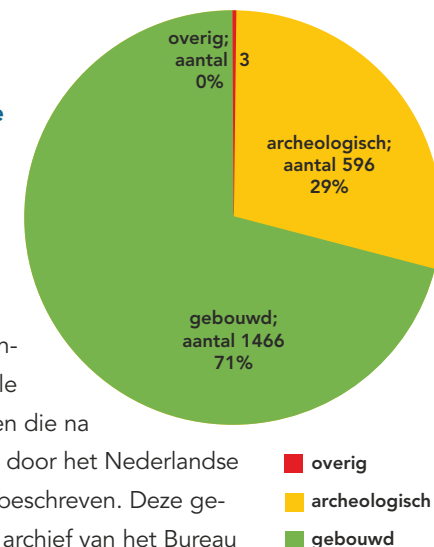
Saxion, onderzoek gedaan naar de in Den Haag nog aanwezige restanten van Duitse verdedigingswerken uit de Tweede Wereldoorlog. Het doel van dit onderzoek was om de kennis van de gemeente en de archeologische dienst over deze restanten te vergroten en een beter beeld te krijgen van wat er nog aanwezig is.

Voor het onderzoek werd gebruikgemaakt van verschillende bronnen en methodes.

² Objecten in een Geografisch Informatiesysteem (GIS) worden overwegend weergegeven als punt, lijn of vlak (polygonen). Welke vorm je kiest, hangt af van het doel, schaal en benodigde detailniveau. Een grenspaal of boom is vaak een punt. Een monument of een steunpunt kan een punt zijn, maar is in de meeste gevallen goed ruimtelijk als vlak begrensd, waardoor een vlak/veelhoek (polygoon) meer voor de hand ligt.

Verdeling van de soort restanten uit de Tweede Wereldoorlog per domein.

(Kaart: Afdeling Archeologie
Gemeente Den Haag)

Het begon met het samenstellen van een lijst van alle Duitse verdedigingswerken die na de Tweede Wereldoorlog door het Nederlandse leger zijn opgemeten en beschreven. Deze gegevens, afkomstig uit het archief van het Bureau Registratie Verdedigingswerken (Nationaal Archief), leverden 773 bouwwerken op. De aantallen en functie werden per Duits complex genoteerd en vormden de basis voor verdere stappen in het onderzoek.

Naast deze lijst werden kaarten uit verschillende archieven geraadpleegd, waaronder primaire Duitse overzichtskaarten en schetsen van het verzet. Door deze gegevens te vergelijken met de eerdergenoemde bronnen konden ongeveer tweehonderd extra locaties worden toegevoegd aan de lijst. Vervolgens werden geallieerde luchtfoto's gebruikt om aanvullende structuren te identificeren. Deze luchtfoto's werden over de huidige topografie geprojecteerd, zodat loopgraven en andere veldwerken herkend en toegevoegd konden worden. Aansluitend zijn historische foto's geanalyseerd; hierop werden soms restanten herkend, die niet zichtbaar waren op de luchtfoto's of op de kaarten. Ten slotte werd het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) bekeken om eventuele archeologische restanten binnen de Duitse complexen op te sporen. Door al deze methodes te combineren werden uiteindelijk 1518 restanten geïdentificeerd.

Naast de bekende Duitse complexen werd ook gezocht

Restanten van de Duitse bezetting uit de Tweede Wereldoorlog geprojecteerd op een kaart van de gemeente Den Haag.

(Bron: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

naar complexen binnen het meer landinwaarts gelegen *Neue Landfront* en naar losse structuren binnen de gemeentegrenzen van Den Haag. Dit resulteerde in een totaal van meer dan 2065 geregistreerde restanten binnen de hele gemeente Den Haag. Het grootste deel hiervan bestaat uit bouwwerken, zoals bunkers, waarvan er in totaal 1466 zijn gedocumenteerd. In de overige gevallen gaat het om archeologische structuren, zoals loopgraven en veldversterkingen.

Een belangrijk onderdeel van het onderzoek was het veldwerk. Door de voormalige complexen te bezoeken werd vastgesteld of de restanten nog aanwezig of inmiddels verdwenen waren. Deze veldbezoeken lieten zien dat er nog steeds 541 restanten aanwezig zijn binnen de gemeente Den Haag. Daarnaast zijn 1124 restanten gesloopt en is van 400 restanten onbekend of ze nog bestaan. Voor de gemeente Den Haag is een GIS-kaart ontwikkeld waarop de Duitse complexen inclusief bijbehorende informatie staan weergegeven. Deze kaart is geïnspireerd op een digitale kaart die het Atlantikwallmuseum Hoek van

Holland voor de *Festung Hoek* van Holland heeft gemaakt. De GIS-kaart biedt de gemeente een waardevol instrument om verder onderzoek te doen naar de Tweede Wereldoorlog.

Met de verzamelde gegevens heeft de gemeente Den Haag de mogelijkheid om in de toekomst verder onderzoek te doen naar de restanten van de Tweede Wereldoorlog. Hierdoor kan deze periode in de geschiede-

nis van de stad nog beter in kaart worden gebracht en behouden blijven voor toekomstige generaties.

Gemeente Den Haag, Afdeling Archeologie,
Melvin Speelmeyer

Een urn uit het grafveld Solleveld in Den Haag

Het natuur- en waterwinningsgebied Solleveld staat bekend om zijn archeologische vindplaatsen, o.a. van het vroegmiddeleeuwse grafveld van Solleveld. Al in de jaren 50 van de 20ste eeuw werd hier voor het eerst onderzoek gedaan en in 2004 is op deze vindplaats een uniek boot-

De negende urn met een gedeelte van de crematieresten.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

vormig graf opgegraven.¹ Vooral de beginperiode is verbonden met Herman Peeters, die met zijn vondst van negen urnen het grafveld ontdekte. De meeste van zijn vondsten zijn al jaren in beheer bij de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag. In 2024 is ook de laatste urn, inclusief inhoud, uit de privécollectie van Peeters aan de afdeling Archeologie overgedragen.

De urn zelf is een knikwandpot met een doorlopende radstempelversiering en kan worden gedateerd tussen ongeveer 600 en 675 na Chr. Deze typische Merovingische pot is op de draaischijf gemaakt en komt uit het Rijnland. De crematieresten uit de urn zijn door specialisten nader onderzocht. Daaruit bleek dat het om een vrouw gaat van 20 tot 30 jaar oud. Een verrassing was de vondst van een bikkels – het sprongbeen (talus) van een varken – als bijgift tussen de crematieresten.

Varkens, of zwijnen, hadden een bijzondere rol in de Germaanse samenleving. Een wild zwijn werd gezien als een erg taai, woest en moedig dier en lijkt ook een magische en mythische betekenis te hebben gehad. Zwijnen zijn ook prominent verbeeld in de versiering van objecten, zoals op de helmen van Benty Grange en Sutton Hoo. Bikkels worden vaker gevonden in crematie-urnen uit de Vroege Middeleeuwen. Specifiek de bikkels worden al zeker sinds de klassieke oudheid gebruikt voor het voorspellen van de toekomst. Deze botjes worden bijvoorbeeld ook in groten getale gevonden bij tempels en andere rituele plekken in de klassieke oudheid. Ook het spinklosje als bijgift – zoals dat werd gevonden in een andere urn op Solleveld – zou verband kunnen houden met het voorspellen van de toekomst en verwijst dan naar de drie zussen die in de Germaanse mythologie als Norns of Wyrds bekend staan. Zij weven de draden van het lot en bepalen het verleden, het heden en de toekomst.

¹ Waasdorp/Eimermann 2008.

Uitsnede van de kaart van Cruquius uit 1712 met de boerderij 'Zolle Velt'.

(Tekening: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

In de Nieuwe Tijd is het terrein van Solleveld als boeren-grond met akkers en boomgaarden gebruikt, wat ook goed op de kaart van Cruquius uit 1712 te zien is. In 2004 hebben de leden van de AWN werkgroep 's-GRAVENhage, het toen nog in het landschap zichtbare boerderijgebouw, van loszittend puin en intensieve begroeiing ontdaan en de resten

Coupe door kuil (S13) met paalkuil (S14) in werkput 3.

(Foto: Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag)

gedocumenteerd.² Daarna is het geheel afgedekt met worteldoek en grond ter conservering.

Op dit terrein van de boerderij 'Zolle Velt' vonden in 2024 nieuwe graafwerkzaamheden plaats, die door de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag archeologisch zijn begeleid. Ondanks de ondiepe sleuf en de vele recente verstoringen is er een aanzienlijke hoeveelheid grondsporen gevonden, die meestal te relateren zijn aan de boerderij: het gaat vooral om greppels en kuilen. Voor zover de oriëntatie van de greppels herkenbaar was, kwam die overeen met de inrichting van het terrein, zoals op de kaart van Cruquius aangegeven – zonder dat de greppels direct op de kaart zijn aan te wijzen. Op meerdere locaties zijn ook clusters van paalkuilen gedocumenteerd. Een plagenlaag laat zien dat de boeren ook met grondverbetering bezig waren.

Er is niet veel gevonden; naast enkele scherven van geglaazuurd roodbakkerd aardewerk en een kleine hoeveelheid baksteenpuin, zijn er ook een fragment van een kogelpot uit de 13de eeuw en een fragment steengoed uit de 15de eeuw gevonden. Tussen de metaalvondsten zitten een mogelijk zilveren duit uit de 13de eeuw, enkele koperen munten uit de 18de en 20ste eeuw en verder vooral modern oorlogserfgoed.

Gemeente Den Haag, afdeling Archeologie, K. Lehmann met medewerking van T.A. van der Schilt (stagiair)

Rapport: Rondom de Sint-Janskerk in Gouda

In 2024 verscheen het rapport *Archeologische opgraving en begeleidingen Rondom de Sint-Janskerk te Gouda* door Antea Group Archeologie. De verschillende onderzoeken in het leidingentracé dat rondom de Sint-Jan werd aangelegd hebben een grote variatie aan verwachte en onverwachte archeologische resten opgeleverd. Afgezien van de verwachte begravingen rondom het kerkgebouw zijn direct rondom de Sint-Janskerk ook sporen van twee delen van

kerkhofmuren gevonden, funderingen van de bebouwing die tegen het kerkgebouw aan stond en overkluizingen van het watertje dat oorspronkelijk rond de noord- en westzijde van de Sint-Janskerk liep.

Gemeente Gouda, Femke de Roode

Een middeleeuws klapvizier uit Rotterdam

Op 21 september 2024 zocht amateur-archeoloog Danny Ronda met de metaaldetector een laag grond af die vijf maanden eerder was afgevoerd van de locatie RottaNova (zie p. 40). Hij vond er, naast andere objecten, een opmerkelijk metalen voorwerp: een ovalen, licht gebogen plaat van 16 x 19 cm, met een fragment van een scharnier aan de bovenkant en twee rechthoekige uitgespaarde spleten. Het deed onmiddellijk denken aan het vizier van een middeleeuwse helm, zoals een vaak afgebeeld exemplaar dat in 1970 in Amsterdam bij de Olofspoort is gevonden. De vinder meldde zijn vondst bij Archeologie Rotterdam en bij Portable Antiquities (of the) Netherlands/PAN. Namens die instantie werd het voorwerp beoordeeld en gevalideerd door Peter Kalkman. Het vizier is opgenomen in het PAN-register onder nummer PAN-00165484. Aan zijn validatie is een deel van het onderstaande ontleend.

Kalkman bevestigde het vermoeden dat het hier om een middeleeuws helmvizier gaat, een 'klapvizier' dat met een

scharnier aan de helm bevestigd was en naar boven kon worden opge-

Het danig verweerde klapvizier vlak na de opgraving.

(Foto: Danny Ronda)

² Van der Valk/Beekman 2009.

Het klappvizier na restauratie door metaalrestaurator Paulien Kaan.

(Foto: Julius van Roemburg)

klapt. Het wordt geassocieerd met de bascinet, een van oorsprong lichte helm die vanaf het eind van de 13de eeuw steeds verder evolueerde tot een grote, zware helm die halverwege de 15de eeuw in onbruik raakte.

Het klappvizier (*Klappvizier*) is in Duitsland ontwikkeld. Het was gemakkelijk van de helm af te halen, maar was, eenmaal gemonteerd, door zijn ophanging niet heel praktisch.

Latere vizieren scharnierden op twee punten aan weerszijden van de helm.

Het Rotterdamse vizier lijkt sterk op het Amsterdamse exemplaar, dat in de periode 1360-1380 wordt gedateerd. Het is echter veel eenvoudiger van uitvoering. De afwerking van het oppervlak en de oogspalten is nogal grof, het scharnier is erg simpel (al is niet te zeggen hoe het bevestigingspunt aan de helm is geweest) en er zijn geen ademgaten aangebracht in de onderste helft van het vizier. Ook is het niet heel sterk geprofileerd, waardoor de neus van de drager slecht beschermd was tegen een rechtstreeks klap op het vizier. Latere klappvizieren werden steeds meer uitgebreid om het gezicht betere bescherming te bieden. Het zwakke profiel van het vizier kan in de loop der eeuwen zijn veroorzaakt door de druk van de grond, zoals ook de corrosie van het oppervlak aan het lange verblijf in de bodem is toe te schrijven. Eventuele aangebrachte merkjes

zijn daarbij verdwenen. De vinder heeft het vizier inmiddels laten schoonmaken en stabiliseren door Paulien Kaan. Al met al luidt de conclusie dat de vondst een ijzeren vizier is uit de periode 1350-1425, een datering die is afgeleid zowel van het type als van de bodemlaag waaruit het afkomstig is, al is het uiteraard niet in gesloten context gevonden. De simpele uitvoering doet vermoeden dat het een eenmalig lokaal product betreft, gemaakt door een niet in dit soort wapentuig gespecialiseerde smid. De eigenaar/gebruiker zal dan ook geen professioneel krijgsman zijn geweest. Misschien dat het vizier daarom na korte tijd is weggegooid. Dat neemt niet weg dat het een voor Nederland zeer opmerkelijke vondst is: middeleeuwse helmen of zelfs onderdelen daarvan duiken zelden of nooit uit het bodemarchief op.

*TGV teksten en presentatie, Evert van Ginkel
met dank aan Danny Ronda*

NIEUWS UIT DE DEPOTS

Nieuws uit het Provinciaal depot

Vrijwilligers zijn erg belangrijk in de archeologie. Zo heeft het harde werk van de vrijwilligers van de voormalige Archeologische Werkgroep Zoetermeer en de voormalige Stichting Historisch Centrum Wassenaar ervoor gezorgd dat allerlei oude archeologische onderzoeken met vondsten en documentatie zijn overgedragen aan het provinciaal depot. De professionele conservering van kwetsbare vondsten ligt niet altijd binnen de mogelijkheden van de vrijwilligersorganisaties. Daarom springt de Provincie Zuid-Holland bij en zorgen we dat deze vondsten alsnog geconserveerd worden. Dankzij de inzet van deze werkgroepen zijn deze onderzoeken en vondsten vanaf nu beschikbaar voor onderzoek en expositie.

Knijschaar (vondstnummer 114-46-2)

Op de Dorpsstraat 109-113 in Zoetermeer werd door de Archeologische Werkgroep Zoetermeer in 1992 een knijpschaar gevonden. De basisvorm van de knijpschaar bestaat uit twee puntig toelopende snijbladen, die met elkaar verbonden zijn door een handgreep. De handgreep fungeert als een soort veer, waardoor de twee snijbladen over elkaar bewegen. De schaar dateert uit de periode 1300-1500. Het materiaal is sterk gecorrodeerd en onderhevig aan actieve corrosie. Na conservering is de knijpschaar

De schaar voor restauratie. (Foto: Restaura)

gestabiliseerd. Het object is ontzout en alle losse delen zijn op hun plaats teruggezet en verlijmd.

De schaar na restauratie. (Foto: Restaura)

Zoals de afbeelding laat zien, is de schaar niet compleet bewaard gebleven; delen van de snijbladen ontbreken. Op deze locatie is behalve de schaar ook een haardplaats met aspoten gevonden, die teruggaan tot de 13de eeuw. Dit is het eerste bewijs van 13de-eeuwse bewoning in Zoetermeer.

Kaarsensnuit?

Door leden van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar is in de periode 1974-1981 archeologisch onderzoek verricht op de locatie van Huis ter Weer in Wassenaar. Huis ter Weer is vermoedelijk in de 13de eeuw gebouwd en in 1738 afgebroken. Het kasteelterrein werd toen weiland en werd gevoegd bij de landerijen van een boerderij. Dankzij het archeologische onderzoek heeft men de exacte locatie van het kasteelterrein in kaart gebracht. De leden van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar hebben funderingen van een poortgebouw met tuinmuur, een brug en enkele delen van het hoofdgebouw opgegraven, maar ook een flink aantal ijzeren objecten. De vondst van een vuurstenen werktuig heeft zelfs aangetoond dat hier al in de Prehistorie mensen actief waren.

De vondsten uit de bewoningsgeschiedenis van het kasteel zijn door de stichting geconserveerd, maar bleken toch door de jaren heen in conditie achteruit te zijn gegaan. Daarom is besloten om de ijzeren objecten naar Restaura te sturen om ze daar te laten conserveren. Er werd door Restaura actieve corrosie geconstateerd, doordat chloriden in de kern van het ijzer achter waren gebleven. Een voorbeeld is het object op de foto.

Kaarsensnuit. (Foto: Restaura)

Het object lijkt in eerste instantie op een kaarsensnuit. Kaarsensnuiters hebben echter meestal een rechthoekige bak om de brandende kaars te doven. Het object zelf heeft meer een haakse bus, een handgreep en een ophangoogje waardoor de exacte functie zich laat raden. Een datering is lastig te bepalen, maar wordt gezocht in de Late Middel-

De gerestaureerde kaarsensnuit. (Foto: Restaura)

eeuwen of Nieuwe Tijd. Tijdens de conserveringsbehandeling is het object ontzout en is de losse aanslag verwijderd. Het ontbrekende deel van de greep is aangevuld en het object is geïmpregneerd met Paraloid B72.

*Provincie Zuid-Holland,
Mark Phlippeau*

Nieuws uit het Delftse depot

De conservering van metalen voorwerpen

Erfgoed Delft zit midden in een vijfjarig project om de gehele collectie kwetsbare objecten uit oude opgravingen te conserveren en te registreren. Het gaat om de conservering van vondsten van bijvoorbeeld metaal, leer of hout uit oude opgravingen die nooit zijn geconserveerd en vondsten die opnieuw een conserveringsbehandeling nodig hebben. Met het conserveren van de kwetsbare collecties is er bovendien een unieke kans om dit deel van de collectie te fotograferen en (deels) te tonen aan de gemeente, de stad en de vakgenoten. Onlangs zijn alle metalen objecten geïnventariseerd en gewaardeerd. Veel metalen voorwerpen bleken in slechte staat te verkeren en zijn gedeselecteerd. Een deel was in goede staat en een deel moest (opnieuw) geconserveerd worden. Uiteindelijk zijn bijna tweeduizend van de circa 12.500 metalen voorwerpen met grote zorg behandeld door de conserveringsspecialisten van Vestigia en conserveringsatelier Vesta. Tegelijkertijd zijn de objecten gedetermineerd door materiaalspecialisten Carola Nooijen en Willem Jongbloed. Vrijwilligers van Erfgoed Delft fotografeerden de vondsten en maakten tekeningen. Door de behandeling blijven de objecten niet alleen beter bewaard voor de toekomst, maar komen er ook allerlei details naar voren die eerder niet zichtbaar

waren. Bij het determineren van de metaalvondsten kwam bijvoorbeeld een bijzondere rekenpenning tevoorschijn. Het is een rekenpenning uit 1597, die is geslagen ter herinnering aan de grote overwinning van prins Maurits bij Turnhout. Een andere vondst is een klein blikken opwindbootje dat samen met een nog kleinere roeiboot is gevonden in een pand aan de Oude Delft. De buitenkant was geverfd, maar van de kleuren was weinig meer te zien, totdat de conserveringsspecialist het oppervlak heel voorzichtig schoonmaakte.

Erfgoed Delft, Archeologie, Marloes Rijkelijhuizen

Nieuws uit het Vlaardings depot

In het Archeologisch en Bouwhistorisch Depot van de gemeente Vlaardingen willen we door het depot visueel aantrekkelijker te maken voor educatieve doeleinden proberen meer bezoekers te trekken. Zo hebben we twee nieuwe vitrines ingericht over de twee oprichters van Helinium, te weten Cees Wind en Henk Verhagen.

Overzicht van de grote depotruimte. (Foto: Albert Luten)

Beide vitrines vertellen het verhaal van de vondst van een bijl uit de Vlaardingen-cultuur (circa 3500-2500 v. Chr.) waarmee het allemaal begon. In de jaren 50 van de vorige eeuw werd overal in Nederland gebouwd en werden op veel plaatsen archeologische vondsten gedaan. Zo ook in Vlaardingen, waar een paar enthousiastelingen regelmatig in groepsverband opgravingen deden. De spectaculaire vondst van de bijl en andere artefacten van vuursteen en een huisplattegrond uit de Vlaardingencultuur leidden ertoe dat het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, onder leiding van professor Glasbergen, tussen 1959 en 1964 vijf keer aan de Arij Koplaan in Vlaardingen archeologisch onderzoek heeft gedaan. In 1958 werd door onder andere Cees Wind en Henk Verhagen Helinium opgericht. Vondsten werden verzameld bij Helinium; er werden dagrapporten en vondstenlijsten gemaakt en er werden gegevens uitgewerkt. Zo kwam er structuur in de archeologische opgravingen in Vlaardingen.

De gang naar het depot met de vitrine Cees Wind.

(Foto: Albert Luten)

Vitrine Cees Wind

Cees Wind is een van de eersten die zich in Vlaardingen bezighield met archeologie. Hij overleed in 2022. Cees had nog diverse archeologische objecten thuis, waaronder een replica van de beroemde Vlaardingse bijl en diverse vuurstenen voorwerpen.

Zijn dochter Jeanette vond dat deze voorwerpen thuis hoorden in Vlaardingen en benaderde de archeologische vereniging Helinium en het depot hiervoor.

De overdracht heeft inmiddels plaatsgevonden en aangezien we net bezig waren met het inrichten van nieuwe vitrines, vonden we dat deze voorwerpen wel een goed verhaal konden vertellen. Niet alleen over een prominent lid van Helinium, maar ook over de geschiedenis van de archeologie in Vlaardingen en Helinium.

Centraal in de vitrine ligt de replica van de bijl uit de Vlaardingencultuur, daarboven een groot krantenartikel uit het Algemeen Dagblad met een interview met Cees Wind.¹

De vuurstenen voorwerpen zijn tentoongesteld in de 'originale' verpakkingen van Cees: sigarendoosjes, 'ingelijste' vuurstenen voorwerpen met toelichting. Ook zijn een paar (beroemde) foto's opgenomen.

Bewaardoosjes van Cees Wind.

(Foto: Albert Luten)

Vitrine Henk Verhagen

Enige tijd nadat Jeanette de spullen van haar vader bij het depot had gebracht, diende Wendy, de dochter van Henk

De vitrine Henk Verhagen. (Foto: Albert Luten)

Verhagen, zich aan met aardewerk uit haar vaders verzameling, hoofdzakelijk uit de IJzertijd. Bij de zes objecten was ook de grote kookpot waarmee Henk Verhagen en Cees Wind de voorpagina van het tijdschrift Westerheem sierden voor een special ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van Helinium.² De kookpot heeft net onder de bovenrand een gat, waarschijnlijk een reparatiegat. Van de kookpot en het kleine potje is waarschijnlijk de precieze vindplaats teruggevonden op de vondstkaart. Daarop staat niet vermeld wat er met de vondst is gedaan. Bij andere vondsten staat dat die bijvoorbeeld in bruikleen zijn gegeven aan de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) of dat die bij Helinium blijven. De vondstenlijst geeft daarover meer informatie: de kookpot en het kleine potje bleven bij Verhagen.

¹ Ik wist: dit is een vuurstenen bijl, Algemeen Dagblad (Waterweg editie) 26-2-2025.

² Westerheem, jaargang 57, juni 2008.

Naast het aardewerk zijn ook enkele andere objecten in de vitrine tentoongesteld: een door Verhagen geschreven artikel in *Het Vrije Volk*,³ een korte levensbeschrijving⁴ en de bovengenoemde Westerheem. Ook zijn een tekening en foto van de grote kookpot opgenomen.

Overige vitrines

In de depotruimte staan drie vitrines met elk een eigen thema: dieren, kleding en kledingaccessoires, en 'eet smakelijk'. Ze geven per thema een overzicht van de mooiste Vlaardingse vondsten, soms met foto's en tekeningen. Naast de inrichting van vitrines zijn ook de ruimte voor de liften, de trap en de gangen in het depot heringericht. Er zijn ongeveer twintig grote foto's opgehangen van de mooiste objecten die we in het depot hebben. Ook zijn enkele tekeningen toegevoegd. Bij elke foto is een kleine toelichting geplaatst.

Zo maken we met elkaar het Archeologisch- en Bouw-historisch Depot steeds een stukje mooier. Klaar om bezoekers te ontvangen.

*Gemeente Vlaardingen,
Albert Luten en Hilde van Wensveen*

Zeldzame houten voorwerpen uit Noordwijk

De nieuwbouwwijk Sancta Maria in Noordwijk is in de afgelopen jaren steeds verder uitgebreid. Ook nu wordt kavel voor kavel nog bebouwd. Archeologen deden op veel plekken archeologisch onderzoek. Daarbij vonden ze resten van bewoning die teruggaan tot de Late Bronstijd (1100-800 v. Chr.). Daar zaten twee heel zeldzame vondsten tussen: een vrijwel complete houten emmer en een krans gemaakt van wortels van een jeneverbesstruik.

Houten gebruiksvoorwerpen worden niet vaak gevonden in de vaak droge zandgrond in Noordwijk. Ze zijn in dit geval bewaard gebleven dankzij de ligging onder het grondwater-niveau. Van zowel de emmer als de krans is nog onduidelijk wat de precieze functie was. Wel kunnen we speculeren aan de hand van andere vergelijkbare voorwerpen en rituelen.

De houten emmer

Op kavel 217 voerden archeologen van SOB Research in juli 2022 een opgraving uit. Ze vonden hierbij sporen van akkers en een of meerdere houten gebouwen. Ook kwamen er meerdere waterkuilen aan het licht, die werden gebruikt om vee uit te laten drinken. In een van de waterkuilen stuitte de archeologen op een vrijwel complete houten emmer of container. Met 14C-analyse (een methode om te bepalen hoe oud een voorwerp is)

konden ze de waterkuil dateren uit de periode 776-516 v. Chr.: de Vroege IJzertijd. De emmer zal ook in deze periode gemaakt, gebruikt en verloren zijn.

De emmer is 43 cm hoog en heeft een doorsnede van maximaal 20 cm. Hij is gemaakt van de stam

De houten emmer.

(Foto: SOB Research)

van elzenhout, die is uitgehold met een bijl, guts of beitel. In de hengselgaten zijn zelfs nog sporen van een beitel te zien. De hengselgaten zijn nog puntgaaf en lijken nauwelijks versleten of gebruikt.

Voorraadpot

Over de functie van de emmer bestaat nog wat onduidelijkheid. Het ligt voor de hand dat het om een emmer gaat die verloren ging tijdens het putten van water uit de waterkuil. Maar het kan ook om een houten voorraadpot gaan. Een voorbeeld van zo'n voorraadpot is bekend uit de 17de eeuw. Andere voorbeelden van vergelijkbare voorwerpen zijn bekend uit Doetinchem (Late Bronstijd, 1100-800 v. Chr.) en uit een Romeinse scheepswrak in Utrecht-De Meern (circa 190 na Chr.). Deze voorwerpen zijn ook gemaakt van elzenhout en zijn wat groter dan het exemplaar van Sancta Maria.

Voorbeeld van een vergelijkbaar object dat gebruikt is als voorraadcontainer in Zweden, 17de eeuw.

(Openluchtmuseum Gammelgården, Myckelgensjö, Zweden.

Foto: SOB Research)

Krans van wortels van de jeneverbesstruik

Iets ten noordwesten – op kavel 814 – deden archeologen van IDDS Archeologie in het voorjaar van 2023 onderzoek. Ze vonden daar ploegsporen die erop wijzen dat de prehistorische bewoners aan akkerbouw deden. Tussen deze akkers in lag een 14 m brede lagere zone. Hier vonden ze resten van kleine voorraadschuurtjes en een paar waterkuilen. Aan de hoefafdrukken is te zien dat er ook vee rondliep. De sporen dateren, op basis van aardewerk, uit de

³ Henk Verhagen, *Wij hoosden urenlang met een plastic emmer*, *Het Vrije Volk*, 23-10-1959.

⁴ Uit: Leo Verhart, *De geur van veen*, Utrecht, 2010, pag. 35 en 37.

Late Bronstijd tot begin van de Midden-IJzertijd (900-450 v. Chr.). Op de bodem van een van de waterkuilen vonden de archeologen een bijzonder houten voorwerp: een krans van ruim 50 cm doorsnede. De krans is gemaakt van in elkaar gedraaide wortelstrengen van de jeneverbesstruik. 14C-analyse wees uit dat de krans dateert uit de periode 775-477 v. Chr. Hij is dus ongeveer even oud als de houten emmer van kavel 217.

Onderdeel van een ritueel?

De functie van de krans is onduidelijk. Misschien was hij onderdeel van een ritueel gebruik. Omdat de jeneverbes altijd groen is, wordt hij ook wel geassocieerd met rituelen rondom seizoenen en de dood. Bovendien kent de Pre-historie een lang gebruik van rituele offers in water of drassige plaatsen. Het is niet voor het eerst dat zo'n krans wordt gevonden. In Heiloo zijn twee kleinere kransen opgegraven, die gemaakt zijn van in elkaar gevlochten takken van de jeneverbes. Een van deze kransen lag in een water-

Overzichtsfoto van de vindplek van de waterkuil met de krans in Noordwijk.

(Foto: IDDS Archeologie)

kuil uit de Midden Bronstijd (1800-1100 v. Chr.). De ander in een kuil waarvan de functie onduidelijk is.

Versteving van de bodem

Maar een meer praktische verklaring is ook mogelijk. De jeneverbes kwam in de Bronstijd en IJzertijd vaker voor op de droge zandgrond aan de Nederlandse kust. Het gebruik

De krans die gemaakt is van de wortels van een jeneverbesstruik, op de vindplek in Noordwijk (detail).

(Foto: IDDS Archeologie)

van deze struik kan daarom het eenvoudige gevolg zijn van lokaal beschikbaar hout. Een krans van takken op de bodem van een waterkuil kan bijvoorbeeld ook bedoeld zijn ter versteving van de bodem of voor het filteren van het opwellende grondwater.

Wonen in een duinlandschap

In de ondergrond van Sancta Maria is nog goed te zien dat het landschap oorspronkelijk een duingebied was. Duinen ontstaan doordat de wind het zand opstuwt. Op de duinen en in de lager gelegen gebieden ertussen ontstond vervolgens begroeiing. Hierdoor had de wind minder invloed en bleef het landschap voor een tijdje stabiel. Mensen konden

er toen gaan wonen en akkerbouw en veeteelt bedrijven. Dit ging goed, tot het moment dat de wind weer de overhand kreeg. Delen van het duinlandschap werden daardoor bedekt door een nieuwe laag zand. Dit proces herhaalde zich in het verleden meerdere keren. De bovenste delen van het duinlandschap zijn in het verleden meestal verstoord en afgegraven. Hierdoor zijn de jongste overblijfselen van bewoning vaak verdwenen. Op diepere niveaus en in de laagtes tussen de duinen zijn de archeologische

bewoningslagen wel goed bewaard gebleven. Hierin zijn op verschillende plaatsen archeologische resten gevonden. De vondsten zijn overgebracht naar het depot en niet op de genoemde locaties te bekijken.

*Erfgoed Leiden en Omstreken,
Chrystel Brandenburgh*

1 Alphen aan den Rijn – Hazerswoude-Rijndijk
Westvaartpark

2 Delft
Aart van der Leeuwlaan 12-14
Hof van Delft
Kruisstraat
Museum Prinsenhof Delft

3 Den Haag
Binnenhof
Hofplaats
Madepolderweg 59c
Noordweg 121
Zuidwest

4 Dordrecht
Nieuwbouwlocatie Amstelwijck
Goudenregenstraat

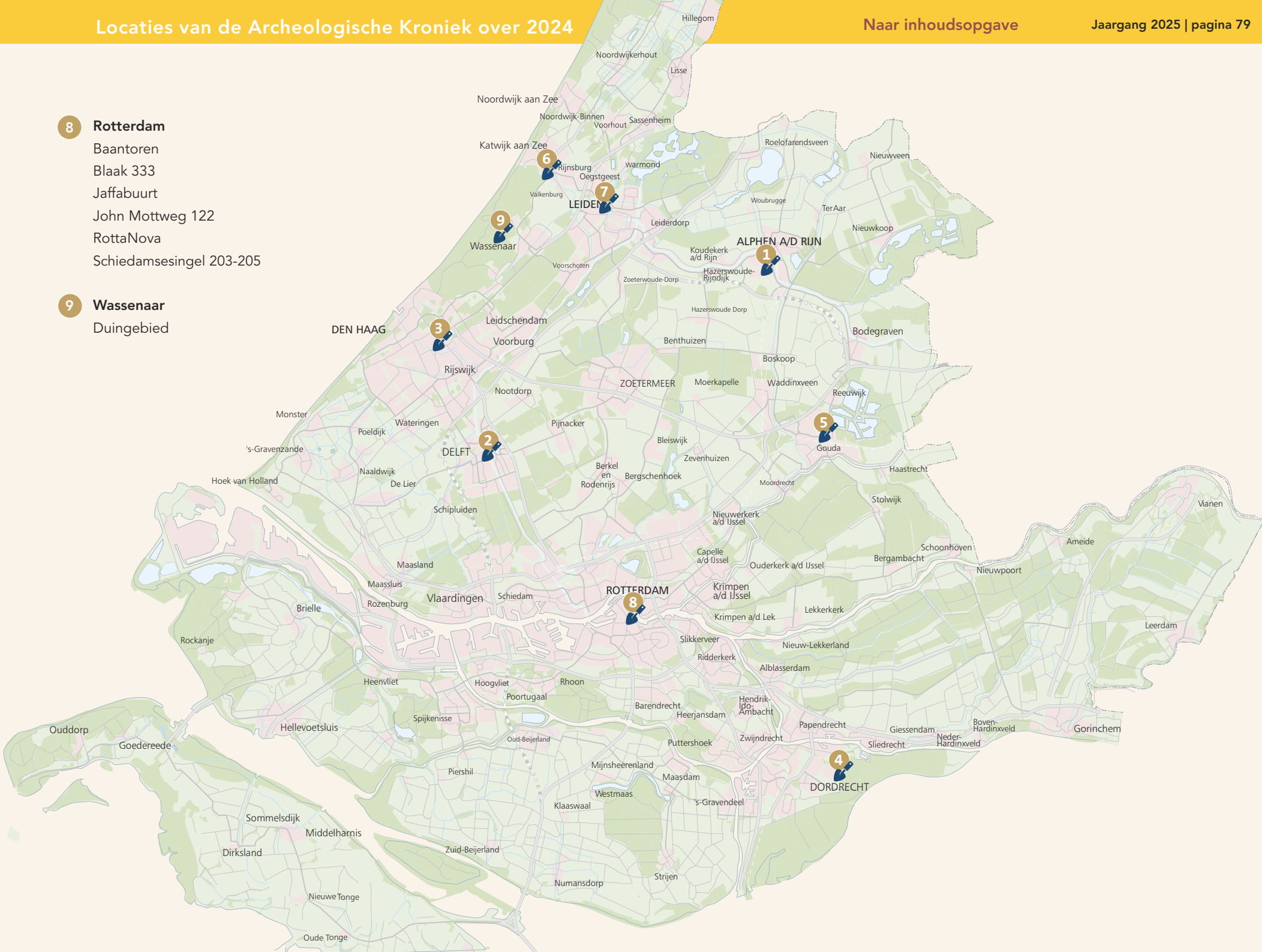
5 Gouda
Achter de Kerk 15a en Molenwerf 12-14

6 Katwijk – Valkenburg
Limesbuurt
Valkenburgse Meer

7 Leiden
Noordeinde

8 Rotterdam
Baantoren
Blaak 333
Jaffabuurt
John Mottweg 122
RottaNova
Schiedamsesingel 203-205

9 Wassenaar
Duingebied

LITERATUUR

Ervynck, A. & W. van Neer, 2015: ‘Vers of bewerkt? Archeologisch onderzoek naar de bewaarmvormen van vis’, in: J. Mees (ed.), *Vissen in het verleden: een multidisciplinaire kijk op de geschiedenis van de Belgische zeevisserij. Abstractenboek Studiedag, InnovOcean site Oostende, 30 oktober 2015*, Oostende (Vlaams Instituut voor de Zee), p.22-34.

Foreest, H.A. van, 1950: *Het oude geslacht van Foreest 1250-1570*, Assen.

Foreest, H.A. van, 1969: ‘Traditie en werkelijkheid’, *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 22, p. 171-208.

Hellemons, A & M.K. Dütting (met een bijdrage van A.C. van de Venne D. la Fèber, N. van der Feest, M. van Dasselaar, M. van der Linden, C. Assië & S. Lange), 2024: *IVO-P (Proefsleuven) en Opgraving - variant archeologische begeleiding Riioolaanleg Fluwelensingel 86/ 86a en b gemeente Gouda, Capelle a/d IJssel* (Antea Group Archeologie).

Hoek, C., 1972a: ‘Repertorium op de lenen van Putten, gelegen in het land van Poortugaal en in de Riederwaard 1304-1648’, *Ons Voorgeslacht* 27, p. 109-148.

Hoek, C., 1972b: ‘De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondgebied’, *Holland*, vierde jaargang, nr. 5, p. 201-239.

Huizer, J. (in prep.): *Achter de Kerk 15a en Molenwerf 12-14, gemeente Gouda. Inventariserend veldonderzoek (karterend booronderzoek) voor aanwijzing tot beschermd archeologisch monument*, (RAAP) Weesp.

Jordanov, M.S., 2021: *Plangebied Lindtsebenedendijk 151-155 (‘t Hoff) te Zwijndrecht, gemeente Zwijndrecht. Archeologisch vooronderzoek: proefsleuvenonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 5477).

Koster, K. & P.C. Vos, 2019: *Herziening geologische kaart gemeenten Den Haag en Rijswijk*, Utrecht (TNO-Rapport R11927).

Laan, E. van der, 2025: *Rotterdam Schiedamsesingel 203 - 205. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven - variant archeologische begeleiding*, Rotterdam (BOORrapporten 813).

Lenoir, M.L., 2021: *Dreven en Gaarden, Dreven deelgebied 1, gemeente Den Haag. Bureauonderzoek archeologische waarden en inventariserend veldonderzoek - overig*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 2117).

Lenoir, M.L. & R.J. van Zoolingen, 2024: *Madepolderweg 59c, gemeente Den Haag. Bureauonderzoek archeologische waarden en inventariserend veldonderzoek - overig*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 2405).

Mol, E., 2025: *Plangebied Lindtsebenedendijk 151-155 te Zwijndrecht, gemeente Zwijndrecht. Een archeologische opgraving op het Land van ‘t Hoff*, Weesp (RAAP-rapport 7002).

Ploegaert, P.H.J.I., 2023: *Rotterdam Vosbergendam – aanleg duikers. Archeologische begeleiding, protocol Opgraven*, Rotterdam (BOOR-rapporten 763).

Ploegaert, P.H.J.I., 2024: *Rotterdam IJsselhof III. Waarderend inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, Rotterdam (BOORrapporten 754).

Ploegaert, P.H.J.I., 2025: *Rotterdam Coolsingel 42. De archeologische begeleiding van het uitgraven van de bouwkuip aan de achterzijde van het voormalige Postkantoor*, Rotterdam (BOORrapporten 743).

Ploegaert, P.H.J.I., 2025: *Rotterdam Baantoren. Inventariserend veldonderzoek (IVO-P), variant archeologische begeleiding*, Rotterdam (BOORrapporten 797).

Ploegaert, P.H.J.I. & G.F.H.M. Kempenaar, 2024: *Rotterdam Beverwaardseweg. Inventarisatie van de onderzoeksgegevens van het ‘dubbel omgrachte bak-stenen gebouw’ aan de huidige Beverwaardseweg (vindplaatsen 13-22 en 13-79)*, Rotterdam (BOORnotitie 46).

Rieffe, E.C., 2020: *Hoogveen en omgeving, gemeente Den Haag. Bureauonderzoek archeologische waarden en inventariserend veldonderzoek - boringen*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 2007).

Rijkelijkhuizen, M., 2024: ‘Verroest, beschimmeld en gered. De conservering van de archeologische collectie Delft’, *Archeologie in Nederland* 8 (1), p. 30-37

Stokkel, P.J.A. & E.E.B. Bulten (red.), 2017: *De Wateringse Binnentuinen, gemeente Den Haag. Een Vlaardingennederzetting in het Wateringse Veld*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 20).

Trierum, M.C. van, A.B. Döbken & A.J. Guiran, 1988: ‘Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied: archeologische kroniek 1976-1986’, in: M.C. van Trierum, A.B. Döbken & A.J. Guiran (red.), *BOORbalans 1 Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, p. 83-84.

Valk, B. van der & F. Beekman, 2009: ‘Duinboerderij Solleveld: opmeting en historische verkenning’, *Holland’s Duinen* 53, p. 43-50.

Veen, M.M.A., van, 2015: *Het grafelijk en stadhouderlijk hof Den Haag. Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 19).

Vossen, I. & R.C.A. Geerts (red.), 2022: *Klei, zand en veen door de eeuwen heen. Archeologische opgravingen aan de Madepolderweg in Den Haag*, Amersfoort (ADC Rapport 5800).

Waasdorp, J.A.& E. Eimermann, 2008: *Solleveld. Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 10).

Zoolingen, R.J. van & E.E.B. Bulten (red.), 2021: *Steynhof (Anne Frankpark), gemeente Den Haag. Een Vlaardingennederzetting in het Wateringse Veld*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 23).

Zoolingen, R.J. van & E.C. Rieffe, 2023a: *Noordweg 121, gemeente Den Haag. Bureauonderzoek archeologische waarden en inventariserend veldonderzoek - overig*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 2310).

Zoolingen, R.J. van & E.C. Rieffe (red.), 2023b: *Noordweg 76, gemeente Den Haag. Sporen uit het neolithicum, de ijzertijd en Romeinse tijd in het Wateringse Veld*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 2301).

Zoolingen, R.J. van, 2024: *Noordweg 121, gemeente Den Haag. Inventariserend veldonderzoek – proefsleuven*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 2407).

Bron

Nationaal Archief 3.01.01 Archief Graven van Holland, 4.2 Stukken betreffende eigendommen en financiën.

Archeologen van Archeologie
Rotterdam met enkele vondsten uit
de opgraving RottaNova.

(Foto's: Archeologie Rotterdam)

ERFGOEDHUIS
ZUID • HOLLAND

Oude Delft 116, 2611 CG Delft

Telefoon +31 (0)15 215 43 50

E-mail info@erfgoedhuis-zh.nl

Internet www.erfgoedhuis-zh.nl

Deze kroniek en eerdere
jaargangen zijn te downloaden via
www.geschiedenisvanzuidholland.nl